

Ушарин

Монизъ неаза

Шәкәрім

Өлеңдер мен поэмалар

ЖАЛҒЫН
БАСПАСЫ

Алматы 1988

ББК84Қаз7—5
Қ 74

Құрастырған, алғы сөзін, түсініктерін жазған Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, филология ғылымының кандидаты *Мұхтар Мағауин*.

Редактор Есенбай Дүйсенбаев

III 4702250202—169 без объявл.—1988
408(05)88
ISBN 5—610—00466—7

© «Жалын», 1988 жыл

Абайдың інісі

*Қабағынан қар жауған
Қарыңғы бұлт жоғалды,
Қасқара алмай бет ауған
Қаһарлы жел де оңалды,
Көшейін деп қыбырлап,
Ел қыстаудан қозғалды —
Жаралы жүрек жыбырлап,
Жазылмай жалғыз сол қалды.*

*Бетіме жылы тиеді
Күнгейдегі күншуақ,
Жан жылыны сүйеді,
Жанға рақат осы уақ,
Өлі жердің сүйегін
Тірілтті жайнап жапырақ —
Жаралы менің жүрегім,
Жайнай алмас сол бірақ...*

Ақынның қасіретті жаны, кеніш көңілі, трагедиялық тағдыры айқын таңбаланған. Сонымен қатар өзгеше мәдениет, кең өріс, бедерлі өрнек танимыз. Бір пендеге ғана емес, бүкіл адамзатқа тән сырлы мұң бар. Бір қаламгерге емес, бар ойшылға тән қамырық қайғы бар. Өлең өресін, өнер биігін айқындайтын көрсеткіш. Және біздің туған тілімізде, ұлттық әдебиетімізде Абайдан соң ғана мүмкін болған жетістік.

Осы тұңғыш та тұнық, сырлы да сазды өлең жолдарының авторы, шынында да, ұлы Абайдың туған бауыры болатын. Ата-тек жағынан алғанда да, үлгі-өнеге жөнінен, мұрат-мақсат тұрғысынан қарағанда да

Шәкәрім! Абайдың ерекше туған інісінің аты Шәкәрім еді. Бұдан елу жыл, сексен жыл бұрынғы қазақ поэзиясында Абайдан соңғы ең танымал есім. Абайдан соңғы ең көрнекті тұлға. Одан соң... өзі өлсе де, аты өшпеген. Шығармалары сақталса да, жұрт алдына жарқыран шықпаған. Өлең жырлары, дастан-хикаялары ел аузында жүрсе де, әдебиет тарихына енгені. Баспасөзде мүлде атаусыз қалған. Атауға тыйым салынған. Осыған керісінше ел ішіндегі даңқы өсе түскен. Күні кеше ғана өтсе де, көзін көрген талай адам әлі күнге ауыл арасында жүрсе де, өмірі ертегіге, ісі аңызға айнала бастаған. Ал шығармалары... шығармалары сансыз қолжазба, сауатты, сауатсыз көшірмелер арқылы бүкіл қазақ даласына таранты. Ақсақалдар бас қосқан жиынды жерде, ағайындар мейман күткен отырыста дастандары жырланыпты. Сөйтіп, есімі көмескіленгенмен, еңбегі күңгірт тартпаған ақын туған елінің рухани өмірінен сырт қалмапты. Қазір қарасақалдар қатарына енген біздің буын Абаймен қатар Шәкәрім үлгісін де кәміл танып өсті десем, артық болмас. Өз басым Шәкәрім дастандарын Абай өлеңдерімен қатар жаттап тіл сындырғандықтан айтып оғырмын бұл сөзді.

Әйтсе де... жарияның жөні бөлек. Әсіресе жұртшылық тасқа басылған қағазға, көзбен көретін сурет, құлақпен еститін ақпарға біржола деп қойған қазіргі заманда. Әдебиет дамыды, мәдениет жаңғырды, жаңа ұрпақ өсіп жетті. Соңғы ширек ғасырда Шәкәрім еңбегі тек ортаңғы, ілгергі буындағы санаулы адамдардың ғана жадында тұрған еді. Қалын қауымға мүлде бейтаныс қалды. Және уақыт озған сайын ұмытылып бара жатты. Ақыры... «Ештен кеш жақсы» дегендей. Шәкәрім есімін қаймықпай атайтын күнге де жетпсіз. Ақынның біразы революциядан бұрын, шағын жинақтар түрінде басылған, кезінде кеңінен тараса да, Москва, Ленинград, Алматының орталық кітапханаларында біреу даналап қана сақталған, ал көпшілігі қолжазба күйінде қалған мол мұрасын жарыққа шығаруға жағдай туды. Қазақ әдебиетінің өткен тарихындағы, баспасөзде, ауызекі сөзде айтылғандай «ақтаңдақ» емес, ызбарлана үйрейген қара қуыстардың бірін тығындауға мүмкіндік туды. Кәміл танымак, түбегейлі зерттеме — болашақ үлесі. Әуелгі кезекте оқырман қауымға Шәкәрімнің өмір жолы, өнер мұраты туралы мағлұмат бермекпіз.

Шәкәрім 1858 жылы Шыңғыстауда дүниеге келеді. Болашақ ұлы акын Абайдың жегі ағайынды болғаны белгілі. Шәкәрімнің әкесі Құдайберді сол жетеудің ең үлкені еді. Парасатты, мейірбан, кең пейіл ағаны Абай айрықша сыйлаған көрінеді. Құдайберді Шәкәрімнің алты жасында қайтыс болады. Бұдан соңғы жерде жетімдік, жокшылық көрмесе де, әке бауырынан айрылған, қаршадайынан ақ ерекше зеректігін аңғартқан Шәкәрімді Абай өз қамқорлығына алады. Туған әулет дәстүрі, өскен орта ыңғайы, акын аға тағылымы Шәкәрімнің азамат ретінде қалыптасуына ғана емес, акын ретінде қанаттануына да ерекше әсер етті. «Әкеміздің бір шешесінен туған Ибраһим мырза. — қазақ ішінде Абай деп ағайды, — сол кісі мұсылманша һәм орысша ғылымға жүйрік һәм алланың берген ақылы да бұл қазақтан бөлек дана кісі еді, ер жеткен соң сол кісіден тағылым алып, әр түрлі кітаптарын оқып, насихатын тыңдап, аз ғана ғылымның сәулесін сездім. Ибраһим мырзаның тұрағы қазақ іші болғандықтан, кәдірі азырақ білінді. Алай болмағанда дәнішманд, хақим, философ кісі еді», деп жазыды Шәкәрімнің өзі кейініректе. Бұл інінің өз өмір жолын байыптауы ғана емес, акын ағаның халық тарихында атқарған қызметін, ерекше болмысы мен трагедиялық тағдырын да көміл түсінгенін аңғартатын сөз. Ал өмірде мейірбан аға өнерде аса катал төреші еді. Және айтар сын, артар міндет мүмкіндік шегінде, қабілет күші, дарын биігіне орай, ауырлана, аумақтана түсетін.

Арнайы оқу орындарын бітірмесе де, Абайдың басшылығымен және өз бетінше іздену нәтижесінде Шәкәрім сол замандағы қазақ арасындағы, — қазақ қана емес, — бүкіл Түркістан өлкесіндегі ең ғұлама адамдардың бірі болып шығады. Түрік, араб, парсы тілдерімен қатар орыс тілін де жетік біледі, классикалық шығыс поэзиясын, орыс және еуропа әдебиетінің озық үлгілерін терең түсіне оқумен шектелмей, философия мен дін тарихына қатысты еңбектерді де қадағалап отырады. Құнанбай әулетінің дәстүрі бойынша ел ішінде де билік құрып көреді, бұл кезде өнер жолына біржола бет қойған, дұшпаны көбейіп, тынысы тарылған Абайға сүйеніп, демесін болады. Алайда көң ұзамай-ақ болыстықтың бар «қызығын» басқа інілерге қалдырып, өзінің шын мұраты — сөз патшылығын жаулауға біржола бет қояды.

1904 жылғы Абай өлімі, өнерлі екі іні — Ақылбай мен Мағауиядан тағы айрылу, Россия империясы шегіндегі барлық езілген ұлт үлкен үміт артқан 1905 жылғы алғашқы орыс революциясының жеңіліске ұнырауы Шәкәрім санасына, оның өмірге, қоғамдық қызметке көзқарасына ерекше әсер етеді. Шәкәрім тіршілік,

тағдыр туралы сауалдарына жауап іздейді. Оқу, іздену аймағын кеңейте түседі. Дін тану емес, ел тану, жер көру мақсатында қажыға барып қайтады. Бұл сапар оның ой өрісін кеңейтеді, ақын қазақ халқы дін қуған мұсылманшылық жолын емес, ғылым-білім қуған еуропа халықтарының жолын таңдауы керек деген ойға беки түседі. Осы кезде өзі көптеп әуестеніп жүрген толстойшылдық идеясына біржолата берінен ақын өмірден баз кешіп, жүрттап аулақтайды да, Шыңғыстың күнгей сыртындағы Шақпақ дейгіш жерде таза әдеби қызметпен ғана айналысып, қысы-жазы жападан-жалғыз жатады. 1917-1925 жылдар аралығында Шөкәрім аз уақыт дүниауи өмірге қайта оралғандай болады, ел ішіндегі игі өзгерістерді құттықтайды, газет-журналдар бетінде замана ағымына үн қосқан өлеңдер бастырады. Алайда қарт ақын көп ұзамай қайтадан ел тіршілігінен аулақтайды.

Шөкәрім 1931 жылы қайғылы қазаға ұшырады.

Ғұлама қаламгердің өнердегі жолы ұзақ та ұлағатты. Келісті әрі күрделі.

Атаның мол дәулеті, ағайын-туыстың әр кеудесі, ағаның мәртебе даңқы арқасында бұла өскен Шөкәрім өзінің өмір жолын ғана емес, өнер жолын да сауық-сайраннан, мереке-қуаныштан бастайды. Абайдың өлең өрнегін ұстанған, Абайдың тіл мәдениетін үлгі тұтқан махаббат жырларының өзінде Шөкәрім тың бояу табуға, соны сыр түюге ұмтылады.

Жаудырап көзі,

Тамшылап сөзі,

Жібектей шашын тараса,

Қалмайды халың,

Шығады жаның

Қиғаштай көзбен қараса.

Бұл дүниеде қыз қызық,

Бозбалада ой бұзық...

Бұл — қазақ лирикасындағы өзгеше леп. «Ертістің ар жағынан көрдім сені, Сырғанды қайық қылып өткіз мені»,— деп әдептен аспай, наздана қиылу емес. Тіпті «Әлиф деп ай йүзіңе гибрат еттім»,— деп, «Сәңә ғишқ болып көмтар,— Сүлейман, Ямшид, Искәндөр — Ала алмас барша мүлкігә»,— деп, үмітсіз сәлем жолдайтын мұңды сағыныш та емес. Шынайы өмір. Бүкпесіз сезім. Керек десеңіз, анайы құмарлықтың бұлықсып шыққан өт-жалыны.

*А, дүние, дүние,
Ақылға сонда кім ие?!—*

ыңтызар канадан өзгешерек хал, аспандағы айдың жерге түсуі, періштенің пендеге айналуы.

Шәкәрімнің осы шамада шығарылған, махаббат қуанышына арналған екінші бір өлеңі («Шын сырым») бұдан өзгеше сыпат танытады. Ақынның ұмтылар биігін, ұстанар межесін айқындайды. «Мен түріктің иәк сұлуын тәңіріме теңер ем.— Самарқан мен Бұқараны бетіндегі жалғыз менге берер ем»,— деп шалқи шырқаған махаббат жыршысы Хафиздің өзін жарысқа шақырған Шәкәрім қазақ поэзиясында мүлде соны бағытқа із салады. Өлең орнегі де, сөз саптасы да үйреншікті қалыптан бөлек. Ежелгі шығыс поэзиясын еркін игерген, қазақтың дәстүрлі лирикасы қара өлеңнің қасиетін жете таныған, Абай өнегесін, Абай тағлымын кәміл ұғынған жас ақын тілі ұстарған, өзіндік жол тапқан қас шебер екенін аңғартады.

Бақытсыз жүрегім

Жалындап жанып тұр,

Үмітті тәлегім

Орынсыз қалып тұр.

Ақыл, қайрат, сабырдың бәрі кетіп,

Адасқан асығың мұңлы әнге салып тұр.

Бұл — Хафиз әуені, Науаи үлгісі. Тәжік-парсы, түркі-шағатай дәстүрі. Сонын өзінде қазақ үшін тосын естілуге тиіс. Көңілге берік орнап, жүрекке нық тапбалануға тиіс. Алайда бұл — махаббат жырының құлақ күйі, әуелгі аккорды ғана. Ақын қиялы, ақын сезімі ешқандай шарттылыққа бағынбайды, тежеуге карамайды. Ақынның ғашығы — жай ғана сұлу емес, бір адамның, жұмыр басты пенденің ғана құмары емес. Онсыз тіршілік жоқ. Дүниеде сән-салтанат, өмірде мән-мағына жоқ. Бүкіл әлемнің көркі, жердегі, көктегі жанды жансыз атаулының тәжірлісі, бар ғаламның қозғаушы күші — Сол ғана

Күн батып жоғалды

Нұрыңнан ұялып,

Жұлдыз бен ай қалды

Сәулеңнен нәр алып.

Жеті қарақшы айналып сені іздеп жүр,

Бәрі де сені ойлап, мас болып сандалып.

Үркер мен Таразы

Шашуды шашуға,

Шолпан да қарады

Мауқын бір басуға.

Темірқазық арқандап қос боз атын,

Жаратып ойы бар тойыңа қосуға.

Асқақтата толған, еркін шалқылған ақын ғарыштан бір-ақ шықты. Және күнідек жел сөз, күмшиген теңеу, жалтырақ әлемін жоқ. Ақын ойының кеңдігі, ақын қиялының өрлігі көрінеді. Жазғы аспанда жапырлай көтерілген Үркер, жалтырай жымындаған Таразы; Темірқазыққа байланған Ақ боз ат пен Көк боз ат, ол екеуін торың, тынымсыз шыр айналған Жеті қарақшы... Жыр сазы, көңіл ырғағы қазақ санасына сиісті космогониялық түсініктермен астасып жатыр. Ақын сөзінің әсерлі күші осында. Екінші бір әсер осы жолдардың түп астарында жатыр. Аңыз бойынша, аспанды шыр айналып жүрген Жеті қарақшының мақсаты — Ақ боз ат пен Көк боз атты ұрлау. Бір заманда бұлардың аралығы өте алыс болған екен. Қазір жақындаған. Бірақ Жеті қарақшы Қос боз атты Темірқазықтан ағытып әкеткенше тағы қаншама ықылым өтеді. Қос бозды ұрлау — ақыр заман күніне сәйкес келмек... Сол Жеті қарақшы әлі арқанда жүрген Қос бозды ақынның Сүйіктісінің тойында бәйгеге қоспақ. Түснәл түсіпті. Ақын қол жетпес сұлуға ғашық болған, екеуі бұл дүниеде қосылмақ емес...

Махаббат шуағын мадақтаған, жастық қызығын дәріптеген ақын тағы бір өлеңінде адамды қаусатып, бар құмардан айыратын көрілікті даттайды. Адам ғұмырын кезең-кезеңге бөле сипаттау, сол арқылы біршіліктің мән-мағынасы туралы толғану — қазақ поэзиясында тым ертеде қалыптасқан дәстүр, үйреншікті тақырып. Алайда Шәкәрім бұл ретте де өзіндік үн табады. Көрілік — өмірдің өшуі, құмардың тозуы ғана емес, бар тілектің таусылуы. Берері жоқ, алары ғана бар, төңірегіне түгел бөгет, сиықсыз, сүйкімсіз. Өзіне бейнет, өзгеге масыл шақ. Сондықтан жас ақын өз сөзін:

Алпыстан ары бармаңдар,

Аңдамай шал боп қалмаңдар,—

деп түйіндейді.

Бұл сөз қырыққа жаңа келсе де: «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,— Ашуың — ашыған у, ойың — кермек»,— деп отыр-

ған. «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман,— Шошимын кейінгі жас балалардан»,— деп отырған ақын ағаның шамына тиесі. Бар кілтипан жас ақынның «кәрілікті жамандап, өлім тілеуінде» ғана емес еді. Шөкәрімге «алтын иектің» де салпынатын («Бір сүйіп алтын тамақтан...»), айдаһар жағына баспаса да, Абай жол ашқан реализмнен аулақтау бағдар андалған. Зер талантқа өзгеше талан қойған ақын аға інісінің тым жеңілдеп кетпеуін ойлаған еді. Әрине, кезінде ауыр тигені анық. Қазір де ауыр естіледі. Бірақ тек қана пайдаға шықса керек. Шөкәрім өлең өрісін кеңейте түседі. Білім жолына біржола бас қояды. Қазақ тұрмысына таны емес, бүкіл әлем кейініне ойшыл көзбен қарайды. Бүгінді жете танып, болашақ сұлбасын аңдайды. Барды байыптап, халық қазынасын жаңаша таразылайды. Өмірге, қоғамға, санаға өзіндік көзқарасы қалыптасады. Ақыр түбінде өнердің өзгеше өрісіне шығады.

Шөкәрімнің қазақ рухани өміріндегі жаңаша болмысы оның дінге көзқарасынан айқын танылады. Әлбетте, Шөкәрім — өз заманының перзенті. Ұғым, наным, түсінік шектеулі шеңберде. Алайда ақын бас ұрған ақиқат ождан, шын иман, — «адаспайтын айқын жол» — адамдық, кісілік. «Атақ, пайда іздемей, — Ойында мақтан жоқ болса, — Қиянатты көздемей, — Қанағатқа тоқ болса, — пұтқа табынған мәжусидің өзі әулиемен тең. Дүние қуып, пайда іздеген, алдау-арбаумен күн өткізген молда, «мешітте мың жыл отырса» да, бейншітің есігінен сығалай алмақ емес. Ақын ұғымында бар кінә иманын малға айырбастаған молдада ғана жатқан жоқ. Бұл күнде алланың аяты да, пайғамбардың хадисі де бұзылған. Бұзған бірді-екілі адам емес, бүкіл қауым. Және дін бұзған, ізгі уағыз, қасиетті кітап жолынан ауған жалғыз Мұхамед үмбеті ғана емес. «Таурат» теріс түсіндіріледі. Зер-дөштің өсиеті ұмытылған, Будданың ілімі жансақ ұғылып, Айсаның айтқандары бұрмаланған.

*Бұл күнде дұрыс иман жоқ,
Шатақ дін нәпсі тыйған жоқ,
Ақылы саудың ойына
Алдамшы діндер сыйған жоқ.*

Сонда қандай жолды таңдауымыз керек? Ақиқат жолы! — дейді ақын. Бұл — бәріміз құмарланып, бәріміз мұрат тұтатын шын асыл жар, айнымас серік, адастырмас жолбасшы. Ал ақиқатқа жетудің амалы — осы заманғы оқу-өнерді игеру. Жоқтың орнын толтыратын, жеке адамды ғана емес, тұтас халықтарды бақыт-

қа бөлейтін — ғылым-білім ғана. Шәкәрім қазақ қоғамындағы кемшіліктерді, қазақ халқының басындағы ауыр халді ең алдымен осы Европа өнер-ғылымынан кенде қалу нәтижесі деп есептейді. «Жер жүзі жабылғанда білім жаққа, — Қазақ жүр құмарланып құр атакқа...» Осының нәтижесінде алға озу қайда, күн өткен сайын кері кетін, елдіктен, кісіліктен айрылып барады. «Қайран елім, қазағым, қалың жұртым!...» — дейді ақын ағаға үн қосқан парасатты іші.

Болашақты бағдарламақ үшін бүгінгіні бағалау ләзім. Шәкәрім қазақ халқының дәл сол тұстағы тұрмыс ахуалын, жай күйін нақты байыштайды. Абай бедерлеген өмір суретін кеңейте, айқындай түседі. Қуы алдап, сұмы еліріп, байы бас қамын ғана күйттеген, игі жақсылар дау-дамай ғана құғап елдің бүгінгі тірлігі тым сұрықсыз. Батыстың оқу, ғылымынан, өнер білімінен махрұм жұрттың тура жолға түсер, оңалар түрі көрінбейді.

*Ойда жоқ өнер біліп жол табайын,
Жалмауға жалықпайды өз маңайын.
Мұның түбі не болар деген жан жоқ.
Ұрлық, ұрыс, араздық күнде дайын.*

дейді төңірегінен түңілген ақын

Абай: «Өз бетіңмен түзелер дей алмаймын. — Өз қолыңнан кеткей соң енді өз ырқың», — деп еді. Сөйте тұра заманды өзгертпесе де, адамды түзеуге күш салған. Шәкәрім де сүйектен өтер ащы сөзін, ақиқат сырын айта отырып, туған халқын бақытқа жеткізер амал іздейді. «Қазағым, қам ойлан, — Сен де адам едің ғой!» — деп зар шеккенде ұсынар жолы — ағартушылық. Ғылым — жұрттың бәрін сусындатар шалқар көл, халықты бақытқа, байлыққа бөлер таусылмас кен, рухани дерт атаулының бәрін аластайтын, елге қуат, күш беретін дәру. Күнбатыс халықтарын қуат-күдіретке жеткізген ғылым-білімді игерсе, қазақ та тарих көшіне ілеспек, басқалармен басы теңеспек. Ал ғылым-білімді игеру үшін жас балаларды жаңаша оқыту қажет.

Ақын туған халқын жарық сөулеге үндеумен ғана шектелмейді. Ел тірлігіндегі кеселді құбылыстарды ашады, алға жылжуға бөгесін, кертартпа сананы әпекерелейді, діни және рухани соқырлықтың мән-мағынасын ашуға ғырысады. Адам баласының басқа тіршілік иелерінен айырым белгілерін сөз етеді. Адамның өзгеше болмыс-бітімін, оның ақыл ойын ғана емес, түйсік-

сезімін, тіпті физиологиялық ерекшеліктерін де өлеңге арқау етеді. Еуропа ғылымының адамтану саласындағы жетістіктерін көпшілік алдына тартуды мұрат тұтады. Ақын шығармаларындағы, қазіргі оқырманға әншейін ақылгөйлік көрші де мүмкін осындай сыпаттардың өзі қазақ халқының қоғамдық ойының даму жолындағы үлкен белес еді. Жаратылыстану жайын былай қойғанда, гуманитарлық ғылымдардың өзі қалыптаспаған өткен ғасырда әдебиет айрықша ауыр жүк, кейде өз болмысынан тысқары міндет атқаруға тиіс болған ды. Замана кейпі, тіршілік кебі туғызған бұл ерекшеліктің бір ұнамды сипаты ойшылдықпен астас азаматтық өуен. Ақын араласпайтын, ақын үн қоспайтын құбылыс жоқ десек те, өмір тану, дүние тану, ізгілікке, кісілікке үндеу жолында Абай мектебі айрықша өнеге тастады. Октябрь қарсаңындағы елу жылда ақын даусы асқақ естілуі, ақын сөзі өзгеше күшке айналуы кездейсоқ емес. Бейбіт әуезді ағартушылық сарыны уақыт оза келе арқыраған күрес үніне ұласқан еді. Көзіңді аш, ояп, есінді жи деп бастап, ғылым білімге, өнер жолына үндейтін өлең жолдары енді бакыт — күресте, шын максат — бас бостандығы, ел еркіндігінде жатыр дейтін, замана шындығынан, халық арманы, тарихи жағдай ауқымынан туындаған жаңаша ұранға айналады.

Батыстың отаршыл мемлекеттерінің түпкі саясатын нақты тану, әсіресе бірінші дүние жүзілік соғыс тек Шәкәрімге ғана емес, сол тұстағы ағартушылық жолын ұстанған бүкіл қазақ аиялысына қатты әсер еткен еді. Бар бакыт, бар ізгілік өнер білімде болмай шықты. Үстірт карағанда ғана «ғылымды елдің сырты таза» көрінеді екен.

Еуропа білімді жұрт осы күнде.

Шыққан жоқ айуандықтан о да мүлде,—

дейді, империалистік соғыс сұмдықтарынан түршіккен ақын. Тексере қараса, бұл — бір күнде пайда болған келеңсіздік емес. Арыдан басталған, уақыт озған сайын, жұрт білімденіп, қару-жарақ жетілген соң мүлде шектен шыққан ахуал.

Тамам жан өзін-өзі «мен» деседі,

Өзгелерді жатырқап, «сен» деседі.

«Біз» дейтұғын бір елді таба алмайсың,

Бұл қайтіп әділетпен теңдеседі?!

Күш-қуаты, өнер-білімі шамалас елдер өзара бак таласса.

барлық жаратылыс байлығын әскер ұстауға, қару сайлауға ғана жұмсаса, үстемдікке ұмтылса, ұсақ халықтардың, әлсіз жұрттардың көрер күні тіпті қараң. Дүлей күш «әлсізді аңша қыруға», момынды құлдануға қызмет етеді. Ақын биіктен барлап, тереңнен гөлғайды. Жауыз халық жоқ. Жат нәсіл жоқ. Бар килтипан — теріс пиғыл, жемқор қиянатшылдықта жатыр. Адамда ынсап ға, мейірім мен шапағат та мол. Алайда «мылтық билеп тұрғанда әділет жоқ». Адамзат оң жолға — бауырластық, кісілік жолына түсуі үшін «ар түзейтін ғылым» керек. Сонда ғана зұлымдыққа тоқтау салынбақ.

Шәкәрімнің мейір мен зорлық, әділет пен зұлымдық, ғылым мен мораль, адам мен заман туралы толғаныстары екі ғасыр шегіндегі қазақ қоғамдық ойының марқайған қалпын, бүкіл Түркістан өңіріндегі алдыңғы қатарлы, биік өресін айғақтаса керек. Бұл кезде қазақ әдебиеті дін шырмауы, ескілік көлеңкесі, ел ішіндегі кертартпа құбылыстар сияқты аса мәнді, бірақ кезеңдік тақырыптарды еркін игеріп, бүкіл адамзаттық мәселелерге, әлемдік тақырыптарға біржола ден қойған еді. Бұл тараптағы Абай салған жол кеңейе, даңғылдана түскен болатын. Сондықтан да Шәкәрімнің азаматтық лирикасы тек қазақ қапа емес, қазіргі советтік шығыс халықтарының поэзиясындағы, туыстас, тағдырлас жұрттардың барлығының рухани даму тарихындағы өзгеніе құбылыс деп бағалануы мәзім.

Шәкәрім лирикасының тағы бір озық сыпаты — нәзік те терең психологизм. Сезім қылын шертер, санаға таңбалаһар сыршылдық ақының алғашқы туындыларынан ақ байқалған, Қаншама әсерлі болғанымен, бұл өлеңдерде жалаң сезім қуанышы, жастық көңіл буы басым еді. Абай ағаның өнердегі әрбір жаңа қадамын, өзгеше лепесін қалт жібермей қадағалап, терең түсіну, шығыс поэзиясын, оның ішінде әсіресе Хожа Хафиздің сырлы жырып бойға сіңіру, бұдан соңғы жерде орыс әдебиетіш етене тану, орыс тілі арқылы бүкіл батыс сөз өнеріне қол созу ақын талантына өзгеше қуат берді. Қоғам тану, дүние тану өз алдына, өнер мұраты туралы жаңа түсінік қалыптасты. Енді ақын сезім шығалаңдарын таңбалауға ден қояды. Адамның ішкі әлемін аша талдауға, — қуаныш, реніш, сүйініш, махаббат жайын байыптауға айрықша көңіл бөледі. Тіршілік мәні, тұрмыс машақаты, әділет пен зұлымдық туралы ой түйеді. Өмір өріне шыққан ақсақал көзімен ғана емес, өнер биігіне жеткен ақылман тұрғысынан өз өткеніне, соған орай, басы жұмыр пенде атаулының фәни ғұмырына баға береді. Шәкәрімнің бұл реттегі

сырлары мен толғаныстарын өмірінің соңына қарата жазылған. Ел ішінде күні бүгінге дейін өз әуенімен айтылатын ең көркем туындыларының бірі нақты түйіндесе керек.

Қайран

Қайғысыз, қамсыз күндерім,

Сайран,

Сауықты рақат түндерім,

Сендерден не пайда?

Асқан

Алпыстан мынау жасымыз,

Қашиқп

Шалдықтан гарп басымыз,

Қаласың қай сайда!?...

Бұл — бір адамға бір ұлт өкіліне ғана емес, өмір заңын түйсінген, тіршіліктің шектеулі кесімін мергілінде байыптаған кез келген адамға ортақ сыр. «Өмірдің жолы бұл», — дейді ақын. Мұң бар, түйіліс жоқ. Өйткені бір адамның демі үзілгенімен, табиғат толастамайды. Сенің өміріңді тікелей жалғастырмаса да, ісінді алға анарар, жаны туыс тағы бір кісі дүниеге келмек. Тіршілік мұраты — осы шектеулі өмірді мағыналы, мәнді етіп өткізу. Сен адамдық жолынан шықпасаң, ұрпақтың да өз мергіліне артына тағлым тастамақ. Өмірдің өтуі, тіршіліктің сарқалуды туралы мүлдем сарын о дүние сұлбағы, ахирет жайынан мүлде аулақ сыпатта. Құдайдың бірлігіне, пайғамбардың хактығына күмән келтірмеген Шәкәрім адамның артында қалар ең үлкен қазына — игі іс, ең үлкен мұрат — ұрпақ жалғастығы деп танығанын көреміз. Бұл ақынның өмір кешуі, өнер мұраты туралы толғаған көптеген өлеңдерінің негізгі арқауы болып қабылады.

Қазақ реализмі Абай тұсында қалыптасты, ұлы ақынның өнерлі шәкірттерінің жан-жақты қызметі нәтижесінде әдебиетте жетекші әдіске айналды десек, бұл реттегі Шәкәрім еңбегі тек дирижабль поэзиямен ғана шектелмейді. Білімдер Шәкәрім эпикалық жанрларға да қалам тартады. Ақынның атын бүкіл қазақ даласына танымал еткен «Қалқаман — Мамыр» және «Жолсыз жала» («Еділік — Кебек») поэмалары.

Өмірге шын болған бақытсыз ташықтар Еділік пен Кебек. Қалқаман мен Мамыр хикаялары ескі күндердің өзінде ел арасына кеңінен тараса керек. Бұл трагедиялық тағдырлар туралы алғаш рет қалам тартқан — Абай деп бізге тиіспіз. 1892 жылы

«Дала уәлаятының газетінде» (№№ 29, 31—32, 34—40) жарияланған «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз» атты көлемді прозалық шығарма өзінің таным өресі, ой өрнегі тұрғысынан ғана емес, сөз саптау, сөйлем құру, көркемдеу тәсілдері жағынан алып қарағанда да тек Абайға ғана төн сыпат танытады. Кейбір зерттеушілер бұл еңбек Шөкәрімге тиесілі деп пайымдайды. Оған дәлелдері де жоқ емес. Алайда Абайдың оуелде өз өлендерін шөкірт достарының атына телігенін, «Дала уәлаятында» жарияланған «Жаз» бен «Болыс болдым мінеки» Көкбай атынан шыққанын еске алайық. Оның үстіне 1892 жылы отыз төрт жасқа жаңа келген Шөкәрім өзін «Ұмытылған» санауы қисынсыз. Бұл лақап есімді кейін иеленсе керек. Әңгімені Абай пайдасына шешуге негіз беретін ең басты дәлел оның бүкіл құрылымында, образдар жүйесінде. «Дала уәлаятындағы» «Еңлік — Кебек» кейіпкерлері Шөкәрім жазған «Жолсыз жазадағы» тұлғалардан мүлде басқа, тіпті керемет сипатта. Екі шығарманың да өзегі өмірде болған, нақты оқиға екенін ескерсек, бар ұқсастық осымен шектеледі, авторлық шешімнен, кейіпкер мүсіндеу тәсілі, көркемдеу жүйесінен ешқандай бірлік таппаймыз. «Дала уәлаятындағы» хикая: «...Қазақ ішінде бәрі де өзгерін кетті — мінездері де, жер-суы да. Жақсы болды ма, жаман болды ма, ендігі жазғанымыздан көрінер»,— деген сөздермен тамамдалады. Айтылмақшы пікір газет бетіне шықпаған. Бірақ Абайдың «Ғақлиясының» ішінде жүр. «Отыз тоғызыншы сөз» деп нақты атауға да болады, мінез-құлық жайы, тұрмыс-тіршілік кебі байыпталатын басқа санды «Сөздерге» сілтеуге де болады. Түйіп айтқанда, «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз» және сол «Дала уәлаятының газетінде» басылған тағы бір әңгіме — «Ескендір» поэмасының сюжеті нақпа-нақ баяндалатын, кейде тұтас сөз тіркестері қайталанып жататын «Төкашар әскербасы гурасынан»— екеуі де Абай прозасының үлгілері болып табылады. Абай өнерінің қырсырын, өріс-өресін айқындай түсетін, әдебиет тарихын байытатын өзгеше екі әңгіме туралы кеңінен сөз етуге болар еді, біз реті келген соң, жол-жөнекей ғана айтып отырмыз. Көптен ойда жүрген, өзіміз нық сенетін, дәлелді пікірді көп алдына тартуға жаңа ғана мүмкіндік туып отыр.

Енді Шөкәрім поэмалары туралы азғана сөз.

Шөкәрімнің үш поэмасы да («Қалқаман — Мамыр», «Еңлік — Кебек», «Нартайлақ — Айсұлу») ескі қазақ тұрмысынан алынған. Бірақ бұлардың ешқайсысы да тарихи шығарма емес. Поэмаларда тарих — фон ғана, автордың баса назар аударғаны — әлеуметтік мәселелер, мінез-құлық жайы. Жанрлық тұрғыдан алғанда.

«Қалқаман — Мамыр» лиро-эпикалық жырға бейім, «Еңлік — Кебек» өлеуметтік дастан, ал «Нартайлақ — Айсұлу» — махаббат драмасы дер едік.

«Қалқаман — Мамыр» 1912 жылы Семейде, «Жәрдем» серіктігінің баспасында басылып шыққан. Нақты жазылған уақыты белгісіз. Өз ізбасарларының творчествосын жіті қадағалап отырған Абайдың «Қалқаман — Мамырды» оқығаны, пікір айтқаны турасында ешқандай дерек жоқ. Әйткенмен, поэма екі ғасыр шектескен межеде, акын ағаның көзі тірісінде туған сияқты. Шәкәрім шығарманың бас кейіпкерлерінің бірі — ел түтқасы — ғұлама карт Әнег-Бабаңның қиыннан жол таппай, шалдыққан сәтін сынағандай отырып, оны Абай тағдырымен салыстырады: «Мәселен көз алдында тұрған жоқ па, — Қойдындар Абайға да не қылғызбай!». Рас, поэма алғы сөзінде Шәкәрім: «Өлгенді тірілтпесем де, өшкенді жандырғандай болсын деп, биыл жүз тоқсан жыл болып ұмытылған істі алдыңызға қойдым», — деп жазады. Бұл арада кітанның басылған жылы туралы айтылып отырғаны аңдалады. «Еңлік — Кебек» те («Жолсыз жаза») сол баспадан, сол 1912 жылы жарық көреді. Бұл поэманың «Қалқаман — Мамырдан» соң туғанын автордың өзі ескертеді. Ал «Нартайлақ — Айсұлу» аталмаш екі поэмадан соң, тіпті беріде, 1929 жылы ноябрьде жазылған. Бұл шығарма біздің заманымызға қолжазба қалпында жетті. (Ескерте кетейік, «Нартайлақ — Айсұлу» — Шәкәрім атын ақтай алмайтын, өте әлсіз шығарма).

Қалқаман жігіт пен Мамыр қыздың махаббат драмасының мекені де, мезгілі де нақты. «Мың жеті жүз жиырма екінші жыл. — Қазақтың Сыр бойында жүргені анық», — дейді акын. Трагедиялық тағдыр шешімі қазақ тарихындағы ең бір қаралы жылдарға сәйкес келеді.

*Мың жеті жүз жиырма үшінші жыл
Атысқан қазақ, қалмақ, — мұны да біл.
Қалмақтың бастаушысы Суан Раптан
Өзі батыр, соғысқа дым айлашыл.
Қазақты ол соғыста қалмақ алды,
Үш есенің екеуін қырып салды...*

Көршілес түркі халықтары қалмақ ден атаған батыс монғол жұрты — ойраттармен жауласу тым арыдан басталған. Жошы ұлысының ыдырау кезеңінде ойраттардың батыстағы ең басты қарсыласы Моғолстан хандығы болды. Ал моғол одағы бұзылып, оның құрамындағы түркі руларының басым көпшілігі, бүкіл

Жетісу Қазақстан құрамына қайта енген кезде қазақ пен қалмақ бірме-бір, бетпе-бет келеді. Үнемі дерлік жеңіліске ұшырап отырған, кейде, тіпті алым төлеп, бодан болса да, елдігінен айрылмаған ойраттар XVII ғасырдың орта шенінен бастап күш алады. Көрініс, киіз туырлық көшпенді екі жұрт арасында атадан балаға озған, екі жақ үшін де өлпнеусіз шығынға түскен, ешбір халық тарихында болмаған жүз елу жылдық соғыс осы кезеңнен басталып, жаулық түбі аяусыз геноцидқа ұласқан, қазақ пен қалмақ бірін-бірі тақыр-таза қырып бітіруді ғана мақсат тұтқан қасап майданға айналған еді. Ақыры кеселді түйінді күдіретті көрініс шешеді. Ойрат халқы жер бетінен мүлде жойылып, қағары селдіреген қазақтардың туы жығылады. Керісінше болуы да мүмкін еді. Оның айқын дәлелі — Ақтабан шұбырынды. Шөкөрім баяндауында қазақтың құты қашқаны соншалық, төксін бес жастағы «ел ағасы, әрі би, әрі ғұлама» Әнет Бабадың өзі «көшке ере алмай, тірідей дөң басында» қала береді.

«Еңлік — Кебек» шығарманың сюжеттік желісіне қатыссыз, пролог іспетті өлең жолдарымен басталады.

*Өткен адам болады көзден таса,
Өлді, өшті оны ешкім ойламаса,
Ол кетсе де белгісі жоғалмайды,
Керектісін ескеріп, ұмытпаса.*

*Ақыл деген — денеге егілген дән,
Сұғарылса кіреді оған да жан.
Ақылдың өсіп-өніп, зораймағы
Көрген, білген нәрседен ғибрат алған.*

Сол сияқты ұмытылмауға тиіс, кейінгіні ойға қалдырар, ғибраты мол хикая — Еңлік пен Кебектің тағдыры. Шығарманың негізгі арқауы махаббат трагедиясы болғанымен, автор замана кейпін нақтылау, оқиғаның ескі күндерде өткенін, ендігі жерде ел арасында мұндай келеңсіз істер болмауға тиісін дәлелдей түсу үшін хикаяның өмірлік фонына айрықша мән береді, шағын көлемді тарихи ақпар жасап, Ақтабан шұбырынды күндерін, елдің қырғынға ұшырап, азып-тозуын сипаттай келе, қазақтардың қайтадан күш жиып, жауға қарсы аттанғанын, үлкен жеңістерге жеткенін айтады. Автор мақсаты — жоңғар соғыстарының шежіресін жасау емес, Еңлік — Кебек трагедиясына себеп болған қоғамдық, әлеуметтік жағдайларды айқындау. Сондықтан да, ақын

ойрат одағы жойылғаннан соңғы кезеңде шығыс облыстарға ауа көшпен рулардың өзара күресіне арнайы тоқталады. Хандық өкімет құлап, әркім өз басына би болған замандағы бұл қақтығыс ел мүддесінен емес, ру мүддесінен, ағайынға тиесілі жайлау, қыстауды тартып алу мақсатынан туындаған еді. Әрине, тар жерде тек отырып, аштан қырылмадың деп Тобықтыны кінәлау қиын. Бірақ кен қонысының бір өңірін қаны қарайып келген ағайынға кимаған Матайды да ақтау мүмкін емес. Енді ағайын арасында аяусыз күрес басталды. Дәл осындай кезеңде албырт көңіл, ақ махаббат табыстырған Тобықты жігіті Кебек пен Матай қызы Еділдің тағдыры қандай болмағы айтпаса да түсіпті.

Сонымен, «Еділ — Кебекте» де, «Қалқаман-Мамырда» да жеке бас трагедиясы халық трагедиясының бір бөлшегі ретін де көрінеді. Қиын хал, қат қабат драма нақты бір кейіпкердің зұлымдығынан туындамайды. Сол сияқты, жақсылық тілеген, жәрдем жасамақ болған адамның әрекетінен де ештеңе өнбейді. Бабаң — ел қамқоры, ағайын панасы. Алайда әдет-ғұрын заңына тоқтау сала алмайды, Қалқаманды оққа байлап береді. Кенгір бай — ұнамды кейіпкер, бір өзінің емес, Тобықтының қамын жейді, бірақ жағдай құрбаны, заманадан жапа шегуші, ол да Кебекті амалсыздан өлімге кияды. Тіпті Мамырды атып өлтірген. Қалқаманды өлім жазасына кесуді талап еткен Көкенайдың өзі қалыпты ұғымдағы «ұнамсыз кейіпкер» емес. «Өзі батыр, мінезі қатты кісі», — деп сыпаттайды Шәкәрім. Қаныпезер еді, қаражүрек еді демейді. Өйткені ол — ата салтының, патриархалдық ғұрыптың сақшысы, яғни заман мен жағдай құрбаны. Поэмалардың бас кейіпкерлері де өз дәуіріне сай сыр-сипатта. Бірақ өз ортасының әдет-салтын аттап өтіп, махаббат бостандығына ұмтылады. Бұлар да құрбан — асықтың құрбаны. Әсіресе тағдырының немен аяқталарын біле тұра басқа жол таңдамаған, махаббатынан айнымау арқылы ажалға қарай қадам басқан Кебек мінезі айрықша кесек. Қандай сипат, қандай тұрпатта көрінсе де, Шәкәрім бейнелеген кейіпкерлер толыққанды реализм жемісі болып табылады. Бұл реттегі айрықша атап айтарлық бір жетістік — Шәкәрімнің психологиялық талдау шеберлігі.

Айшықты сөздің қас зергері Шәкәрім екі поэмасында да кәдімгі қара өлең үлгісіне жүгінеді. Бұл — мазмұнға сай таңдалған, трагедиялық халді, өзгеше сезім толқынысын алып ұшпассыз, әсіресе, қарапайым да нақты жеткізер ең ұтымды түр екеніне көзіңіз жетеді. Поэмалардың баяндау сарыны, көркемдеу жүйесі — бүкіл болмыс-бітісінен кәнігі шеберге ғана тән салқын

сабыр, сөз нарқы нақты байындалған суреткерлік, өткен тарихты, көне тұрмысты, қазіргі ахуалды терең таныған білгірлік көршеді. Оқиғаға бай, драмаға толы, жанды тұлғалары нақты дараланған, қаламгерлік мұрат айқын таңбаланған екі поэманың да көлемі таң қаларлықтай шағын — «Ғалп — Көбек» небәрі 652 жол, ал «Қалқаман — Мамыр» бұдан екі еседей кем — 372 жол. Бірақ осы шағын көлемге романдық материал сыйған.

«Оятқан мені ерте шығыс жыры», — деп, «Жасымнан жетік білдім түрік тілін» — деп, өзінің төл әдебиеттен тысқарғы ең алғашқы онеге мектебіш нақты атаған, классикалық тәжік парсы поэзиясын да, тамырлас, туыстас халықтарға тегіс тиесілі ортағасырлық түркі әдебиетін де терең таныған ақынның айрықша қадір тұтқан шайырлары Хожа Хафиз, Физули мен Науаи болатын. Шәкәрімнің Фердауси мен Сағдиді де, Хожа Ахмет Ясауи мен Софья Аллаларды да жақсы білгені күмәнсіз. Осы жұлдыздай жыпырлаған көп ақын ішінде Шәкәрім әсіресе Хафизді жанына жақын тұтады. Германиядағы Гетені де, Россиядағы Пушкинді де баураған, жаңа дәуірдегі Европа поэзиясына үлкен ықпал жасаған Хожа Хафизді Шәкәрім өзінің ең ұлағатты ұстаздарының бірі санайды. Үнемі сырласып, мұңдасып отырады. Тіпті өмірінің ең соңғы күндерінде де Хожа Хафизді аузына алады, оны түсінде көргенін айтып, бұл — дәм-тұздың таусылғаны, фәнилік жарықтан бақилық даңққа өтудің белгісі деп біледі.

Шәкәрімнің Хожа Хафиздан аударған өлең-жырларының саны біршама. Бұлардың басым көпшілігі тәржіма болғанымен, біразы Хафиз сарынындағы төлтумаға ұқсайды. Шәкәрімнің шығыс үлгісіндегі мұрасы сол тұстағы қазақ поэзиясының ізденіс өрісі, игерген аймағы туралы нақты түсінік берсе керек. Шәкәрімнің шығыстық жырлары көркемдік ойдың жаңа бір белесі болды. Мұндағы өрнекті, иірімді жан толықнысы, үлгілі тіл мәдениеті — ұлттық поэзиямыздың Абай жеткізген ең биік тұғырымен деңгейлес.

Шәкәрімнің шығыс тақырыбындағы ең көлемді мұрасы — «Ләйлі — Мәжнүн». (1922 жылы «Шолпан» журналында жарияланған). Түп негізі Физулиге барып тірелгенімен, бұл еңбекті қазіргі ұғымдағы аударма деп айту қиын. Ләйлі мен Мәжнүннің ғашықтық хикаясы Низамиге де, Науаиға да шабыт берген. Шығыстың сөз зергерлерінің жыр жарысы — нәзира дәстүрі бойынша, ақынның ең басты мұраты жаңа тақырып табу емес, жаңа жол табу, белгілі сарынды өзгеше түрге бөлеу, өзіндік бояумен бейнелеу десек, Шәкәрім қалдырған «Ләйлі — Мәжнүн»

дастаны мың жылдық тарихы бар ежелгі сюжеттің ең соңғы көрінісі, шын мәнісіндегі тәлтума болып табылады.

Ұлы Абай: «Ғылымды іздеп,— Дүниені көздеп,— Екі жаққа үңілдім»— дейтін. Абай мектебінен тағылым алған, Абай жолын жалғастырған Шәкәрім де екі жаққа бірдей назар салады, әлемдік сөз өнерін танып-білуге, оның бар жақсысын бойға сіңіруге, ел игілігіне айналдыруға күш салады. Тіпті «шығысым батыс болып кетті» деген ақын аға ізімен, өмірінің екінші жартысында европа әдебиетіне, оның ішінде әсіресе орыс әдебиетіне айрықша ден қояды. Тек көркемдік танымда ғана емес, қоғамдық танымда да, өмірдің, тіршіліктің барлық саласында орыс білімпаздарының жолын ұстанады. Қасиетті синод Лев Толстойды діңсіз деп жариялаған күндерде айтылған: «Танбаймын, шәкіртімін Толстойдың!»— деген сөз тек әдебиетке ғана қатысты емес. «Толстой кәпір емес, кәпір өзің», «Ақиқат сырымды айтсам. Толстойдың,— Мың сопыны алмаймын тырнағына»— исламшыл діндарларға ғана емес, кертартпа дін атаулының өкілдеріне арналған сөз; дін түңегін ғана емес, аққа қарсы, әділетке, ерікті ойға қарсы реакцияшыл көзқарасты, зорлық-зомбылық атаулыны айыптайтын азаматтық ұран. Толстой сияқты «нұр жарықты» перзенттер бар халыққа ортақ, бүкіл адамзат ұстазы деген пікір түйеді Шәкәрім.

Лев Толстойдың Шәкәрім болмысындағы өзгеше жарық сәулесі ақынның адамдық тұлғасы мен ағартушылық қызметінен, ойшылдық кейіп мен қаламгерлік қарымынан — бүкіл өмір жолы, өнердегі мұратынан айқын ганылады. Ақын фәни тірліктен аулақтаған, жапанда жалғыз жатқан күндерінде — 1924 жылы Толстойдың ізгілікті, мейірбандық, бауырмалдықты уағыздаған «Ассирия патшасы Ассархадон», «Үш сауал», «Крез патша» әңгімелерін аударады. Бұл аудармалар кезінде баспа көрмегенімен, қолжазба түрінде халық арасына кеңінен тарайды.

Шәкәрімнің халық бірден қабылдаған, жыр етіп айтып, көшірін оқыған, бірақ кешеуілдеп, кітап бетін 1924 жылы ғана көрген, оның есесіне ақын өлмінен соң, 1935 жылы қайыра жарияланған (баспаға шығарған Бейсенбай Кенжебаев) ең елеулі еңбектерінің бірі — «Дубровскийдің» өлеңмен жасалған аудармасы. Повесть тәржімасына өз тарабынан берілген арнау да Шәкәрім:

*Өлшеусіз көп жасаған дүние кәрі,
Тағы талай жасамақ мұнан да әрі,
Иесінен басқаға мәлім емес
Қанша тұрмақ, қаншама тұргандары,—*

деп бастап, қоғамның даму заңдылықтары, адам мен заман туралы толғанады. Ақыл-ой, өнердің жемісі зиянға шыққаны, қоғамдық қайшылықтар нәтижесінде қап төгу, қанау құралына айналғаны турасында толғана келіп, ақын бүкіл дүниені өзіне бағындырған, ой мен қырды, құрылық пен суды түгел жайлап, «аяғында шар мінін аспанға ұшқан», бірақ мейірбандық, ізгілік, бауырмалдықтан айрыла бастаған, бетін теріске бұрған адамзатты түзейтін жалғыз-ақ жол бар, ол — тіл қаруы, сөз өнері деп түйеді. (Аударма жасалған уақыт — XIX ғасырдың аяқ шені тәрізді, алғашқы аэроплан 1903 жылы ғана аспанға көтерілген еді). Осындай, адам баласын тура жолға тартқан, «талықпай тас бұлақтың көзін ашқан» даналардың бірі — Пушкин деп таниды. Шәкәрім «адамның түзелмегі» үшін, «ғибрат үшін» жазылған Пушкин хикаятын нақпа-нақ аударуды мұрат тұтпағанын, оның себебі — өз тұсындағы оқушы, тыңдаушы қауымының таным дәрежесіне байланысты екенін ескертеді. сонымен қатар тәржіманың түпнұсқаны сақтайтынын, ауа жайылмайтынын да атап айтады.

Прозалық түпнұсқа мен өлең түріндегі тәржіманы мұқият салыстырып қарағанда, Шәкәрімнің Пушкинді ғана емес, жаңа үлгідегі бүкіл орыс әдебиетін жақсы білгені, оның көркемдік ерекшеліктерін көміл танығаны байқалады. Қазақ ұғымына лайықталды дегенмен де, түсіп қалған эпизод, бедерленбей кеткен сурет жоқ. Повестің композициялық желісін берік сақтаумен қатар, XIX ғасырдағы орыс әдебиетінің үлкен жетістігі, өлемдік көркем танымға соны жаңалық, тың тыныс әкелген сырлы психологизмге айрықша ден қойған. Кейіпкерлер тағдырының қоғамдық астары, олардың іс-әрекетінің мінез-құлықтық негіздері тура пайымдалған. Аудармашы сөл-пәл еркін кеткен тұстардың өзі түпнұсқада негізі салынған, шығарма болмысымен астас сыпатта. Аударма өресін, Шәкәрім шеберлігін танытарлық бір ғана үзінді келтірейік:

*Шал Антон бишік бұлғап, божы қақты,
Зыр желді көрмедегі ат, шеткі ат шапты.
Өткенін қанша уақыт пайым етпей,
Владимир дым терең ой ойлапты.*

*Ат быр-быр, арба күр-күр, қоңырау шылдыр,
Тау, ағаш кейін қалып қақты бұлдыр.
Бұлардан Владимир түк сезбейді,
Әкетпес әлдеқайда көңіл құрғыр.*

*Түпсіз ой, түпсіз қиял неше мыңдап,
Бірі бұйт, бірі сұйт деп тұрады ымдап.
Түңғиық тұманданған алдыңғы өмір,
Тұрғанын біліп болмас не дайындап...*

Шәкәрімнің «Дубровский» Октябрь қарсаңындағы қазақ әдебиетінің ең үлкен табыстарының бірі болды. Жұртшылықтың Пушкин атына біржола қанығуы, орыс мәдениетінің сәулесін бойға сіңіруі, адам атаулының бауырластығын сезіне түсуі өз алдына, жаңа заманға аяқ басқан, жаңа тақырыптар игеріп, жаңа ұлғите көшкен, көркемдік тапқымы жетілші, қаламгер шеберлігі артып, тың тұғыр, соны өріс іздеген қазақ әдебиетінің даму жолындағы елеулі белестердің бірі болды. Ұлт әдебиетінде туған төл шығармадай бойға дарып, өнерді жаңа мұратқа нұсқаған үлгі қызметін атқарды. Қазақ тіліндегі «Дубровский» тек ұлттық әдебиет ауқымындағы ғана емес, бүкіл әлемдік Пушкинианадағы ең елеулі құбылыстардың бірі ретінде бағалануға лайық.

Шәкәрімнің қаламгерлік қызметі тек ақындықпен, аудармашылықпен шектелмейді. Ғұлама еңбегі сан салалы. Оның суреткер ретіндегі мұрасының бір тармағы — проза болса (әйел бостандығы, ескі қазақ аулындағы саяси-әлеуметтік жағдай туралы жазылған «Әділ — Мәрия» повесі), автор мүлде басқа тұрғыдан көрінетін тағы бір мол арна — тарих пен философия. Бір мақалада, Шәкәрімтанудың алғашқы кезеңінде бәрін қамту, бәрін айту мүмкін емес.

Ғалам болмысы, замана тұрпаты, адам табиғаты туралы көп толғанған Шәкәрім өмірдің мәні, дүниенің баянсыздығы жайында да көп жазған еді.

*Қайғы емес қаза,
Болмаймын наза,
Ноқталы басқа бір өлім...—*

деп, жас кезінде ақ өмірдің отпелі кебіш мойындаған ақынның алпысқа аяқ артқан шағында: «Қаласың қай сайда...» — деп, өз өмірінің немен тынарын болжаған ақынның қайғылы қазаға ұшырауы да, көмусіз, отыз жыл бойы ойпанда, құр құдық түбінде қалуы да шын трагедия емес. «Туған жан өлмек, — Тағдырға көнбек», — деген Шәкәрімнің өзі. Ақын өмірі, ақын тағдыры. Ең үлкен қайғы, шын трагедия — Шәкәрім мұрасының

елу жыл бойы жабулы жатуы. Қысастан өлген ақын жаны бір сәт қана азап шексе, өзінің ең елеулі қайраткерлерінің бірін санатқа қоса алмаған рухани мәдениетіміз жарты ғасыр бойы жаппа көріністі. Сол кемістіктің орны енді ғана толып отыр.

«Өлген тірілді, өшкен жаңды» дейді мұндайда қазақ. Қайырымен болсын. Бірақ бұл жаңалықтың, жаңғырудың алғашқы лебі ғана деп білейік. Тірілмек сөз, жанбақ шырақ жалғыз Шөкөрім ғана емес. Осыған бөс қояйық.

МУХТАР МАҒАУИН.

Қазақ ССР-інің Абай атындағы
Мемлекеттік сыйлығының лауреаты.

Венгер

Жаз келер, қысты күнгі қысым өтіп,
Қар, суық, аяз, боран — бәрі кетіп.

Қасықтай қар, тобықтай тоң қалмайды,
Бар құдай барша жанға рахым етіп.

Жетпекке үлкендікке жас балалар
Жүгірер қырдан ойға дүбірлесіп.

Шал-кемпір күншуақтап көңілі жай боп,
Өткен күн өмірін айтып күбірлесіп.

Бота, құлын, бұзау, лаққозы туып,
Қуанып ойнақтайды олар да өсіп.

Сүйтсе де адам көзі бір тоймайды,
Құдайым берсе-дағы қанша несіп.

1880.

Жаз шығып, жаманшылық жоғалғанда,
Тал гүлдеп, шалғын өсіп оңалғанда,
Көлбеңдеп көкорайда күрілдетіп,
Орақшы пішеп шауып, шөп алғанда.

Бүлдірген, қарақатты тереміз деп,
Қыз-келіншек сай-сайға жоғалғанда,
Аулақта құмарымды қандырам деп,
Асығы іздеп барар со барғанда.

Оларға тал — шымылдық, шалғын — төсек,
Басына жастық кылар томардан да.
Көз тойып, көңіл толмақ пендеде жоқ,
Болады айрылған соң сө да арманда.

Адамда санай берсең көп арманда,
Мінсіз бақ, сансыз дәулет деп арманда.
Жанның бәрін жалмайтын күш те керек,
Айлақеске алдайтын еп арманда.

Ит пен қарға, шошқаға боқ арманда,
Мергенге түзу мылтық, оқ арманда.
Тамақсыз, табысы жоқ кәріптерге
Жалғыз күнгі қарынның тоғы арманда.

Жалаңашқа киімнің жоғы арманда,
Тоңғанға отын менен шоқ арманда
Талап қылса табылар соның бәрі,
Мал жаусын ба оларға жоғарыдан да.

Жастық көксең кемпір мен шал арманда,
Өсіп үлкен бола алмай бала арманда.
Еркектей еркін өмір сүрмедік деп,
Әйелдер де болады және арманда.

Тамам жанға бақ пенен мал арманда,
Ұрыға жүйрік аттың жалы арманда.
Жердің жүзін жесе де көзі тоймай.
Патшалар да болып жүр әлі арманда.

Кербезге киімінің саны арманда,
Науқасқа жалғыз шыбын жаны арманда.
Кек қуған кер, ызақор, күншілдерге
Жұтатын дұшпанының қаны арманда.

Бағаласам, адамның бәрі арманда,
Санай берсем, табылар сан арманда.
Өзі білмес, білгеннің тілін алмас,—
Анық ойлап қарасам,— әне арманда.

1880

Жиырма үш жасымда

Бұл өлең жазылған,

Табылмай басында

Өзіне лайық ән.

Мұңлы, күйсіз, жесір боп жатыр еді,

Мінеки, ойланып, өз әні табылған.

Бақытсыз жүрегім

Жалындап жанып тұр,

Үмітті тілегім

Орынсыз қалып тұр.

Ақыл, қайрат, сабырдың бәрі кетіп,

Адасқан асығың мұңлы әнге салып тұр.

Көзіме көріндің

Ашылмас сорыма,

Байқамай іліндім

Сиқырлы торыңа.

Жаду көзің басымды айландырып,

Құрбан қып шалдың ба жарыңды жолыңа?

Кетпестей сәуле бар
Ойымда нұрыңнан,
Ол неге жоғалар,
Айрылман мұңымнан.
Қарақаттай көзіңмен қызықтырып,
Ұстадың жапымды тұзақ қып тұлымнан.—

Қадала қарайды
Үңіліп маған жар,
Жүректен тарайды
Сондықтан мұңлы зар.
Жүзіп көрмей тұрғанда өлсем нетті,
Енді жоқ жанымда жанбауға ықтияр.

Нұрыңнан нұр алып
Аспанда жарық ай,
Келеді қозғалып,
Жақындап бері қарай.
Аямадың өлер деп мен ғарішті,
Мейірімсіз сәулем-ау, сырынды айт, бұл қалай?

Өртеніп жанды ішім,
Ақыл жоқ бойымда,
Кетсең де, сәулешім,
Суретің ойымда.
Нұрлы жүзің сипаттап зарланайын,
Айтайын әлемнің істеген тойында.

Жібектей қап-қара,
Таралған шашың бар,
Бұдырсыз тап-таза
Жаралған басың бар.
Қардай аппақ әжімсіз маңдайың кең,
Қынаптан суырған қанжардай қасың бар.

Кірпігің тізіліп,
Миыма қадалар,
Нұр көзің сүзіліп,
Ойыма от салар.
Сиқыр жүзің ақылды байлап алып,
Тор шашың шырмалап, басымды нокталар.

Сүйем деп бір рет
Келді жан ерінге,
Сезіп тұр қасиет
Аузыңнан, тегінде.
Фәрменінді айт: шықсын ба, не қайтсын ба,
Жолыңа құрбан боп, шыдап тұр өлімге.

Күн батып жоғалды
Нұрыңнан ұялып,
Жұлдыз бен ай қалды
Сәулесінен нәр алып.
Жеті қарақшы айналып сеш іздеп жүр,
Бәрі де сені ойлап, мас болып сандалып.

Үркер мен Таразы
Шашуды шашуға,
Шолпан да қарады
Мауқын бір басуға,
Темірқазық арқадан қос боз атын,
Жаратып ойы бар тойыңа қосуға.

Таң атты бозарып,
Жоғалды жұлдыз, ай,
Шыдасын о неғып
Есі ауып жығылмай.
Тойға келген таң желі сыбырласып,
Сызылтып ән салып шырқады боз торғай.

Жүзінді көргелі
Күн шықты қайтадан,
Бір көріп өлгелі
Ұмтылды бері таман.
Бұлт перде бүркеніп сығалап жүр,
Көз жасы — жаңбыр ғой, асық боп жылаған.

Гүл билеп жайқалып,
Бұлбұлдар сайраған,
Жорға су тайпалып,
Бұраңдап жайнаған.
Жел мен бұлт дуана, бақсы болып,
Дүрілдеп, күрілдеп от — қанжар қайраған.

Бұл әлем айланған

Асық боп сен үшін,

Шашыңа байланған

Дерттіңнің емі үшін.

Ұят, ынсап бар ма екен, ойла менде,

Жаралдың деп білем, сәулем ау, мен үшін.

Ақыл-ес сұрама

Дуана сорлыңнан,

Менде ақыл тұра ма,

Байқасаң порымнан.

Жаным-тәнім еркінде не қылсаң да,

Өзіңсің аямай әурелеп қор қылған.

Көңілде сәулемсің

Көздегі нұрым-ау,

Ақылды астыртын

Ұрлаған ұрым-ау!

Өмір бойы өртеніп жүргенімше,

Не өлтір, не тірілт, осы шын сырым-ау!...

1881

Жастық туралы

Гауһардай көзі,
Бұлбұлдай сөзі,

Жаннан асқан бір пері.

Жүзі бар айдай,
Мінезі майдай,

Өзгеден артық сол жері,—

Дариядай ақыл мол еді,

Жан ғашығым сол еді.

Ұжмақтың хоры,
Іздедім соны,

Тал бойының кірі жоқ,

Бойы бар сымдай,

Белі бар қындай,

Мүшесінің міні жоқ,

Қыз осындай болар ма,

Оны сөккен оңар ма!

Жаудырап көзі,
Тамшылап сөзі,

Жібектей шашын тараса,

Қалмайды халің,

Шығады жаның,

Қиғаштай көзбен қараса.

Бұл дүниеде қыз қызық,

Бозбалада ой бұзық.

Сынаптай толқып,

Түлкідей жортып,

Кетеді көңіл әр жаққа,

Қырандай қағып,

Алмастай ағып,

Мұратын түгел алмаққа,

Ер талабы бос қалмас,

Толқынды көңіл тоқталмас.

Шырайың қашып,
Асығып-сасып,

Қыз үшін түнде кезгенде,

Бар малды салып,

Шаруадан қалып,

Серілер үйден безгенде,
Қарамай ұят, арына,
Жанды қиып жарына.

Ақселеу мініп,
Қылаңнан киіп,
Қараған жанға көрінбей,
Ізденіп жарды,
Нита ғып жанды,
Алыс деп ауыл ерінбей,
Айлаңы жолдас қасқа алып,
Аң көрген ланып бастанып.

Ауылды барлап,
Айнала шарлап,
Баруға тура баға алмай,
Кезеңнен бағып,
Жүрегің қағып,
Далада ныдан жата алмай,
Барып кел деп жолдасқа,
Бір хабар алсақ болмас па?

Сып етіп жолдас,
Дыбысы болмас,
Сүр жыландай сусылдап,
Ілеспей көзің,
Әкелер сөзің,
Тұрымтайдай қутыңдап.
«Тілеймін тілек берсін, — деп, —
Ер болса үйге келсін», — деп.

Болды деп қиын,
Жеңілдеп кшім,
Шыр айналып ұршықтай,
Елпенен барып,
Ынтасын салып,
Тышқан көрген мысықтай,
Кіргенде еріп есіктен,
Болмаса жапсар, тесіктен.

Боз үйге кіріп,
Буының құрып,

Жарыңның барсаң қасына,
Сипалап жүріп,
Төсегіп біліп,
Тигенде қолың басына,
Ақылың кетіп, жан қалар,
Ғашығың сонда аңғарар.

Қолыңнан тартып,
Білегің артып,
Ақ тамақтан шөп етіп,
Тал бойың еріп,
Тіліңді беріп,
Сүлдерің қалар ес кетіп.
А, дүние, дүние,
Ақылға сонда кім ие?!

Есіңді жиып,
Иіскелеп сүйіп,
Оған да көңілің басылмай,
Тілекті алып,
Тоятың қанып,
Құйылып түскен лашындай,
Арманың бітіп жымындап,
Төсінде жатсаң тынымдап.

Таң жетсе қуып,
Бой кетер суып,
Енді қашан келем деп.
Ал, жарым, хош деп,
Пәлен күн тос деп,
Тез келмесең өлем деп.
Болмады деп таң ұзақ,
Сол болар қайғың жалғыз-ақ.

Қысылып таңнан
Ағарып қалған,
Жатуға болмас жайланып.
Хош айтып жарға,
Амалың бар ма,
Қайтуға енді айланып,—
Жатайын десең таң қиын,
Тастайын десең жар қиын.

Боз үйден шығып,
Доң асып, бұғып,
Ертіп алып жарыңды,
Шығарып салып,
Аулаққа барып,
Асыққа айтып зарыңды,
Кетесің таңнан тұра алмай,
Жарыққа қайла қыла алмай.

Шыққан соң белге,
Көз сілесең елге.
Қарап тұр әлі жарыңыз.
Жолдасқа айтып,
Ат басып тартып,
Жүгіртіп қайта барыңыз,
Бір сүйін алтын тамақтан,
Асасың азар қабақтан.

Кәрілік туралы

Бар болса білім,
Сен сөйле, тілім,
Жан менен дене бірінде.
Ойласаң көңіл,
Өзіңе жеңіл,

Қайратың қалың күнінде.
Жас көңілде жарық бар,
Көріде кемдік анық бар.

Не шықпас жастан,
Қайтпайды тастан,
Ізденуге күшің бар.

Сайраңдап жүріп,
Сансызды біліп,

Қалыпсыз, қызық ісің бар,—
Жастықтан қызық іс болмас,
Көріде ақыл, күш болмас.

Қайратың қалып,
Ақылдан танып,
Кәрілік келсе басыңа,
Қадірің кетіп,
Заманың өтіп,

Жан жуымас қасыңа.
Кәрілік деген жұмыс бар,
Артында таяу бір іс бар.

Азайын күшің,
Саудырап тісің,
Шалбардай болып бет кетсе,
От басын бермей,
Үй ішін көрмей,

Сүйегің қалып, ет кетсе,
Далаға барын сие алмай,
Киімің жөндеп кие алмай.

Қуарып мұртың,
Суалып ұртың,
Түздегі қу бас жақтанып,
Тұра алмай жатып,

Былышылдап шатып,
Өткен күнді айтып мақтанып,
Жарығың өшіп көңілден,
Кәрілік жаман өлімнен.

Қызарып көзің,
Езіліп сөзің,
Жастығың түсіп ойыңа,
Иекпен шайнап,
Тіліңмен айдан,
Жеген ас жұқпай бойыңа,—
Ет жеген сайын қақалып,
Аз өлімге тақалып.

Бүгіліп бөлің,
Таусылып әлің,
Аяқ пен колың құрысып,
«Кәрі итім, шат» деп,
«Сөйлемей жат» деп,
Қатының кетсе ұрысып.
Өлмегенге қара жер,
Онан да өзің бара бер.

Қайғы емес қаза,
Болмаймын паза,
Нөқталы басқа бір өлім.
Туған жан өлмек,
Тағдырға көнбек,
Кімді алмайды бұл өлім —
Шал болмай-ақ өлейік,
Алла ісіне көнейік.

Қызусыз тәнің,
Сезімсіз жаның
Болады кәрілік белгісі.
Оны да сезбей,
Үмітін үзбей,
Келмейді шалдың өлгісі.
Алпыстан әрі бармандар,
Аңдамай шал боп қалмандар!

Жұмбақтар

I

Өлшеусіз, түпсіз терең бір дария бар,
Көрмейміз, құр естиміз анық хабар.
Дарияның суын түгел құятұғын
Ол сыярлық ыдыс бар кішкентей, тар.
Дарияны сөл ыдысқа құя білсең,
Керек суы болады көзге даяр.
Онда бірақ дарияны естімейміз,
Қазбен анық көреміз, байқа, дос-жар.
Ол суда лай да бар, тұнық та бар,
Лай судан тұнықты кім айырап.
Лай судан тазасын айыруға
Дария көрген адамның бәрі құмар.
Дария не? Ыдысы не? Тазасы не?
Көрген кім? Айырмай кім? — Табыңыздар!
Бес шешуі бір жерден табылмаса,
Шешкен емес, бірталай ой сандалар.

II

Тамам сөзді сөйлейді сөйле десе,
Етінен ет кесемін сөйлемесе.
Айт десем, айтпайтұғын жауабы жоқ,
Сүйгенімді сөйлеттім әлденеше.

III

Бір нәрсе жұртқа мәлім, көзден ғайып,
Ұстауға еш болмайды қолдан тайып,
Не сынап, не түстеуге ұқсамайды,
Кейде көп, кейде кетер тіпті азайып.

IV

Киім, тамақ, денеден жоқ бір нұсқа,
Жылдам кіріп, шығады жылдам тысқа.
Маңдайда жалғыз көзі жарқыраған,
Тұлымының бірі ұзын, бірі қысқа.
Кей-кейде екі ұрыттау мінезі бар,
Шағып алып жүрмесін, байқап ұста.
Бір кеткен соң қолыңа күсу қиын,
Айрылып қалып жүрме қапылыста.

Шариғау жоқ, арықтау жоқ, талабы жоқ,
Адам оны жұмсайды көп жұмысқа.

V

Тоғыз қатын жиылып бір толғатқан,
Бірін-бірі жуан қып буаздатқан,
Тоғызының киімі тоғыз түрлі,
Келген кісі сияқты әр тараптан.
Босанғанда тоғызы бір ұл тауып,
Балаға екі түрлі киім жапқан,
Бір киім шешесіне ұқсаса да,
Бір киімі келін тұр бөтен жақтан.
Қатындар не? Киім не? Баласы не?
Көпке киім жетеді не сәбәнтан?

VI

Кішкентай күрең қызыл, дөп-дөңгелек,
Тамаққа әбден тойса, болады кок.
Қанға тойып алған соң қарны үлкейіп,
Үлкендігі кетеді он есе боп.

VII

Бір нәрседен үш сипат қылдым қайла,
Бұл жұмбақты шешерлік адам қайда.
Бір сипатын ортадан кесіп алсам,
Орнында тағы болар екеу пайда.
Біреу деп кесіп алып тастағаным
Ұшеу болып жатады басқа жайда.

VIII

Бірде емес, тамам санның бірінде емес,
Не үлкен, не кішкене бірі де емес,
Ғылым тапқан сипаттың бірі онда жоқ,
Бұл жұмбақ өлі де емес, тірі де емес.

Жұмбақтардың шешуі

I

Жұмбақ — ойды кеңітер, бермейді бөз,
Таза суы — шешендік, дариясы — сөз,
Әншейін ауызбенен айтылғанда
Сөзді құлақ естиді, көрмейді көз.
Ыдыс — қаріп, көз көріп тізбелейміз,
Оның айтқан дыбысын естімейміз;
Дария көрген — хат білген жалпы адамдар
Дәл, тұнықты айыртқан есті дейміз.

II

Қарындаш.

III

Жел.

IV

Ине керек қылмайды киім, тамақ,
Ұйықтайын деп ешқашан жаппас қабақ.
Жынылдатып бұйымды тігесіз ғой,
Тұлымдары — өткізген жіптен сабақ.

V

Тоғыз катын — тоғыз сан тоғыз бөлек,
Тоғыз цифр келеді түсі өзгерек,
Бірінен бірі жуан бола беріп,
Ойласаң, тоғыздан он туса керек.
Киімі оның бір цифр, бір нөл болар,
Нөл деген — цифрдан жат бір дөңгелек.
Қанша санды жазса да осы цифр
Жететінін байқарсыз, болсаң зерек.

VI

Деп ойларсың таба алмай: «Бұл немене?»
Таба алмасаң айтайын, ол — таз кене,
Түйе кене атанып, қанға тойса,
Көк сұр болып кетеді күрең дене.

VII

Бір қағазды қи-дағы үш бұрыштап,
Бір бұрышын ортадан кес дұрыстап,
Қалған қағаз болады төрт бұрышты —
Үш бұрышты қиатын тұрсаң ұстап.

VIII

Жұмбақ айтып не керек әуре қылмақ,
Керегі сол — ойланып, ой ашылмақ.
Әлемде әр нәрсенің қарсысы бар,
Бар қарсысы — «жоқ» еді, осы жұмбақ.

* * *

Жер жүзі жабылғанда ғылым жаққа,
Қазақ жүр құмарланып құр ағаққа,
Анау — қу, мынау — пысық, мен — батыр деп,
Айналды бірін-бірі құрытпаққа.

Ойда жоқ өнер-білім жол табайын,
Жалмауға жалықпайды өз маңайын.
Мұның түбі не болар деген жан жоқ,
Ұрлық, ұрыс, араздық күнде дайын.

Өтірікпен өткізіп күнін, айын,
Демейді жамандықтан жалығайын.
Анау — шыным, мынауым — сырым ғой деп,
Сонша жақсы біледі алдау жайын.

Жаз жалымен жібермей жалғыз тайын,
Тыныштықпен ішпейді тақта шайын,
Ұрысы ұрлап, қуы алдап, сұмы еліріп,
Құртады үш жақтап тамам байын.

Байдың да ойлағаны ел алайын,
Білмейді — қу шағып жүр өз бақайын.
Көзі аспанда, көңілі мақтанда боп,
Тауысқанын білмейді ішкі майын.

Демейді ғылым біліп, жанданайын,
Мақсұты мақтан іздеп паңданайын.
Қанша ұқтырып айтсаң да қалыбыңда,
Ойда жоқ жігерленіп қамданайын.

Мінеки, естісеңіз елдің жайын,
Көгінен кейін кетті басқан сайын,
Қайран елім, қазағым, қалың жұртым,
Көп айтып, аһ, дариға, не қылайын!..

Жас өтті тынымсыз,
Өнерсіз, ғылымсыз.
Надандық жолымен,
Кеттім ау білімсіз.

Оқытпай баламды,
О да өсті тиымсыз,
Ойламай шамамды,
Алды-артым жиымсыз.

Бақ қайда қиынсыз,
Бос тілек сыйымсыз.
Қазақ та қажытты,
Күнім жоқ жиымсыз.

Бір жол бар келгісіз,
Қайта өмір көргісіз.
Ізім жоқ, түзім жоқ,
Өттім-ау белгісіз.

Қағазым — жолдасым,
Қаламым — сырласым,
Өлген соң белгілі,
Қайта кеп тұрмасым.

Тіл сорлы жырласын,
Бекерге тұрмасын.
Алдымнан жарылқап,
Алла кәр қылмасын.

Ел анау, мен мынау,
Қайтейін бір басым,
Амап бол, ағайын,
Татуым, қимасым.

Надандық жамап ғой,
Оқыған — адам ғой,
Ізденіп көріңіз,
Ғылымды заман ғой.

Насихат тегін ғой,
Салулы егін ғой.
Еңбек қыл, ерінбе,
Араздық кегін қой.

Ғылым бір кенің ғой,
Ауырсаң емің ғой.
Бәріңе жетеді,
Таусылмас көлің ғой.

Мен қайғы жедім ғой,
Қапы өттім дедім ғой!
Қазағым, қам ойла,
Сен де адам едің ғой!...

Ашу мен ынсап

Білгенімді жазушы ем,
Бекем буын белімді,
Мініп айтып қазушы ем,
Түзетпек боп елімді.
Бұлдарлық ой менде жоқ
Бұғап шыққан терімді,
Ұқтырарлық пенде жоқ
Қате басқан жерімді.

Күн-түн ойланым,
Жазудан да жалықтым.
Газет, кітап қолға алып,
Оқудан да талықтым.
Ел тіліме көпбеді,
Жыладым да қамықтым.
Үмітсіздік дендеді,
Зорықтым да шалықтым.

Бағасы бір халқыма
Жабағы мен мамықтың.
Нанбайды рас антыма,
Қадірі мол танықтың.
Айырмайды арасын
Бұлдыр менен анықтың.
Енді қайда барасың,
Түрі мынау халықтың.

Айла таппай адастым,
Қайғы артылып мойныма.
Ақылымнан шатастым,
Жас төгілді қойныма.
Ойландым да толғандым,
У жайылды бойыма,
Мұндасуға қамдандым
Қайратым мен Ойыма.

Үміт үзген қорқақ Ой
Дірілдейді қалшылдап.
«Мүмкін емес, мұны қой», —
Деп жалынды жалпылдап.

Бір жағынан Еріншек
Тағы келді салпылдап,
«Болмаймын,— деп,— келіншек»,—
Ашу шықты арсылдан.

«Елді сөк те жаманда!»—
Деп ұрысты Ашуым.—
Жамандықтан аман ба,
Шыннан қалай қашуың!»
Қиын болды баяндап,
Аяқты қалай басуым,
Сабыр келді аяндап,
«Жарамас,— деп,— сасуың».—

Бәріне де хабар сал,
Рақым, Ұят, Ар қайда?
Қаруынды жиын ал,
Құр ашудан не пайда?
Қайратың мен Сақтығың
Көріне ме маңайда?
Өлше істің ақтығын,
Ынсап бар ма оңайда».

«Өңкей асау мас халық
Бәрін бойдан қашырған,
Коп наданнан жасқанып,
Сорлың елге бас ұрған.
Рақым, Ұят, Арының
Бетін топырақ жасырған
Қайраты қайтып көрінің,
Қайғысын сөйтіп асырған».

Сабыр айтты: «Мына сын
Сабырымды қайнатты.
Өңкей ақымақ шелді көз
Ақты қайтіп жайратты?!
Мені ұстауға шыдай көр,
Сөйтіп жұмса Қайратты.
Ынсабыңа хабар бер»,—
Деп ақылды сайратты.

Қайратымнан қайтқанмен,
Ол жуырда келсін бе.

Жалт қарасам бетіне,
Баяғы құрғыр Еріншек,
Көзім түсті етіне
Бір уыздай келіншек!
Құры көзбен қарасам,
Қызығады ой теңтек.
Ақылмен өлшеп санасам,
Қозады оған ескі кек.

Ай, Еріншек, қара жүз,
Не қылмадың сен маған.
Енді менен күдер үз,
Жақындама бер таман!
Сенің қылған ісің ғой
Харекетсіз көп надан.
Рақымы жоқ жәдігөй,
Қойып едің кімді аман!

Жас күнімде ерінтіп,
Шала қалдым ғылымнан.
Жау қолында керілтіп,
Жеңілдірдің зұлымнан.
Өмір кесел ұры, қар,
Не табасың мұныңнан.
Мені өлтірсе залымдар,
Алушы ма едің құнымнан.

Осы көрген көп бейнет
Бәрі сенен емес пе?
Былшылдамай әрмен кет,
Болмас іске егеспе.
Әлдеқашан ант бердім,
Бал берсең де жемеске.
Рақаттан да жалт бердім,
Тыныштық бар демеске.

Кетті Еріншек өкпелеп,
Қайта келіп қонбасқа.
Өкпеге тағы тепкілеп,
Тарланды салдым болмасқа.
Кеткенімен жұмыс жоқ,
Қазақ ісі онбасқа.

Келме деп те айтқанмен,
Дедім мені менсінбе.
Біреу шықты қабірден:
«Баяғы сорым сенсің бе?
Айрылмасаң Сабырдан,
Мен келмейді дейсің бе?

Ұмыттың ба, ескі жар
Аяқ бауым — Сабыр ғой!
Сабырлы ер де менде бар,
Ол екеуміз тамыр ғой.
Қайраттанып шақырсаң,
Қаруларың қазір ғой.
Бәрін кет деп ақырсаң,
Өзіңе қазған қабір ғой.

Ал ақылдас, бәрі бар,
Дайын қылдым бәрін де,—
Сақтық, Ұят, Рақым. Ар.
Ынсап деген кәрің де.
Біз тұрғанда арамның
Дәм бола ма нәрінде.
Қайғы емес қой наданның
Тығылғаны әріңе!»

Жан кіргендей қозғалдым,
Тұла бойым шымырлап,
Жан-жағыма көз салдым,
Сөйлейін деп қыбырлап.
Біреу келді жаным
Құлағыма сыбырлап.
Түртіп қалды саныма:
«Сөйлемем,— деп,— жыбырлап.—

Және сөйлеп барасың,
Жай отырсаң нетеді.
Өз мазанды аласың,
Жан тыныштық кетеді.
Ауыр қайғы, терең ой
Өкпеге зиян етеді.
Тілімді ал да, мұны қой,
Түбіңе осы жетеді!»

Жалт қарасам бетіне,
Баяғы құрғыр Еріншек,
Көзім түсті етіне —
Бір уыздай келіншек!
Құры көзбен қарасам,
Қызығады ой тентек.
Ақылмен өлшен сапасам,
Қозады оған ескі кек.

Ай, Еріншек, қара жүз,
Не қылмадың сен маған.
Енді менен күдер үз,
Жақындама бер тамап!
Сенің қылған ісің ғой
Харекетсіз көп падап.
Рақымы жоқ жәдігөй,
Қойып едің кімді аман!

Жас күнімде еріштіп,
Шала қалдым ғылымнан.
Жау қолында керілтіп,
Жеңілдірдің зұлымнан.
Өмір кесел ұры, қар,
Не табасың мұныңнан.
Мені өлтірсе залымдар,
Алушы ма едің құнымнан.

Осы көрген көп бейнет
Бәрі сенен емес пе?
Бышылдамай әрмен кет,
Болмас іске егеспе.
Әлдеқашан ант бердім,
Бал берсең де жемеске.
Рақаттан да жалт бердім,
Тыныштық бар демеске.

Кетті Еріншек өкпелеп,
Қайта келіп қонбасқа.
Өкпеге тағы тепкілеп,
Тарланды салдым болмасқа.
Кеткенімен жұмыс жоқ,
Қазақ ісі оңбасқа.

Мен сорлыда тыным жоқ,
Ақылдастым жолдасқа.

Сөйлесті бәрі сыбырлап,
Мен отырдым тыңдауға.
Жүрегім тұр жыбырлап,
Дәл тапқанда ымдауға.
Ойлағанын бәрі де
Ортаға салды шыңдауға.
Қалжың емес, әрине,
Керек десті шыңдауға.

Кейбіреуі майда айтып,
Елжіретті, жылатты,
Қайсыбірі қайғы айтып,
Үміттің үйін құлатты.
Айтып-айтып келді де,
Бәрі Ынсанқа сынағты.
Ынсан өлшен көрді де,
Былайша деп ұнатты:

«Ел саңырау, надан ғой,
Естіле ме бұл айғай.
Емделмеген адам ғой,
Ем бола ма құр ойбай.
Құлағы мен көзін аш,
Оқу оқыт, ғылым жай,
Насихатты сөйтін шаш,
Соны жүрсің біле алмай.

Газетке жаз, кітап жаз,
Бастыр, оқыт қазаққа.
Мақтағанға болып мәз,
Қала берме мазаққа.
Сусыз егін не шықсын,
Суғар, шыда азапқа,
Дәмін алып ел ұқсын,
Сонда ұмтылар тамаққа».

Осы сөзді дұрыс деп,
Жүрек соқты, құптады,
Түзу істі бұрыс деп,

Ол жасырып тықпады.
Айғай салып бақырса,
Ойсыз құлақ ұқпады.
Қанша тұқым шашылса,
Жер жыртылмай шықпады.

Жүкнайды екен айтқан сөз
Ғылымы жоқ наданға,
Кеудесінде бөлсе көз,
Жұғар мұндай адамға.
Ондай адам қазақтан
Көп туса осы заманға,
Босар еді-ау азантан,
Қазақ шығып самалға.

Анық пен танық

Ойлаңыз, ақыл, білім қайда болмақ,
Денеге қандай орын, жайда болмақ?
Білу, нану, ұнату — ақыл ісі,
Қайтсе зиян, қайткенде пайда болмақ?

Төп — сезін, құлақ — естіп, көзбен көрмек,
Мұрып — иіс, тіл — дәмнен хабар бермек.
Бесеуінен мидағы ой хабар алып,
Жақсы, жаман әр істі сол тексермек.

Ой сонда неше толғау шимай салмақ,
Қайтсе жөні келер деп өлшеуге алмақ.
Дәл солай қалайын деп, ұнағанда
Ғәділетті жүрегің бір қозғалмақ.

Бар билік сол жүректен шығарылмақ,
Денеге ол шымырлан әсер қылмақ.
Ойынды дұрыс деме, теріс деме,
Сол арасын анықтап байқа бірак.

«Жарайды» ден ұнаса бас иземек,
Жек көрсе жиіркеніп дірілдемек.
Жүрегіңнің тілі жоқ, ымбалы сол,
Ұғып ал да бола гөр соған көмек.

Қазақта жоқ ақылмен ой бекітпек
Нәпсі ұнатса болғаны, бәрі бітпек.
Тәуекел деп ат қойып ықтималға,
Байлауы жоқ нәрседен пайда күтпек.

Табамын деп талпынып ойына алмақ,
Өз әлінше о-дағы сынға салмақ.
Аз ойланса қазақтың басы қатып,
Зиян істі пайда деп қойып қалмақ.

Ықтималдың есігі екеу болмақ,
Ішіне пайда, зиян — бәрі толмақ.
Нысананы сығалап, дәлдеп атпай,
Көзіп жұмып оқ атқан қайтіп оңбақ.

Іс қылады таптым деп біздің қазақ,
Онан көрген пайдасы болады аз-ақ.
Аяғында ол ісі зиян шығып,
Көрінгенге күлкі мен болар мазақ.

Арам оймен ар сатып үзін-жұлмақ,
Міне, пайда қылдым деп мақтанылмақ.
Біреу білген айланы біреу біліп,
Өзі құрған дарына о да асылмақ.

Шолақ ойлап, шолтандап сырттансымақ,
Аса мықты жан шығып көзге дым-ақ.
Аударысып жүргенде ауып кетіп,
Абыройың ашылар, байқа, шырақ.

Шолақ ойдың аяғы осы болмақ,
Біраз күнге көңілдің хошы болмақ.
Арсыз, арам, асығыс айлакерлік,
Мұның бәрі шайтанның досы болмақ.

Құдай кешер, алла деп күнә қылмақ,
Ар кетіріп, ант ішіп, жан сатылмақ.
Не жалғанда, немесе ақиретте
Оңалмастай өкпеден бір атылмақ!

Ер қоспақ пен сөз сөйлемек

Ер қосқанға ұқсайды сөз сөйлемек,
Қиыстырып, жымпитып қойсам демек.
Атқа тыныш, адамға жайлы келіп,
Көзге сұлу, өзі оңды болса керек.

Ол қалайша ұқсайды деп ойлама,
Байқарсың сөзімді оқып, қылсаң шама,
Ер мен сөзді қаралық салыстырып,
Біреуіне біреуі ұқсаса ма?

Кей ердің алды биік, арты аласа,
Оны көрсем қыламын таң-тамаша.
Алды қаңқақ ерінің, арты жалпақ,
Атын жауыр қылады-ау байқамаса.

Біреу сөйлер басында батыр шығып,
Жеп жіберер кісімсіп, жерге тығып.
Ер жүректі еркекке жолыққанда
Біржаң қағып жалынып кетеді ығып.

Кей ердің алды аласа, арты биік,
Мінбей жатып атыңды қылады иық.
Бас бітімі бөсеңдеу көрінсе де,
Адырайған артында болмас сиық.

Кейбіреу басқы сөзін дым майда айтар,
Аздан кейін сөзімен көңіл қайтар,
Қалжыңдасып отырып ыза болып,
Көзі аларып, күресін адырайтар.

Кей ер бар жанға жайлы, үсті жалпақ,
Жатып алар жалнайып атқа салсақ,
Желдік салмай мінуге жарамайды,
Тегіс тиер оқпаны, сонша талпақ.

Кейбір сөз аласалау көзге сынық,
Көрінер байқамасаң мөлдір, тұнық.
Желдік салып сақтанбай сене көрме,
Асты арам, үсті жаттық ол бір қылық.

Кей ер бар тар қосылған, тоқым қаппас,
Шалтай тартып қойсаң да атқа жатпас.
Ілгерінді, кейінді қоқаң қағып,
Ат арқасын ыспалап тыным ташпас.

Мұны айтпай-ақ білерсің өздерің де,
Ондайларды көріп жүр көздерің де.
Қоқаң қаққан, қолайсыз бір адам бар,
Байлау-матау болмайды сөздерінде.

Кей ерді сом қосылған дейміз тәуір,
Атқа жайлы болса да кісіге ауыр.
Бір желгізбей, астыңа тақ-тақ етіп,
Мініп алсаң қылады қоңды жауыр.

Кейбіреу тың айтуды қылады өнер,
Оның сөзі тонастау, ашты келер.
Өршіл жігіт дегенге айтып салып,
Аузы-басы қан болып шыға берер.

Атқа тыныш, адамға және жайлы,
Алды-арты бірдей сұлу, көзге ыңғайлы,
Оғаш, оғат, оқыра, сызаты жоқ
Ер қайда сыр-сымбаты түгел сайлы?!

Ашылған көз тұра ма бір зат көрмей,
Мига хабар бармай ма түсі өзгермей.

Әдейілеп көрейін демесең де,
Қарсы алдыңа қоя ма түк кез келмей,

Сол сықылды көңілдің көзі ашылса,
Көп ойлаптың қиынға сермей-сермей.

Білер, айтар, ойлатар, хабар жетер,
Еркінді алар, сөйлетер тышым бермей.

Ойдан маржан, меруерт төгілгенде
Отыра алар кім шыдап оны термей.

Дағды қылсаң дап-дайып істің бәрі,
Адамзат тұра алмайды әдетке ермей.

Бал ашқан соң оп-оңай бақсы болмақ,
Ол қоя ма ғайыптан хабар бермей.

Тоқты сойып дәндеген тоқтай алмас,
Жылқы ұрлағыш — батыр бои о да елермей.

Бір рюмкеден басталар маскүнемдік,
Наша үстінен нашаға өрлей-өрлей.

Ойласаң соның бәрі бір құмарлық,
Қуа бермей қайтеді тепши-терлей.

Аздан кейін араны ашылады,
Қаза берсе таусылмас шыққан кендей.

Жердің жүзін қыларсың бір-ақ уыс,
Бәрінен де өзіңнің кеудең кендей.

Жын да жын, құмар да жын, мастық та жын,
Өлең де жын, қоя ма бойды жеңбей.

Шын құмар шымыратпай қоймас, сірә,
Әр жерге соқтықтырар аққан сендей.

Әрине, бір құмарсыз өмір қаран,
Ондай жанның тұра алмас оты сөнбей.

Сөйтсе де ифрат бар, гафрит* бар,
Жарай ма соны айырып іреттелмей.

Не кылсаң қыл адамға махаббат деп,
Мейлің сөк, мейлің үйрет, айла ізденбей.

Ол сүюің пын болсын жалған емес,
Бұлдыр болма өзіңе өзің сенбей.

Дүниеқұмар, залалкес бола қалсаң,
Өлімді ойла келерлік күні ертеңдей.

Маған сөйтсе қайтер ем деп ойланы,
Адамның баласы ғой о да сендей.

Шырақтар, ең құмарың осы болсын,
Алла сүйсең — адамды сүй дегендей.

Құмарың — бір ісің көп болсын, жаным,
Көпке құмар еріншек болма мендей.

Молданың ісін қылма, айтқанын қыл,
Ерте сақтан, әр іске әдеттенбей.

Қаны қалсаң, қайта оқып, тағы да ойла,
Деп жүрме сөзің қалды ішіме енбей.

Ой құмар, өлең құмар, малға құмар,
Бұл үш құмар қоя ма мені көмбей.

Қайрат қайтса, амалсыз бәрі қалар,
Қайран ой қартаяды-ау өзім өлмей.

Ермегім жоқ, елімнен үмітім жоқ,
Қайтейін осындаймен көңіл бөлмей.

* Ифрат — дым артық, тафрит — дым кем (Автордың ескертуі).

Мақтау мен сөгіс

Біреу сені мақтаса, қуанасың,
Жамандаса жабырқап суаласың.
Мақтаған кім, сөккен кім — онда ісің жоқ,
Бәрібір, сен де елірме дуанасың.

Дос мақтаса, не пайда онан саған,
Дұшпан сөксе не кемдік көрдің жаман.
Шын сөзбенен мақтаса, із боқтаса,
Мақтау — пайда, зиян ба жамандаған.

Бойда жоқпен мақтаса, яки сөксе,
Қуанбақ, не кейімек өзіңе ен пе?
Ғаділ жүрек, таза ақыл мақтайтұғын,
Солар сөкпес іс қылар жолды көксе.

Дос мақтайды сен жақсы көрмек үшін,
Дұшпан мақтар елірте бермек үшін.
Есентемей есірік елің мақтар,
Көн нені айтса, соны айтып ермек үшін.

Бұл үш мақтау берер ме саған пайда,
Мақтаулыны білерлік адам қайда?
Өзіңнен ілгерілер сүйсінерлік
Жол тап-тағы, ақылды солай айда.

Кейде дос та жамандар нәрсе үшін,
Дұшпан сөгер сыртыңнан қайрап тісін,
Өнері жоқ, өсекшіл ел жамандар,
Өтірік пе, рас па, көрмей ішін.

Келер-кетер зиян жоқ мұнан тағы,
Мін болмайды наданның қорламағы.
Білімділер сөгерлік ісің болса,
Жоғалта бер, айласын ойла-дағы.

Түйіп айтқан талассыз мақтау, боқтау —
Жақсы іске — ынды, зиянға салар тоқтау.
Көн наданның сөзімен құйқылжысаң,
Сен де жыңды боласың есі жоқтау!

Талап пен ақыл

Талап деген бір жүйрік тұлпар сынды,
Бабын ташпай мінгенді қылар жынды.
Тауға ұра ма басыңды, тасқа ұра ма,
Ал енді оған кісі қайтпн мінді.

Талап шапса ақылға мінпн алып,
Жақсы, жаман бәріне бірдей салып,
Анық ақыл адымын ашырмайды,
Еш нәрсе одан құтылмас жетпей қалып.

Талап деген ындынмен ентелемек,
Ойға алып қызыққанын қылсам демек,
Ол ісі орайлы ма, орайсыз ба,
Ойланын оны ақылға салса керек.

Тапқыш ой ғой ақылдың мағынасы,
Тоны жүрек болады, мида басы.
Орынсызға ұмтылтпай тоқтатуға
Талаптың алты түрлі бар ноқтасы.

Ынсап, ұят, ар, рақым, сабыр, сақтық,
Талапқа алты түрлі ноқта тақтық.
Алтауының ішінде ынсап әділ,
Өзгесінің тізгінін соға ұстаттық.

Ынсап деген аспайды, кем қалмайды,
Орнын таппай ол, сірә, қозғалмайды.
Рақым жақсы көреді аяғанды,
Адамға қаттылықты ойға алмайды.

Ар демек — адамшылық намыс деген,
Арың кетпес жағыңа қарыс деген,
Теріс ұғып жүрмесін мұны біреу,
Сөз емес күншіл болып алыс деген.

Намыс сол — өзін қорлан кемдігіңе,
Құрбыңмен ұмтылып бақ теңдігіңе.
Алмай оз алдыңғының аяғынан,
Соқтықпай өзің ізден еңбегіңе.

Ұят сол — аулақта ұял көргендей-ақ,
Ұрлаған малың шығып бергендей-ақ.
Орынсызды істеуге өлгенше ұял,
«Ұят күшті өлімнен» дегендей-ақ.

Сабыр деген — әр іске шыдамдылық,
Катты керек адамға бұл бір қылық.
Қолы жетпей талай жан ызданады,
Осыдан көп шығады адамшылық.

Сақтық деген — әрқашан байқап жүрмек,
Пайда ма, не залал ма, — ескерілмек.
Көргенін, естігенін есенке алса,
Сонда оңай әрбір істі ойлап білмек.

Ойменен, талаппенен болды сегіз,
Айтылмай ойда қалды неменеміз.
Өзге жақсы мінездің бөрі-дағы
Шығады осылардан түгел деңіз.

Сабыр, сақтық, ой, талап болмаған жан
Анық төмен болмай ма хайуаннан?
Ынсап, рақым, ар, ұят табылмаса,
Өлген артық дүниені былғағаннан.

Жасымнан жетік білдім түрік тілін,
Сол тілге аударылған барлық білім.
Ерінбей еңбек еттім, еңбек жанды,
Жарқырап қараңғыдан туып күнім.

Оятқан мені ерте Шығыс жыры,
Айнадай айқын болды әлем сыры.
Талпынып орыс тілін үйренумен
Надандықтың тазарып кетті кірі.

Танбаймын, шәкіртімін Толстойдың.
Алдампаз, арам соны көпір қойдың.
Жанымен сүйді әділет, ардың жолын,
Сондықтан ол несі терең ойдың.

Толстой көпір емес, көпір өзің,
Дін емес, бәрі алдау айтқан сөзің.
Көңілің соқыр надансың, бейілің қара,
Нұр жарығын қалайша көрсін көзің?!

Көнбеймін дінді теріс бұрғаныңа,
Сопының бара қоймап құрбанына.
Ақиқат сырымды айтсам, Толстойдың
Мың сопыны алмаймын тырнағына.

Адаспайсың ақылды, арлыға ерсең,
Жолай көрме жылмайы сопы көрсең.
Тапқыр, адал, ақ ниет адамдардың
Алданбайсың артынан ере берсең.

Өзіме

Қолда қалам, көзде жас, толқынып ой,
Жиіркеніп, тітіреп, салқындап бой,
Тозған мола сықылды сұм көрініп
Өткен күнде қызыққан сауық пен той;

Қаның қанып, жасаурап екі көзің,
Не болдым деп табалап өзіңді-өзің,
Өткен іс ойға түсіп ойлатады
Қиынсызды қызық деп қуған кезің.

Және ойыңа келгенде алдыңғы жақ,
Сұм жүрегің кейиді қозғалып-ақ.
Артың — анау, алдың су — көз жетпейді,
Өтетұғын қамыңды ойлапты бақ.

Неңді аяйсың, отырсың кімді кимай,
Құғырдың ғой тәуір-ақ жерге сыймай.
Салып-салып сандалып отырмысың,
Жоқ өзің өз нәпсіңді ерте тыймай?

Досың қайсы, қимастай елің қайсы,
Ел салмағын көгерер белің қайсы?
Аузың темір татиды бәрін татып,
Жалғаңды қимайтұғын жерің қайсы?

Дүние түр қалпында өзің кездің,
Бәрін көрдің, гүбіне көз жібердің.
Ешкімнен көретұғын дәнеме жоқ,
Өзіңді-өзің өлімге ұстап бердің.

Пайдасыз бен баянсыз қуған ісің,
Түпсізді толтырам деп кетті күшің.
Ентелеген еңбегің бәрі жанбай,
Ақ өлімді шақырдың,— сол жұмысың.

Енді қайтып сен мықты бола алмайсың,
Жас күндегі тұғырға қона алмайсың.
Кейін баспай, ентелеп ілгері бас,
Көт айналсаң, еш жерде оңалмайсың.

Құдайдан жарылқа деп жәрдем сұра,
Сен талайды қылдың ғой біле тұра,
Аяғыңды аңдап бас, өлім таяу,
Қарсы алдыңда дайын тұр қазған ұра.

Соны ойла, өзге қызық істі ойлама,
Біреуге өлім, біреуге күшті ойлама.
Кеткен қайта келмейді кейісең де,
Түнде көрген көлеңке түсті ойлама.

Көкіректе толған шер, көңіл қаяу,
Ермейсің деп елім жау, досым баяу.
Сүйер кісім, сүйенер жақыным жоқ,
Бір өзіңе сиышдым, бар құдай-ау.

Елге көнсем ақ жолдан адасамын,
Көнбей жүрсем, көп итпен таласамын.
Тек отырсам, теккілеп шыдатнайды,
Енді қайтпн бұл елмен жарасамын?

Бір момынның ұтасам түзу ісін,
Жөндейін деп гәріптің жон жұмысын.
Ақтап безген ары жоқ өңкей залым
Арылдағын жабады ит пен құсын.

Көп тобетке жетеді қайдап күшім,
Құтқара алмай адалды нысады ішім.
Қабағыңды қаққанша қас болады
Жақыным деп болысын жүрген кісім.

Осы күнде арамның жолдасы мол,
Қу мен сұмды кім жиса — шын мықты сол.
Мақтап, атақ іздесең құдайдан без,
Ардан күсіп, арамның біреуі бол.

Мұны қылсаң боласың сен де мықты.
Қайдағы қу, алдампаз төрге шықты,
Ел ішінде сенен қор жан бола ма,
Ұстаймын деп отырсың адалдықты.

Елеуреген есірік елдің бәрі,
Өңкей батыр пәлеқор жас пен кәрі.
Сені адам ден ескеріп кім елейді.
Құлап қалған қу молаң кімге дәрі!

Әрине, сен де бірге жүрсең екен,
Көтінді ашып, көйлекті түрсең екен.
Абұйыр жоқ, сана жоқ, ақтап безіп,
Дамбал шеш ит зікірге кірсең екен.

Мен адалмын дегенге жолдас қайда,
Екі көзі төрт болып қалар сайда.
Сырласы жоқ, сырласар жақыны жоқ,
Бар сүйеніш, үміті бір құдайда.

* * *

Бір аллаға сиынтап арам өлмес,
Құдайсыз қу қолынан іс те келмес.
Бейбілн бекем бұған белі сынбас,
Ел бұзса да адалдық өзгерілмес.

Адамзат өзін өзі сынау керек,
Тазалық, әділдікті ұнау керек.
Өлсе де тура жолдан мойын бұрмай,
Ақтан көрген бөлеге шыдау керек.

Не шыда, не залым бол — бірін таңда.
Өйтеуір, ақылын тап, ерте қамда.
Момын бол, не бұзақы, не батыр бол,
Қазақ тыныш қоймайды не қылсаң да.

Адалға орын емес қазақ іші,
Татты ғой сор арылмас таза кісі.
Өзін асырар қазақтың өнері жоқ.
Бірін-бірі талайды бар жұмысы.

Жуандар

Жуандар, елді билең не қылмақсың,
Өздеріңе айтқызса әділ-ақсың.
Мен қарасам сендердің бетің теріс,
Әбден асың ақ жолдан адаснақсың.

Мықты жапын айтайын, тыңдаң қара,
Ел алын, жауды жеңің шықпақ дара.
Партияның басыңсы — батырың сол,
Қайраты мол, ішкені ант, шашқан нара.

Малмен сатып алған соң ел де оныкі,
Еріксіз кісісі жоқ жер де оныкі,
Қарсы келсең басыңды қағып тастар,
Болмасыңа амал жоқ сен де оныкі.

Қаппа тойған игі көп қарсы келсең,
Жаның қалар, тақсыр-ау, сен біл десең.
Көз көрмеске кетерсің, көтіңді қыс,
Күдеріңді үз жаныңнан, тек жүрмесең.

Жақын жүрсең жеткендей төбең көкке,
Жуансың дырылдайсың сен де көкке,
Дос болсаң да айтқаның қате қылма,
Бәрің соның құлы бол тесік өкпе.

Мақсұты тамам жанды өзі білмек,
Ол қашан өзгелерді көзіне ілмек.
Сатса меілі, қонаққа сойса да еркі,
Халықты қой есенгі айдаң жүрмек.

Мышаны қыр дегенде қырын таста,
Ол айтқан соң лажың жоқ қырылмасқа.
Жаның бәрін жүргізбек жарлығымен,
Жуандардың ойы жоқ онан басқа.

Басыңда жеңбек болып бір дұшпаның,
Неше түрлі қатерге салар жаның,
Жолы болып алған соң ақтан безіп,
Есі шығып, білмейді не қылғаның.

Тәкаппардың білсеңіз анық жайын,
Пенде екенін ескермей басқан сайын,
Алас ұрып аспанға шығып алып,
Әбден ұмытып алады бір құдайын.

Ақ болсын, қара болсын — өзі сынар,
Біреуді қор, біреуді мықты қылар.
Ақ жүрек, ақыл көзбен сынга алыңыз,
Кім болмақшы болып жүр енді осылар?

Қара қылды қақ жармақ болды мүмкін,
Байқаңыз, қылған ісі жөнді мүмкін,
Әділ болмай, айтқанын қылмақ болса,
Осылар төңір алды оңды мүмкін?

Үміті — сүйгенінің бәрі болмақ,
Бір шыбықпен айдаса көңілі толмақ.
Ақ десе, қара десе ерік өзінде,
Ойлашы, бұл мінезбен қайтін оңбақ?

Қарсы келсең, басыңды кесіп алды,
Ұнаса арамнан да ішіп алды.
Жаншың бәріп бір өзі құлданбақшы,
«Мен де құдай» демеген несі қалды?!

А, құдай, сондай жаман ойдан сақта.
Өзің кеш, қара болсақ, өзің ақта.
Бір құдайға құл болсақ — жетеді сол,
Біреуді құлданбаймыз құтырсақ та.

Жігіттер, анау ойдың түбі жаман,
Ондай жолға кірген жан шықпайды аман.
Кім біледі, тәңірінің өзіне аян,
Оларға өлгеннен соң қандай заман?!

Қазақтың көп жұмысы не десеңіз,
Айтайын жамандады демесеңіз,
Көргеніңді сөйле ден айтқызып ан,
Қайта айналып етімді жемесеңіз.

Бұл елде басты жұмыс ел қыдырмақ,
Бай ауылға түстеніп пайда қылмақ.
Онан өзге зияны тимей кетсе,
Сонымен ақ сынайы кетсін бірақ.

Іздегені болмайды жалғыз тамақ,
Басқа да жұмысы бар байқастанмақ.
Келген кезде бай менен қонақ тату,
Қайтарында болады қырып қабақ.

— «Ассалаумағалайкүм!» — Кіріп келді,
— «Уағалайкүмассалам!» — Орын берді.
Көрне салды, «Жоғары шығыңыз!» деп.
Төрге барып сый қонақ отырды енді.

— Мал жапыңыз аман ба, бала-шаға?!
— Шүкір, жүрміз сиының бір аллаға.
— Қымыз сапыр, қонаққа мал әкел сой.
Шай қайната беріңдер, отты жаға!

Естіп білген сөз бар ма жақсы, жаман?
— Жат хабар жоқ, ел тыныш, халқың аман.
Бір көріп қайтайын деп жүзіңізді,
Амаңдаса келіп ем сізге таман.

Семіз бе сіздің елдің малы? — дейді
— Гым аса семірген жоқ әлі, — дейді.
— Жолығып жолда аралап байқап едік.
Жылқыңыз семіз екен, бәлі, — дейді.

Бұл қазақ әңгімеге сондай олақ,
Тауып айтқан бар сөзі болды сол-ақ.
Тамақ тойып алған соң, жұмыс бітті,
Ал енді аттанарға келді қонақ.

— Аз жұмысым бар еді сізде, — дейді.
Біразырақ ақша бер бізге, — дейді.
Тірі болсам, кісіңіз екі келмес,
Зарықтырар деп күдер күзбе, — дейді.

— Осы кезде ақша жоқ қолда, — дейді,
Бермеді ау деп тінгі алаң болма, — дейді.
Бар күнінде кім болса, сол алады,
Сізден аян тұрғаным сол ма, — дейді.

— Ол жоқ болса, бір аттың берші майын.
Дүспаныма мақтанып жаз жайлайын.
Екеуінің біреуін бермесеңіз,
Қасарысқан бір жолың, мен не айғайын.

— Семіз атым жоқ еді биыл, — дейді,
Ақша да жоқ, қолымда тиып, — дейді.
Аямаймын, орайы келмей отыр,
Қатты батып отырсыз қиын, — дейді.

Бермеген соң сол қонақ өкпеледі,
Елемеді мені деп кектенеді.
Не ақша, не ат майын бермеді деп,
Өлгі байды талай жан жек көреді.

Берсең етті біреуін, бос жібермей,
Өкпелеттің қонақты, бірін бермей.
Мал сойғаның, күткенің бәрі зая,
Қане, қалшы сонан бір зиян көрмей?!

Байда жаза немене: малын сойды,
Қымыз ішті, шай менен етке тойды.
Қонағыңыз тым арсыз болды білем,
Бай бермесе, өз малын бермей қойды!...

Зиян тартнай қалмайды осыдан бай,
Болмаған соң қонақтың көңілі жай.
Көрінгенге көз сүзбей күніп көріп,
Қазақ қашан ел болар, құдайым-ай!

Өлген көңіл — ындынсыз өмір

Қабағынан қар жауған
Қараңғы бүлт жоғалды,
Қасқара алмай бет ауған
Қаһарлы жел де оңалды,
Көшейін деп қыбырлап,
Ел қыстаудан қозғалды —
Жаралы жүрек жыбырлап,
Жазылмай жалғыз сол қалды.

Қырдап ойға дүбірлеп,
Жас балалар шуласты,
Күншуақта күбірлеп,
Кемпір шал да сырласты.
Қыз-бозбала бір бөлек,
Әзілдесіп дуласты —
Өліп қалған сұм жүрек
Оятсам да тұрмас-ты.

Бетіме жылы тиеді
Күнгейдегі күншуақ,
Жан жылыны сүйеді,
Жанға рақат осы уақ,
Өлі жердің сүйегін
Тірілтгі жайнап жалырақ —
Жаралы менің жүрегім,
Жайнай алмас сол бірақ.

Күн нұрымен көгеріп,
Жауқазын шықты жалбырап,
Жер жүзіне өң беріп,
Қызыл гүл бітті албырап,
Тоң еріді, қар кетіп,
Жан-жануар балбырап —
Қайғылы көңіл тырп етіп,
Қабағын ашпас салбырап.

Қолдағы малға төл еріп,
Жандыдан өсіп жан шықты,
Жаңадан құдай жан беріп,
Неше түрлі мал шықты.

Қағып қалған желішпен
Қаймағы бар бал шықты —
Қайғылы біздің көңілден
Қайғырған сайын қан шықты.

Жер жүзіне нұр жауып,
Күн жылынды, шөп өсті,
Бие байлап, қой сауып,
Буаз малдан төл өсті,
Жанған оттай жалындан,
Жайлауға қарай ел көшті —
Жанбақ түгел жабырқап,
Жаралы жүрек қайта өшті.

Көкорайға қонғанда,
Қозылар ойнар дүркіреп,
Жаздың күні болғанда,
Жаңбыры жауар күркіреп,
Жаралы біздің көңілге
Бір тамбайды сіркіреп.
Таянды ғой өлімге,
Қақырық басты кіркіреп.

Амандаса келісіп,
Бір бағыланды сойғызар.
Кел деп аяқ берісіп,
Қымызға әбден тойғызар.
Тері жадыран жайылды,
Дене балкып, бой қызар.
Қайғы менен уайымды
Ойлауды да қойғызар.

Бағылан етін балқытып,
Бірне бірі же десіп,
Шаттанысып, шалқысып,
Кем-кетігін теңесіп,
Әзілдесіп, аз сөзге
Қылтың етіп, егесіп,
Сөз қылар екен сол кезде
Біз байғұсты не десіп?

Адал кісі еді-ау деп,
Алғыс айтып алғай ма.

Аз-кемді о да жеді-ау деп,
Әйтпесе соғип, қарғай ма?
Ақылы болса кешер-ақ,
Алладан сауап алмай ма,
Алал еді десер ақ,
Тәңірі алдына бармай ма?

Мен бір тілсіз қолиқпін.
Басыма соқпа, дауың жоқ.
Тенкілемек,— өлікіпін,
Шайтаннан басқа жауым жоқ.
Қызығып сендер ұмтылар
Қасыма ерген қауым жоқ.
Жазамды кешіп, ұмытыңдар,
Жазадан, сірә, сауың жоқ.

Мен кеттім де, сен қалдың,
Зияным енді тие ме,
Неңді жұттым, неңді алдым,
Кешсеңші жалғыз иеңе,
Саған да сауап керек қой,
Кім сенеді дүниеге?
Осыны білген зерек қой,
Жолықпасаң киеңе.

Жоқ болса ақың өзімде,
Қалғандарды зарлатпа.
Өтірік болса сөзімде,
Оныма менің алдатпа.
Ақың болса бет алып,
Көп жетімге қарғатпа.
Өлгенге өтірік дау салып,
Қайыңды талға жалғатпа.

Өлген жанның моласын
Тенкілемек өнер ме?
Онымен қайтп оңасың,
Ойласаң, пайда келер ме?
Өзімнен басқа өр кім бар,
Бәрін де жеңдім дей берме.
Алдыңда қиын бір күн бар,
Аптығын, асып, елерме.

Ақың болса басымда,
Осы күнде мені өлтір.
Отырмын ғой қасыңда,
«Озиңнің жазаң» деп өлтір.
Жазам болса тартайын,
Қолыңнан келсе, өне өлтір.
Обалымды артайын,
Қызықсаң босқа және өлтір.

Ол қолыңнан келмесе,
Ойнақтама, дулама.
Ойлашы өзің еңдене,
Соған көңің тола ма?
Өйтсең катып болғаның,
Еркек олай бола ма?!
Ол емес қой оңғаның,
Мұнымен кісі оңа ма?!

Біреудің мінін кешірсең,
Саған да құдай кешеді.
Бәрін де қылмай есірсең,
Төбенді әлі ақ теседі.
Көңілі жұмсақ адамның
Күрмеуін алла шешеді.
Рақымсыз, бейбіл жаманның
Орыны дайын деседі.

Мен — досыңмын, жау емес,
Еліре берме, қайта ту.
Жүрегім дертті, сау емес,
Сол себептен сөзім — у.
Ащы ден алмай қоймаңыз,
Аңсағанда керек су.
Абайлап артын ойлаңыз,
Алды ғой алдап өңкей қу.

Мен өтермін, кетермін,
Жоқтарсың мені бір кезде,
Жәрдемі тимес, нетермін,
Білгенім осы бір сөзде.
Мақсатың қайсы, десең кім,
Осының түбін шын көзде.

Бар ақылым — осыным,
Айтарым жоқ тіпті өзге.

Мақсатың болса орынсыз,
Сілкініп жүріп сыға бер.
Жолдасың болса тойымсыз,
Көзіне күмді тыға бер.
Қызығып жүрген ісің кім,
Ерте есептеп ұға бер,
Сенісіп жүрген кісің кім,
Жалмауыз болса жыға бер.

Мен жау болсам, кім досың,
Байқадың ба оны өзің?
Өзгелерден сен шошын,
Жау десең де мен — көзің,
Түбінде менде айла жоқ,
Аллаға дайын мінезім,
Тойымсыз құдан пайда жоқ,
Шын жақындық бұл сөзім.

Аллаға айла қылушы ем,
Жау жықиасын туды деп,
Сескеніп, ерте-ақ білуші ем
Ішкізер қулар уды деп.
Жазалы қылмас құдайым
Айланы ақпен жуды деп,
Деуші едім өстің шыдайын,
Құрытпас па екем құды ден.

Мен көргенді көрмейді-ау
Қайратты өңкей бағырым.
Қайтейін, тоқтау бермейді-ау
Қу, залым деген кәпірің.
Ұқпаған соң лажым не
Жан досым мен жақыным,
Ұққаның болса қамын же,
Оңдасын құдай ақырын.

Қу менен сұм биледі
Берекелі байымды,
Бәрімізді ұндай иледі,

Сіндіртпей ішкен шайымды
Күйдірген соң шыдатпай,
Көре тұрып жайынды,
Кім айтады мен айтпай
Сендерге енді уайымды?!

Өлімнің хақ екенін көрсең де,
Өлместей омыраулап шатасың.
Дозақтың барын біліп жүрсең де,
Күнәға әлің келсе батасың.

Сауал көп гибадатқа десең де,
Жалығып, жалқауланып жатасың,
Алланың адал ризығын жесең де,
Арамды әдейі іздеп татасың.

Сыртыңды сыланасың өң беріп,
Іңіріңді түзетпейсің қатасың.
Айламен алдағанды жөн көріп,
Адамды аң орнына атасың.

Жалғашның бір пайдасын көргенде
Арланбай арыңды да сатасың.
Алланың ақ өлімі келгенде
Амалсыз қара тастай қатасың.

Өмір

Біреу маған от жақ деп қылды бұйрық.
Жағайып деп үмтылдым, көңіл жүйрік.
От жаққалы жатқаным бір үлкен үй,
Отын жнып қойынты талай күндік.

Шақпақ шағып жібердім, — қуға түсті,
Тұтандырып алуым болды күшті.
Қызыл өңеш болғанда азар жанып,
Соған шейін асығып ішім пысты.

Отқа әкеліп отынды салып еді,
Жалын шығып ланылдан жанып еді,
Үй жылыңса қайтейін, залал да көп,
Жалын барып талайды шалып еді.

Жалын кетіп, аздан соң шоқ болды күр.
Отын бітті, үрсем де жана алмай тұр.
Жалынды оттай жайнаған қайрап өмір,
Шоқ сөнген соң қап-қара болды көмір.

Үш-ақ түрлі өмір бар, — бәрі де мас,
Бір рәушті болады шал менен жас.
Ең керекті дегенің ортаншы өмір,
Түгел қолың жетпейтін бір жанталас.

Қаны өткізбе сол кездің бір сағатын,
Өкініш қалмайды кетсе ағатың.
Күні-түні дей көрме, ғылым ізде,
Қалсын десең артыңа адам атың.

Өмірдің басы бала, ортасы адам,
Қартайып шал болған соң кетгі шамаң.
Мақтап жүрген өмірің осы болса,
Үш-ақ ауыз өлеңмен болды тамам.

Қалжыңшыл қылжақбас

Жайдары, күлдіргіш қалқам,
Ұятсыз, әдепсіз, салқам,
Күлгенім бір сенің арқаң,
Ыржақта, қылжақта, әйда!

Мазақ қыл көрінген жанды,
Опер қыл қылжақтағанды,
Сөзіңе құмарым қанды,
Жырғақта, бұлғақта, әйда!

Жолыққан кісіге соқтық,
Қалжыңға қосып айт бөктық,
Осы ғой сәулесі жоқтық,
Сен келдің, мен білдім, әйда!

Ішің у, сыртыңды майла,
Есердің бәрін де жайла,
Күлкімен көздерін байла,
Сенделдің, жөнделдің, әйда!

Сөзіңе күлгенді ұна,
Күлмесе жалынып сұра,
Сөйлесең аузыңды бұра,
Жедің бөк, әбден соқ, әйда!

Бай өлін, баласы қалса,
Қасына сені ертіп алса,
Қылжақ пен күлкіге салса,
Тамақ тоқ, қайғы жоқ, әйда!

Жағасың күлкімен жүріп,
Шығасың ішіне кіріп,
Аласың аузынан жырып,
Бұлтылда, жылылда, әйда!

Маймыл бол есерге сондай,
Арсылда адамға болмай,
Ит болып өгесің оңбай,
Жырқылда, тырқылда, әйда!

Сөз сынап, өлең өлшемен

Сөз жазамын түнімен
Бар ұйқымды қанырып,
Тығыш қоймап мұны мен
Еш адамнан жасырып.

Мен кетермін, сөз қалар,
Ақ қағазға басылып.
Бозбалалар қолға алар
Әр ауылға шашылып.

Оқырсың да қолға алып,
Сөздің мінін табарсың,
Өз сөзіңе оң салып,
Дауды жүңдей сабарсың.

Болмасам да қасыңда,
Алды-артыңды қамарсың.
Миың бар ма басыңда,
Байқастамай шабарсың.

Білімді жұрттың ақыны
Біздің сөзді сынамас.
Жазушының жақыны
Қазақ мұны ұнамас.

Сынасарсың өзіңді,
Менің түгім құрамас.
Өлген кісі сөзімді
Сынама деп сұрамас.

Сынасын деп жазғамын,
Сынама деп жатпаймын.
Қазақтың мінін қазғамын,
Айтқанымнан қайтпаймын.

Қазақ сыншыл болса екен,
Болмасын деп айтпаймын.
Жетегіме ерсе екен,
Өлсем де тыныш жатпаймын.

Мен жетелеп өлемін
Орге қарай қазақты.
Олсем де ойын бөлемін,
Сөзбен салып азапты.

Білімдінің сөзіндей
Сөзім демен таза, ақ-ты.
Қазақ болса өзімдей,
Қыла алмайды мазақты.

Қазақтың жайы белгілі,
Өлеңі өңкей құрама.
Байқадың ғой ендігі,
Оны менен сұрама.

«Аулым қонды Нұраға,
Мінген атым сұр ала».
Керексіз сөзбен бұрала,
Қазақ сөйтпей тұра ма?!

Сөзімді өлшеп қараңыз,
Үзіпге дәл шыға ма,—
Қазақ деген балаңыз
Үзіпді де ұға ма?!

Сөзді әнге дұрыстап,
Өлшеуменен сыға ма,
Сыймаса да сырықтап,
Зорлық қылып тыға ма?!

Шаранамен туын едің,
Бөз оранып өтесің,
Бір сағымды қуып едің,
Қай уақытта жетесің?
Қанша дәулет жиып едің,
Бәрі қалды, нетесің,
Мал үшін жан қиып едің,
Қайтіп алып кетесің?!..

Достыңыз зор,
 Дұспапың қор,
 Бар тілекке жетсеңіз,
 Сапсыз бақыт,
 Алтын тақыт —
 Барша жаннан өтсеңіз,
 Қалса уайым,
 Болса дайын
 Нені талап етсеңіз,
 Бәрі қайда,
 Несі пайда —
 Түк ала алмай кетсеңіз.

Дүние қу,
 Бір ағын су,
 Түстік онда шөп болып,
 Күнде ағамыз,
 Сандаламыз,
 Бейшегіміз көп болып,
 Кейде тасқа,
 Кейде ағашқа
 Соқтығамыз дөп келіп,
 Суынан да,
 Уынан да
 Құтылармыз жоқ болып.

Дүние ағып,
 Сусыл қағып,
 Фәни көлге құйылар,
 Бірі ерте,
 Бірі кешке
 Шөп те келіп жиылар,
 Көлге барып,
 Тыным алып,
 Бәрі сонда сыйылар,
 Алды тыныс,
 Болды тыныш,
 Су ағыны тыйылар.

Насихат

Сен ғылымға болсаң ынтық, бұл сезімді әбден ұқ,
Білгеніңнің жақсысын қыл, білмегенді біле бер.

Білген ердің бол шәкірті, білмегенді қыл шәкірт,
Үйренуге қылма намыс, үйретуге болма кер.

Өнеріңді құр шірітпе, орнына анық жұмсамай,
Өкініш кетпес оның өз ойыңда босқа өлер.

Қай ғылымды білсеңіз де қазір оны елге жай,
Құры ішінде кеткенінше пайдалансын өзгелер.

Шын наданға білгеніңді ұқтырам деп ойлама,
Қанша бидай шашсаң-дағы болмас егін тасты жер.

Тотыға тіл үйретілсе, сөзі — адам, өзі — құс,
Сол сықылды ол наданды ермек үшін сөйлетер.

Қара тасты қанға малсаң, о да маржан бола ма?!
Тесік ыдыс су құйылса, өзі қалар, су кетер.

Шын залымға берме ғылым, ол алар да оқ қылар,
Қаруым дер, кісі атып жер, ол ғылымды хайла егер.

Қарғысына сен қаларсың, елді алдап ол алар,
Ақылы жоқ, малы көптің бір талайын еңіретер.

Дүниені түзетуші һәм бұзушы бір ғылым,
Әрі залым, әрі ғалым — ел түбіне сол жетер.

Шын надандар білмесе егер естілердің қадірін,
Оған ұрсып сөкпеңіздер, шын ғұзырлы пенде сол.

Неге десең, білсе надан, өзі надан бола ма,
Оқымаған бір балаға хат оқытсаң жөн бе сол?

Әр адамның өз жұмысы, қалған ісі әр бөлек,
Ол наданның жұмысы жоқ ғылымыңызбен еш заман.

Білмегенді үйреніп, білгенді қылса есті сол,
Білмегенін — білмеген, білгенді қылмау — сол жаман.

Сізге келсе кей надандар үйренемін деп ғылым,
Үйретудің ақысы деп бір тиын да алма одан.

Неге десең, сен білесің алғаныңның не екенін,
Ол біле ме бергеніңнің пайда екенін я зиян.

Шикі надан ақылы жоқ жас баламен бір есеп,
Біле тұра алдап алмақ — естілердің жолы емес.

Ғылым үйретпек, ақы алмақ сауда есепті болса да,
Балалармен сауда қылмақ шариятқа жөн емес.

Сізге надан қанша малып босқа берсе алмаңыз,
Неге десең, ол өзіңдей ақылы бар кісі емес.

Пайда қылмай бір адамға, пайда қылма сен де онан,
Неге десең, босқа аламын — ол білімнің ісі емес.

Сен біреудің ғайыбын ашпа, түн сықылды перде тарт,
Күн сықылды аша берме жер жүзінің әр сырын.

Кісі бағын деме бағым, өз денеңді нұрлы қыл,
Ай сықылды болма жарық, қарыз алып күн нұрын.

Күн сықылды көпке білдір, шықты ма күн, батты ма,
Ай сықылды айтып отыр қанша ғұмыр өткенін.

Түн сықылды тым түнеріп көзді тартып байлама,
Күндізі бол, байқасын жұрт келгені мен кеткенін.

Сусағанның сусыны бол су сықылды сұп-сұйық,
Бірақ ондай болма салқын ел көңілін қалдырып,

От сықылды жылы болсын жүзіңіз бен сөзіңіз,
Бірақ ондай мархабатсыз болма өртеп, жандырып.

Жел сықылды желпі жұрттың шаршағанын, талғанын,
Жықпа үйін, болма құйын, қылма жаман аманын.

Жер сықылды пайдалы бол, пайдалансын ел сенен,
Тасты жердей болма қатты, тілме жұрттың табанын.

Сен бұлттай бол, көлеңкемен мезгілімен бер жауын,
Сел ағызба, жай түсірме — бұзба елдің шаруасын.

Дариядай дап-дайын бол параходпен жүрсе де,
Болма толқын, ашпа құлқын, жұғамын деп баршасын.

Бояулы суыр

Бір суыр адасыпты оттап жүріп,
Кез болды бір ауылға көп қаңғырып.
Ит қуалап тыққан соң иесіз үйге,
Бояу құйған шелекке кетті кіріп.

Қараңғы түп болғанша сонда жатты,
Үсті басы бояуға әбден батты.
Ит кеткен соң шелектен шықты-дағы,
Таңға жақын өз інін азар тапты.

Біраз үйқтап, ояиды демін алып,
Байқады өз үстіне көзін салып.
Қараса тамам жүні құбылып тұр,
Ойланды жүнін көріп қайран қалып.

Болады кейде жасыл, кейде сары,
Құлнырып түрленіп тұр жүннің бәрі.
Көрмеген өмірінде бір түрлі түс,
Суыр деп айтар емес жолдастары.

Бұл суыр түрін көріп көп ойлады,
Бишара түкті білмей неге ойлады.
Құдайдың сүйген аңы мен екен деп,
Болдым ғой қасиетті деп ойлады.

Шақылдап шақырған соң дыбыс беріп,
Көп суыр жиылады мұны көріп,
— Батыр-ау, қалай болып қалғансың?— деп,
Таңырқап таң қалады бәрі келіп.

— Бір құс бар тауыс деген, жүні жасыл.
Беріпті құдай маған сондай нәсіл,
Болыпшын бүгін түнде мен де тауыс,
Аң бар ма бұ дүниеде менен асыл?!

Тауыс деңдер мені енді, суыр демей,
Қорқындар рұхсатсыз шөпті жемей.
Жүнім асыл, сендерден түрім бөлек,
Немене, мен суырдың патшасы емей!

Суырлар шыны қорқып, жөн көреді,
Түрі жат, бұған қайтпін тең келеді.

Ін түбінде бар екен кәрі суыр,
Аядап ең соңында сол келеді.

— Жаным-ау, маза бермей шақылдадың,
Мақтанып өз сөзіңді мақұлдадың.
Жұшң жасыл болғанмен, өзің суыр,
Қалайда тауысың деп тақылдадың?

Тауыс деген сайрайды, ән салады,
Дауысын естіген жан таң қалады.
Қане, сен де сайрашы, тауыс болсаң,
Әйтпесе, бұл сөзіңе кім нанады?

Сайрайын деп қарады шикыл қағып,
Терге батып, көзінің сорасы ағып,
Келтіре алмай, сілесі әбден қатты,
Суыр үш ұқсасын құсқа неғып!

Кәрі суыр айтады:

— Кел, қой, жаным,
Тауысқа ұқсамайды сенің әнің,
Үшқан құс пен жердегі аң бір бола ма,
Қанатың жоқ екені елге мәлім.

Жетпей, сірә, қойман деп осы сертке,
Суыр байғұс ілінді мақтан дертке.
«Мен де ұшам!»— деп бір тасқа шығып алып,
Нәрменінше қарғиды арғы бетке.

Бояуына мақтанып, босқа шатып,
Құс болып ұшамын деп құдай атып,
Арғы бетке жете алмай, орға түсіп,
Ағып суға күмі етіп кетті батып.

Жігіттер! Бұл суырды қылма мазақ,
Осыдан естілерің болады аз-ақ,
Бояуды да бағым деп күн өткізіп,
Қол жетпеске үмтылған көп қой қазақ.

Піскен мен шикі

Бай мен жарлы баласы аңға шықты,
Жалаң қағын жарап жүр аты мықты.
Жортып жүрген түлкіні көрді дағы,
Қуып барып еріксіз інге тықты.

Екеуі келді шауып атты қыстап,
Түлкіні аламыз деп отпен ыстап.
«Шылбырынан арқандан атты оғқа қой,
Тойын қалсын болғанша біз жұмыстап».

Жазым болар десе де болмайды бір,
Жарлы байғұс қайтсін-ай,— ұнамай жүр.
Байы айтқан соң амалсыз арқандады,
Анда-санда бір үзін еліктеп тұр.

От жағып, ыстап еді түтін салып,
Екі ат үркін жопелді үзін алып.
Түлкің құрсын, айрылып көлігінен,
Саңдалды екі бала жаяу қалып.

Бай-бағшасы жүгірді тұра сала,
— Тоқта,— деді мырзаға атшы бала.—
Аттан да, түлкіден де айрылмалық,
Мен ұстайын, сен түлкіні ыстап қара.

Ақырын келін еді лықылықтап,
Құйрығын тігін алды шиыршықтап.
Желіккен ат желге ермей тоқтасын ба,
Ойын салып ұстағнай кетті зынтап.

Қайта келсе, бай отты жаға алмай тұр.
Отышы жоқ бір шоқты үреді құр.
Отын салып, жарлы ыстап түлкіні алды,
Енді не бар, аяңдан ауылға жүр.

Екеуі елге қарай жүрді ентелеп,
Мырзасы жүре алмайды уайым жен.
Қыл шылбырдың үзігін алды жарлы,
Бір пәрсеге керегі болар-ау деп.

Бай-батшаға жаяулық жаман батты,
Аяғы ісіп, жүре алмай сұлап жагты.
Мұндай істің талайын көрген жарлы,
Тастасын ба, мырзасын арқалапты.

Мен бұрын жаяулықты көрмедім деп,
Бүйтін жан қиналғанша өлмедім деп,
Бай-батша арыздасты жолдасына,
Өлім кетіп, тым қатты шөлдедім ден.

Жолдасы су іздейді зыр жүгіріп,
Беліне екі етегін алды түріп.
Құдық шығар деді де жетіп келді,
Үйілген бір арада тонырақ көріп.

Су шыққан құдық екеп шыңыраудан,
Кіші емес тонырағы дөмбіш таудан.
Етікке белбеуменен шылбыр жалғап,
Су алды айламенен әлдеқайдан.

Ішкізді етікпен су мырзасына,
Мырзасы ырза болды сырласына.
Көрдің бе ішкен адам не қылып жүр,
Шикінің не күн туды бір басына?!

Сусын қанып алған соң желдей есіп,
Екеуі тағы жүрді «құдай» десіп.
Ентігін екіндіде жетіп келсе,
Кетіпті көрген жерден ауыл көшіп,

Бай жылады көре алмай елдің шаңын,
Кедей тіштін қарап жүр жұрттың маңын.
Сонша қарап тапқаны сынық ине,
Және біраз таспаның сыдырғанын

Тастамай алды бала, о да керек,
Қарады кош сүрлеуін енді ертерек.
Соқпақтан көштің ізін тауып алып,
Жүгіріп күн батқанша қақты дедек.

Ымырт болды, қас қарайып, күн де батты,
Бір жерге шаршаған соң келіп жатты.

Қарным ашты деп жылап мырза жатыр,
Өзер-мөзер дегенде таң тағы атты.

Екеуі жөне жүрді зыр жүгіріп,
Кез болды бір өзенге талай жүріп,
Жарлы бала өзеннен балық алды,
Таспаны — бау, инені қармақ қылып.

От жақты, балық пісті, тойын алды,
Бай-батша қуанғаннан өңге салды.
«Сынық ине, сыдырым таспа» деген
Мирас боп кейінгіге сонап қалды.

Ел тапты ертең түсте сүрлеуменен,
Еріншектік бітеді жүрмеуменен,
Дүниенің ащы, тұщы дәмін татпай,
Не болдың еш нәрсені білмеуменен?

Не қылды, байқадың ба, піскен адам,
Қор болар үйде отырып өскен адам.
Қиялан, қиын жерде сол озады,—
Көп жер көріп, басына іс түскен адам.

Қаншыр мен бөдене

Бір қаншырға айтыпты бөдене кеп:

— Сен үшін қатты уайым қыламын,— деп,
Сөлаңдаған бай үсесің ұшуға олақ.
Бір күні кетеді той тұрымтай жеп.

Қаншыр айтты:

— Қаушым жоқ тұрымтайдан,
Шықпаймын қалың қамыс, қопа сайдан,
Мен сендей жалтаң жерге оттамаймын,
Тығылған соң мені алып жейді қайдан?

Бөдене айтты:

— Қамысың тыныс емес,
Босқа арықтап жүргенің дұрыс емес.
Айламен-ақ алғызбай кегін жүрміз,
Тұрымтайың біздерге жұмыс емес.

Жүз құбылып қуланып жылпалақтап,
Таңырқатты қаншырды өзін мақтап.
— Тілімді алсаң екеуіміз дос болайық,
Маған ерсең жүремің жаудан сақтап.

Аңқау сорлы бір қудан алды сабақ,
Бөденемен дос қылды құлқын тамақ.
Жау міндеті мойнында бөдененің,
Екеуі емін-еркін қырда оттамақ.

Қыраңға шығып алып, оттан жүрді,
Бетежелі мырғайға әбден кірді.
Тегінде бөдененің айтқаны рас,
Тарлауға жайылған соң шын семірді.

Бір қырға шығып еді оттай, оттай,
Зырқырап келе жатыр бір тұрымтай.
Бөдене көре салып бұға қойып,
Қаншырға хабар қылды: «Бүк,— деп, — ойбай!»

Жалма-жан бұға қалды қаншыр батыр,
Жер еді панасыздау, шөпсіз, тақыр.
Екеуі тышыр етпей жатса-дағы,
Тұрымтай тұна-тура келе жатыр.

Бөдене әр айланы көп ойлады,
Бір түрлі сол арада еп ойлады.
«Тұрымтай мұны көріп алын кетсін,
Қаншырды ұшырайын» деп ойлады.

Қойынты бұл тұрымтай бізді көріп,
Мен қашсам, кетер едім бір бұлт беріп.
Сен ергерек қашнасаң, құтылмайсың,
Бұл сені алып жейді тура келіп.

Мендей тартыл емессің, бараңдаусың,
Қыбырлап, тыныш жатнай алаңдайсың.
Ерте ұшып, бір қамысқа тығылып бақ,
Бұл жерде жатып аман қала алмайсың.

Аңдамай алдауға еріп қаншыр ұшты,
Тұрымтай оны көріп дым құнысты.
Қапатының қаққаны көзге ілеспей,
Адым жерге жібермей қағып түсті.

Бөдене ұшын жыпылдап кетті алысқа,
Дос болыңыз осындай алдамышқа.
Қасындағы қаншырды қаша бояп,
Өзі барып тығылды бір қамысқа.

Қамыста жатып алды қылмай қауіп,
Құтылды досын беріп айла тауып.
Қонғанын бөдененің көрген біреу
Жүгіртпін сол араға келді шауып.

Бөдене жатыр еді қыбыр етпей,
Қарап жүр шыр айналып көзі жетпей.
Ат басып бөденені жаншын кетті,
Жазасын о да тартты аман кетпей.

Жігіттер! Осы сөзге құлағың сал,
Басыңда миың болса, мұны ұғып қал.
Алды-артын ойламаған аңқау менен
Алдампаз арам достан ғибрат ал!

Ақылшы торғай

Бір адам жүреді екен тұзақ құрып,
Бір торғай ұстап алды сөйтін жүріп,
Балаларға сатайын деп ойланты,
Торғайды жазып алып ұстап тұрып.

Сонда торғай сөйлегі адамдайын:

— Босатсаң үйретем, — деп, — байлық жайып.
Азар болса сатарсың үш тиынға,
Мен саған бір пайдалы сөз айтайын.

Бұрын-дағы саттың ғой талай құсты,
Қане, сонан қаншалық пайда түсті?
Тоймақ түгіл, бүйірің шыққан да жоқ,
Харекет ден ойлама мұндай істі.

Айтайын үш ауыз сөз ұғып алсаң,
Өз обалың өзіңе ұқпай қалсаң.
Соны білсең есепсіз бай боласың,
Мал табуға айла сол, тілге нансаң.

Алғашқы сөзді айтамын қолда тұрып,
Онан кейін қораға қой қондырып.
Екіншісін сол жерде ұқтырайын,
Ең соңғы сөз айтамын талда отырып.

Тұзақшы қуанышты осы сөзге,
Келдім ғой деп бақ қонар жақсы кезге.
Аузынан босатпаққа уағда берді,
Алдаса торғай көп ден мұнан өзге.

Торғай айтты:

— Әрқашан аңдағайсың,
Орынсызға, өтірікке нанбағайсың.
Ойланбай алдау сөзге сене көрме,
Тегінде шынның жолын қамдағайсың.

Бұл сөзі тұзақшының көңлі ұнады,
Торғайды бір дуалға қондырады,
— Алғашқы бұл сөзіңді әбден ұқтым,
Екінші сөзің қандай? — деп сұрады.

Торғай тұрып айтады тамға қонып:

— Өткен іске өкінбе ыза болып.

Кеткен қайтып келмейді кейігенмен,

Құр жүдейсің пиіңе қайғы толып.

Соны айтып ұшып қонды биік талға:

— Болайын неге тұтқын сендей шалға.

Бар еді он мысқалдай гауһар тасым,

Айрылдың соны ала алмай алдағанға.

Гауһарды саған бермей, кеттім алдап,

Ұстауға қолың жетпес енді қарман.

Мұны пісің, өлем асқан бай болушы ең,

Ала алмай өкініште қалдың зарлап.

Торғайдың алдағанын сонда біліп,

Тұзақшы өкінеді қайғы қылып,

Құдай берген асылдан айрылдым деп,

Жылайды өз сақалын өзі жұлып.

Сонда торғай айтады:

— Өй, падан мас,

Тым ұғымсыз екенсің ақымақ, нас.

Үш мысқалдық денем жоқ, кішкентаймын,

Қай жеріме сияды ол гауһар тас?

Әуелі — қисынсызға панба дедім,

Алдау сөзге бойыңды салма дедім.

Екінші — өткен іске уайым жеп,

Емі жоқ бос қайғыға қалма дедім.

Орынсыз өтірікке сонша пандың,

Өткен іске өкініп қайғыландың.

Үшінші сөзді саған үйретпеймін,

Алдыңғы екі сөзді ұқпай қалдың.

Соны айтын торғай кетті аспанға ұшып,

Шал қалды дел-сал болып, қайғы қысып.

Сол торғай үшіншіде не айтпақ еді,

Соны тап есті болсаң, ойға түсіп.

Қасқыр, түлкі, бөдене

Бір кү түлкі болыңғы жұртты құртқан,
Тышқан аулап жейді екен ескі жұрттан.
Жем таба алмай бір жылы арықтапты,
Тышқан ауып кеткен соң мұқыл сырттан.

Түлкінің тышқан жемей мәш болмас,
Кемірсе сүйек-саяқ қарны тоймас.
Жемтік түссе жермін деп қалғанынан,
Қасқырға іздеп барып болды жолдас.

Қасқыр айтты: «Тоясың маған ерсең,
Болады малды көріп шалып келсең.
Қарным тойса қалжыңдан ойнаушы едім,
Ойыңға ыза болмай, шыдай берсең.

Аш күнімде жатамын шабым жалап,
Ол кезде жақын келме жанасалап.
Тойғанда тұрпайылау мінезім бар,
Өкпе қылма ойыңды шыңға балап».

Көнді түлкі қасқырдың бұл сөзіне:
«Шыдаймын қалжыңдаған мінезіңе.
Өлтірмесек болады, ойнайық бір,
Тамақ тапсаң болады күнде өзіме».

Түлкі көріп келеді малды шалып,
Қасқыр бір қой әкетті сүйреп алып.
Екеуі әбден тойып алғаннан соң,
Ойнайды әрі-бері асыр салып.

Қасқыр тұра жүгірсе көзі жайнап,
Түлкі еркелеп тұрады ағатайлап.
Алып соғып үстіне аунағанда,
Әзер жаны қалады а құдайлап.

Запы болып, ұстатпай жүрсе жытып,
«Уәдені кеттің бе,— дейді,— ұмытып?»
Тамақ үшін амалсыз қайта келсе,
Ойнайды бұрынғыдан қатты мытып.

Түлкі жатып ойлайды әрбір ойды,
«Оспрмейді қасқыр,— деп,— біздің бөйды.
Жегенімді желкемнен сығып алып,
Бергені де құрысын жемтік қойды.

Буындарын ойнайды қиқылдатып,
Жегенімді құстырып шиқылдатып.
Тұла бойым сірескен қара қотыр,
Тойғанымның үстіне зырқылдатып.

Осыдан құтыламын өлсем дағы,
Аштықтан қандай азап көрсем-дағы.
Тәуекел, өз бетіммен күн көрейін,
Бадамшаның басын жеп жүрсем-дағы».

Ойнайды бір мұратқа жетейін деп,
Қасқырдан кетімді алып кетейін деп.
Осыны өз көзімше өлтірерлік
Бір қайла не қылсам да етейін деп.

Жер шала түлкі шықты дөңге шауып,
Жылының бір жемтігін алды тауып,
Қараса, қазған ұра, жер қақпан бар,
Қойынты шоп-шарменен бетін жауып.

Түлкі қатты қуанды мұны көріп,
Қасқырды ертін келді хабар беріп,
Семіз жылқы жемтігін көргеннен соң,
Ауызды көкжал батыр салды келін.

Түлкі жүр жер қақпаннан айтпай қашып,
Арсалақтап аш бөрі жүрді сасып.
Қақпап жаққа қасқырды жіберді алдап,
Орға түсіп кетсін деп қашы басып.

Екеуі де тоюға қам қылысып,
Тұс-тұсынан жемтікті жүр жұлысып.
Шегінгенде ернеуін басып алып,
Көкжал ноян ұраға кетті түсіп.

Алаңғасар итіңді құдай атып,
Терең зындан түбіне кетті батып,

«Ойбай, түлкі, келе гор, мен қалдым!» — деп,
Айғай салып ұлиды орда жатып.

Түлкі келіп ұраны жағалады,
Мазақ қылып арсылдап абалады.
Мықтысың ғой, секіріп шығарсың деп,
Күлкіменен қасқырды табалады.

— Үстіме аунап ойнаушы ең тойған сайып.
Сендей арсыз ақымақтың орны дайын.
Осы қазған ұраның иесі кеп,
Көз алдымда сойғанын бір байқайын.

Қасқыр айтты:

— Кеше гор, қылдым тәуба,
Кетемісің шын тастап мені жауға,
Айла тауып осыдан босатып ал,
Аузымнан ант берейін ойнамауға.

— Ойнамасаң ома қап онан да армап,
Ойын түгіл, тіршілік сенен қалған.
Жон теріңді сойғанын көзім көрмей,
Осы ұраның қасынан кете қалман.

— Табалама, шырағым, кеш жазамды,
Айтпасаң да тарттым ғой мен сазамды.
Шығармасаң, құдықтың аузынан кет,
Ала бермей күйдіріп көп мазамды.

— Әлі бұйрық айтасың босқа шатын,
Өзің қазір өлгелі орда жатып,
Тінті көрмей кетпеймін, былшылдама.
Бас теріңді сойғанын ыржыңдатып.

Қасқырға түсті осындай ақыр заман,
Өлімнен де табасы батты жаман.
Андаусызда шоқиып түлкі отырса,
Құйрығы салбырапты орға таман.

Жиналып алды қасқыр оны көріп,
Жабысты сол құйрықтан шапшып келіп.
Түлкіні ор түбіне ала түсті,
Құдайым қасқырға да кезек беріп.

Сонда қасқыр айтады:

— Түлкі шырақ,
Иманыңды айта ғой жылдамырақ.
Өзімнен сені бұрын өлтірейін,
Өлгенімді көре алмай кеттің бірақ.

Түлкі айтады:

— Сөйледім қалжың қылып,
Жұмысты бітіріп ем сөйтін жүріп.
Тістегін сөзді ұрадан шығаруға
Әкелін ем бір ұзып тал сындырып.

Байқамай орға түстің мені де алып,
Өлдік қой екеуіміз де мұнда қалып,
Дым болмаса мен болсам жағасында,
Шығарып алмас па едім талды салып.

Қатты кейін айтады түлкі сөзіп,
Қасқыр панып, тігелі екі көзіп.

— Енді бар ма құдықтан шығар айла,
Тал таптым деп айтпадың бұрын өзің.

Түлкі айтады:

— Айланың орны осы ара,
Сен өрмелеп созылып тұрып қара.
Төбеңе шығып алып секірейін,
Ернеуге шықпас па екем мен бишара.

Онан соң сені алайын талды салып,
Шығарсың озып талдан тістеп алып,
Не де болса кешікпей тез істелік,
Қапы болар қақпаншы келіп қалып.

Бар әлінше созылып қасқыр тұрды,
Төбесіне өрмелеп түлкі жүрді.
Пәрменінше шегініп қарғығанда
Ернеуге екі аяғы тура ілінді.

Айламен түлкі кетті шығып алып,
Артына қайрылмады қайта айналып,
Қаңқылдап қасқыр ұлып қала берді,
«Мені шығар енді,— деп,— талды салып».

Түлкі сөйтіп кетінгі қасқырды алдап,
Көкжал қалды өз қолын өзі жалмап.
Тобылғының түбінен іздеп жүріп,
Бір бөдене ұстапты түлкі қарман.

Бөдене айтты:

— Сен мені не деп жейсің,
Бір уыс жүн жегенді тамақ дейсің.
Әне жерде мен көрдім талай жемтік,
Ерінесің, дөң асып іздемейсің.

Түлкі айтты:

— Мынаның қулығын көр.
Мені алдамақ сендерге бірталай жер.
Жалған айтып алдасаң соны жеймін,
Ұядағы балаңды көрсетіп бер.

Бөдене көрсетеді өз ұясын,
Кепіл беріп босатып алды басын.
«Мен бастайын, артымнан еріп отыр,
Қарық қылайын жемтікке, не қыласың».

Түлкіні алып жүрді сайды өрлегіп,
Бөдене бір бел асты бұрын кетіп.
Түлкі жортып кезеңге гаянғанда,
Жалаң қаққан бір тазы келді жетіп.

Байғұсты кетті тазы қуып алып,
Ауызды әне салын, міне салын.
Жүйрік тазы адымын ашырсын ба,
Көк желкеден бас салды бір-ақ шалын.

Мықты қасқыр, айлакер түлкі қайда,
Алдампаз рақымсыздық кімге пайда.
Аяғында түлкі де, қасқыр да өліп,
Бөдене амап қалыпты ол бір сайда.

Ажалсыз әскер

Патшалар сансыз шығын кылады.
Дайындап соғыс үшін әскерін.
Аямай бірін-бірі қырады,
Ел алар оққа байлап жастарын.

Тұрақсыз шыр айналған дүние
Жұтады бәрінің де бастарын.
Ел түгіл, жерлеріне кім ие,
Айтпасаң моласының тастарын.

Шың патша мен емес не уайымсыз,
Әскерім — өлеңім мен сөздерім.
Олардың патшалығы байымсыз,
Көреді баянсызын көздерің.

Ойлаңыз, біздің әскер өле ме
Қағазға бір басылып қалған соң.
Бұл мықты әскер емей немене
Жайылып талай орын алған соң!

Қарумен қанша қатты ұрса да,
Сөзіме жанның әлі келмейді.
Бұл дүние шыр айналып тұрса да,
Әскерім қартаймайды, өлмейді.

Білесіз, бұл сөзіме өлім жоқ,
Тағы да жүрген жерін қырмайды.
Дүниенің рақатына сенім жоқ,
Ешбірі баянды боп тұрмайды.

Алмаймын патшалықты берсен де,
Қайтейін, өлім тартып алады.
Мен-дағы ажал жетіп өлсем де,
Әскерім ақ қағазда қалады.

Оқиды кейінгілер сөзімді,
Бірі ұнап, бірі сынап күледі.
Өзімнің көрмесе де көзімді,
Зарланып өткенімді біледі.

Ескі ақындық

Мұны оқыған ұландар,
Үмбетей жырын сынаңдар
Байқап оқып әрбірін,
Ақылға салып бар сырып,
Не деп отыр, — көр түрін.
Абылайдың алдына
Салып отыр, көрдің бе,
Басынан кешкен тағдырын.
Сыртын ұқпа, мұны аңғар!

Бүгінгілер айтса жыр,
Буыны бірдей, бәрібір,
Үмбетейше құбылттып,
Сала алмайды басқа түр.
Тақылдатып айтсақ та,
Ұйқасқа жылдам қайтсақ та,
Аяқты бірдей бассақ та,
Шықпайды бізден терең сыр.
Жырдың жайын білмейтін
Бізде осындай ылаң бар.

Ескі ақын бізден әлі артық,
Ол кезде туған бала артық,
Жасымыздан шалы артық,
Тақпақ пен мақал тағы артық,
Суырып салма жағы артық.
Айтады олар ойланбай,
Сыпыра жырау, Шортанбай.
Үмбетей мен Марабай —
Алды-артына қарамай,
Соққанда жырды суылдап,
Жел жетпейтін құландар!

Ескі жырдың ұйқасы
Бірі қысқа, бірі ұзын,
Буындары бұзық деп,
Біз баспаймыз ол ізін.
Неге бұлай айтты деп
Сынамаймыз негізін.
Ойлай келсең, ескі жыр

Салады тұлпар жүрісін,
Міне, байқа мұнысын.
Кейде жорға, кейде жел,
Бұлдыр қағып асар бел,
Кейде арындап, кейде шап,
Адымын алыс құлаштан,
Алады кейде тынысты,
Солғындатып жүрісті,
Осындай жырды ұнаңдар!

Ескі жыр кейде сипаттар,
Қыран құстың ұшқанын,
Құмарына күйылып,
Қанатты қомдап қысқанын,
Желге қарсы желбіреп,
Асианға қайта шыққанын,
Қамшылап қанат қаққанын,
Асығып келе жатқанын,
Атылған оқтай аққанын.
Кейде қақпай қанатын,
Жұлдыздай ағар сызылып,
Алдыңғы түрден бұзылып,
Қарасы кетер үзіліп,
Ескі жырда көрнеу тұр
Осының бәрі білініп,
Ақынның сырын кім аңдар!

Кейде күннің ырайын
Сыпаттаған түсі бар —
Бір айы мен бір айын,
Жазы, күзі, қысы бар,
Қарлы боран, қара жел
Буырқанып, асар бел,
Жазғы сағым жайнаңдап,
Дегендей боп мұнда кел.
Кейде бұршақ, кейде қар,
Кейде жауын, көк нөсер
Ә дегенше ашылып,
Аптыққан желі басылып
Құлпырмай ма тау мен жер!
Ескі жырды көрсеңіз,
Ойланып көңіл бөлсеңіз,

Сырына баға берсеңіз,
Таң қаларлық ісі бар,
Көңілді тартар күші бар,
Асықпай тындап, шыдандар.

Кейде жырышы айтады
Ақбөкеннің жүрісін,
Зырқыран барып қайтады,
Алады тағы тынысын,
Төрт аяғы көрінбей,
Бұлдырлап желер ерінбей.
Кейде қарғыш кетеді,
Ылғи желін керілмей.
Жарқ беріп бұлт етеді
Бұрынғы беттен бұрылып,
Жел-сағымдай құбылып,
Барған сайын шынығып,
Кейде аяндап, тынығып,
Айтылса соған қисынып,
Кетеді бойың исініп.
Ойнағандай құлып, тай,
Жырда болар талай жай.
Кетпеңіздер байқамай,
Боласың әлі бұған зар!

Кейде айтады ақындар
Жайдары желдің соғысын,
Қатайып кейде, баяулар,
Түрлендіріп долысын,
Кейде ақырын сыбырлап,
Жиілеу басып, жыбырлап,
Әкетер алдап, ойды ұрлап.
Кейде кетер сырқырап,
Құйындатып бұрқырап,
Тағы да желіп, уантып,
Жас баладай қуантып,
Айналып келіп басады
Бас қисынның тоғысын,
Қате деме онысын,
Анықтап ұқ сонысын,
Шатақ ұқпа, шын аңғар!

Кей ақындар мисалдар
Молдір судың аққанын,
Арыстандай арқырап,
Күрілден келіп сарқырап,
Баяулап барып ақырын,
Жатады күнге жарқырап,
Мініді тырнап ашытар,
Жігерінді тасытар
Тәтті сөзі балдай боп,
Насихаты шамдай боп,
Қасиеті қандай көп!
Елжіретіп сүйекті,
Бергендей боп тілекті,
Қыныған жерді қасытар,
Міне, осыны біліп ал.
Жақсы ақынның тілі бал,
Отірік демей, ойға сал,
Осыны жаттап ұғып ал,
Ақындыққа құмарлар!

Мен қорқамын, қорқамын,
Қорыққанымнан жортамын,
Ашу менен ызаға
Толы емесіні, ортамын.

Қыздырманың қызыл тіл,
Қызған отқа салар ол,
Кек сақтағыш кекекшіл,
Аямай қауып алар ол.
Білмесе де білгенге
Өзін-өзі балар ол.

Қаны қызып құтырып,
Ар, абыройы ұмытылып,
Ашуды қару тұтынып,
Артыңнан неге қалар ол.

Жақсыны қауып жаманың,
Қабылмай қалмас аманың.
Осы емес пе заманың,
Деме тентек талар ол.

Адалыңды арам деп,
Мен адалға барам деп,
Ит жемейтін жемтікті
Жиіркенбей жалар ол.

Ызадан жетсе бұйрығың,
Тұтпа ашудың құйрығын,
Таза ақылды жүйрігім,
Осы сөзге нанар ол.

Жүйріктерім нанбаса,
Тура сөзді алмаса,
Қайғылы шалды қармаса,
Жөнін өзі табар ол.

Жаппада жалғыз жаттым елден безін,
Жалықсам аң қараймын тауды кезіп,
Оңашада жатқанды ұнатамын,
Елімнің ел болмасын ерте сезіп.
Жауға — қатып, жақынға — жалмауыздар
Жалықпай көк малтасын жүрсін езіп,

Атадан қалған ақ сауыт
Арамға обден былғанды.
Басшысы кетіп сорлы елдің,
Малы мен басы ылғанды.
Тосниқты тастап, тас алып,
Сәлде аяққа шұлғанды.
Өнер қылды жақсылар
Қасқырша елін жүлғанды.
Момындар жүр зар жылап,
Қоң еттері жалбырап.
Жасаған ие, өзің тап
Елді осындай қылғанды.
Жала жауып жалмайды.
Жазасыз, қарап тұрғанды,
Елерін ерін көп ел-жұрт,
Білмеді құдай ұрғанды.
Түпсіз жауға сапайды
Түзу жолға бүрғанды.
Жұрт не десе үй десін,
Мен үшін ешкім күймесін.
Өздері-ақ ұлып шұбырып,
Ылыққан иттей күйлесін!

Жан жүрегім, жаным жеп,
Жанған отқа саласың,
Анау сойтті, бүйтті деп,
Күнде мазамды аласың.
Берекеге жи дейсің
Тамам қазақ баласын,
Кек, ашуды тый дейсің,
Айыртып ақ пен қарасын.
Мен құдай ма, патша ма,
Ынсапсызға бастама,
Ауыртып ашып жаныштама.
Жанымның ескі жарасын.

Газет, журнал басылды,
Міне, оқы деп қуанттың,
Қазаққа ғылым шашылды,
Ал қуан деп жұбанттың.
Бірін-бірі сөкті деп,
Табылған бақты теңгі деп,
Өлді, жітті, кетті деп,
Тағы да мені суалттың.
Бір өлтіріп тірілтіп,
Әр бұтаққа ілінтіп,
Жел, сағымдай құбылтып,
Қай жаққа алып барасың?

Қой, жүрегім, қайғырма,
Қайғыны мұнда жай қылма.
Айрылғандар қосылар,
Бұл мінезден шошынар,
Дағдырдың құлы осылар,
Сен таппайсың шарасын.
Торайғыров естісе,
Мұны қатын ойбай дер,
Мұнымен елді жетілтсе,
Ойбайды жүр қоймай дер.
Аша алмассың жылау мен
Арсылдақтың арасын.

Шымды жерде көресіз қара топырақ,
Шіреген шөп, тозаңнан болған құрақ.

Егер оған дым тиіп, күн жылытса,
Жан кіріп, шөп шығады ғұл, жапырақ.

Өлген шөптің гүлі еді тозған тозаң,
Онаң тағы не шықты, байқа бірақ.

Әлемде жоғалатын ешбір зат жоқ,
Өзгеріп түрленеді, ойла, шырақ.

Бұл соңғы шөп — өлген шөп емес дерсің,
Шөп жапынан білдің бе оны сұран?

Дене — киім сияқты күнде ауысар,
Жан ауысты деуіңіз қиынырақ.

Пайғамбар Мұса жолықса,
Сөйлесіп көңілім орнықса,
Адасты жебірей дер едім
«Тәуратты» қайта толықта.

Дәуітті көрсем ән салып,
Қуанар едім қарсы алып.
Ақында қалды иманың,
Дер едім үйрет бір барып.

Зәрдөшке айтсам кезі кеп,
Үйреттің ақыл нұр ғой деп.
Ұға алмай отқа шоқынып,
Бұзылды елің боғын жеп.

Будданың ұстап білегін,
Айрылмай бірге жүремін.
Жәдігөй, бақсы, ламаға
Шоқынды елің білемін.

Айсаны көрсем егер мен,
Тіріл дер ем қайта сен.
Сені құдай деді де,
Айрылды халқың дінінен.

Мұхамедті көре алсам,
Сөз қатып жауап бере алсам,
Адасты молда дер едім,
Құранды үйрет келе алсаң.

Бұл күнде дұрыс иман жоқ,
Шатақ дін нәпсі тыйған жоқ,
Ақылы саудың ойына
Алдамшы діндер сыйған жоқ.

Анықты ешкім тапқан жоқ,
Іздемей қарап жатқан жоқ.
Әлімді залым қылатын,—
Шатақ діндей қақпан жоқ.

Ақыл да безді олардан,
Із қарап жүр сонардан.
Байқамай көбі адасты,
Қоңылге бірақ сол арман.

Көрмеді сынап дүниесін,
Білмеді құдірет киесін.
Денеге жаңды жеңгізін,
Таба алмай қойды иесін.

Затшылық көзіп байлады,
Адастырып айдады.
Жан билемей, тән билеп,
Ақылдың сору қайнады.

Ғылым деп боқты жегізді,
Төпсіз зат жоқ дегізді.
Дәлелсіз пәнмен перделен,
Тапқызбай қойды негізді.

Шып асықтың әрбірі
Өліп тонырақ болды да,
Жаралыстың тағдыры,
Жаратты мені орнына.

Бәрінің нұры қосылған
Мол керемет менде бар.
Жалғыз жарға шоқынған
Қайда мендей пенде бар?

Менің жарым қыз емес,
Қақиқаттың шып нұры.
Оны сезер сіз емес,
Көзге таса бұл сыры.

Жасырын тұр жар өзін,
Бас көзімен қарама.
Жүрегіңнің аш көзін,
Жанның сырын арала.

Көрем десең жарымды,
Мас бол, жүрек тазала.
Өртеп жібер барыңды,
Қарсы ұмтыл қазаға.

Көрсек оған бас ұрып,
Етегінен айрылма.
Не көрнеу, не жасырын,
Нәпсісіне қайрылма.

Бұл сәлемді есіңе ал,
Егер жетсең тілекке.
Жар қанжары маған бал,
Сұқсын сорлы жүрекке.

Талай асық жаралсын
Жар ағызған қанымнан.
Жер жүзіне таралсын,
Жерді жусын қызыл қан.

Сайтан қашып асықтан,
Асыл озып жасықтан,
Бейіс болсын бұл жалған,
Жүректен кетіп сасық қан.

* * *

Жаз ауысып, күз болды,
Өлемді басты басқа түр.
Шөп қуарып, гүл солды,
Мұңайып, кейін бұлбұл жүр.

Жап-жаңуар жабығып,
Жердің жүзі оңсіз, сұр.
Қабағы түсіп, қамығып,
Бәрі өлімді күтін түр.

Мейлі жәндік, мейлі шөп,
Тіршіліктің бәрі бір.
Өмір үш-ақ буын боп:
Қуан — суал — көрге кір.

Мисыз құлақ тыңдаса,
Мылжыңдаған бұл бір жыр.
Ақылға салып шыңдаса,
Ашылды, міне, анық сыр.

Әлемнің сыры ашылса,
Асқақтамай бойың бұр,
Аптыққан жүрек басылса,
Араққа мас бол, жатпа, тұр!...

* * *

Күндегі тағыс Күн мен түн,
Жалықтым, мұнап кетемін,
Қайта қайта бір ойын,
Үялмай ойнап нетемін.

Өзгермейтін, олмейтін
Өмірді талап етемін,
Қайталап ойын көрмейтін
Қызыққа түпсіз жетемін.

Теріс десең, дәлел сол,
Түзу десең, ұғып ал.
Кетпей тұрып сұрап қал,
Мен — өлікке тетемін.

Шыппан өзге құдай жоқ,
Ашық құдай — Шын құдай,
Үқпай қалма алаң боп,
Шын болмаса, кім құдай!

Бұрын шын бар, бүгін шын,
Ертең шын бар, — үш бөлек.
Кереті жоқ бұлардың,
Бұзылмайтын Шын керек.

Шын махаббат қылуға
Шын сабырың жете ме?
Керілген әрбір сұлуға
Көңілің толқып кете ме?

Олай болса, таза ақыл,
Әулиелік сенде жоқ.
Баянсызға бәрі құл,
Жынданбаған пенде жоқ.

Әулиедей асықтың
Қасиетін былғайсың,
Қылығын қылып жасықтың
Бір қалыпта тұрмайсың.

Әлде сайтан, әлде жып,
Бірін тастап, бірін мін.
Адам емес, айуансың,
Неге тұрсын сенде Шын?!

Анық асық — әулие!
Кереметке сол ие.
Жаны құрбан жарына,
Керексіз оған дүние.

Жарынан бөлек жаны жоқ,
Табатын басқа жары жоқ,
Асықтан аяп қалатын
Иманы, малы, ары жоқ.

Жарының жаны — жан дәрі,
Жалынға жанбас төндері.
Тозақтың отын өшірер
Жүректен аққан қандары.

Шын қасиет соларда
Дегенім күнә болар ма,—
Құбылма мінез, тайқақ ой,
Екі сөз болмас оларда.

Таспық, сәлде, жайнамаз,
Тастамасаң қыс пен жаз,
Жүрегің болса тайғақ саз,
Сопысынып қылма наз.

* * *

Төңіріні іздеп бір мұңғыл,
Тас суретке шоқынса,
Өлсе де болып соған құл,
Иманын бұзбай отырса,

Атақ, пайда іздемей,
Ойында мақтап жоқ болса,
Қиянатты көздемей,
Қанағатқа тоқ болса,

Молдеке-ау, оған таңданба,
Сол кіреді бейіске.
Екі жүзді сандалма
Сен қаласың кейісте.

Құдайың мен дүниеге
Кезекпе-кезек шоқынсаң,
Инедей пайда тие ме,
Мешітте мың жыл отырсаң?!

Кімде болса шын мінез,
Болмас онда екі сөз.
Өлтірсе де көзбе-көз,
Иманын сатып алмас бөз.

Иман да сол, дін де сол,—
Адаспайтын айқын жол.
Күнде мейлің, ыза бол,
Бейіске анық кіреді ол.

Мысал емес, ындыным,
Әлігі мұңғыл — әулие,
Иман сатқан жыңдының
Іздегені дүние!

Өртейін деп отқа көмдім, от жүрегім жанбады,
Жанды апарып жарға бердім, нара ғой деп алмады.

Жан-тәнімді, иманымды — асылымды бойдағы,
Аямадым жигашымды, сонда да көз салмады.

Жар қараса тірілуші ем, қарамаса мен — өлік,
Рақым етіп қылмады-ау ем, енді үмітім қалмады.

Сүйтсем онда сыр бар екен, байқамаппын мен оны,
Қосылайын өлсем деген амалы екен, алдады.

Өліп едім — жар бірігін, бір бейісті таңдады,
Ләйлі — Мәжнүн қарсы шығып ерулігін қамдады.

Тірілікте қосылысқан — шын жар емес, ойнас ол,
Ондай асық шынға дұспан, ол бейіске бармады.

Жар сипатын білсеңіз де, нәпсің «өлмей» деме жар,
Айла, алдау өзіңізге, шын қақиқат қанбады.

Сен жарым ден, алдаған еп, тиеді оқ боп кеудеге,
Өкінеді уайым жен, ол аныққа нанбады.

Жар көрмеген надандар
Жарың кім деп күледі.
Оқыған, ойсыз адамдар
Жансыз өмір сүреді.

Ойласам, олар — жанды өлік,
Меңіреу, мисыз бір көлік,
Осыдан жоқ өңгелік —
Адаммын деп жүреді.

Нұрыңмен жарық жүрегім,
Ғайыттан хабар біледі.
Жарымнан алған тілегім
Қап тауын нандай тіледі.

Қажарың бер, барайын,
Меңіреудің ішін жарайын.
Нұрыңнан сәуле салайын,
Сонда оған жан кіреді.

Нұрыңды көрсе болын мас,
Мейлі көрі, мейлі жас,
Меңіреу мұны жаратпас
Деп тәңірі ісін біледі.

Сиқыр сөзбен арбасаң
Табиғат басын иеді,
Кәрленіп кімді қарғасаң,
Қатасыз оған тиеді.

Нұрыңды түгел жасырсаң,
Жаралыс кебін киеді.
Өлшемей шектен асырсаң,
Көз шағылын күйеді.

Өлшеп жібер нұрыңды,
Білсін асық түріңді.
Бір-бірлеп аш сырыңды,
Соныңды көңілім сүйеді.

Кетті — келді,
Толды — сөмді,
Өзгеленді бұл ғалам.
Туды — өлді,
Жаңды — сөңді,
Өршіп, өнді қайтадан.

Дөңгелеткен,
Өңгелеткен
Түк білімсіз күш не екен?
Тіпті мінсіз,
Кемшіліксіз
Есті қылған іс не екен?

Жап деген не?
Мүлде өле ме?
Шын жоғалып сөне ме?
Дене жөндеп,
Жоғары өрлен,
Тағы «Мен» ден келе ме?!

Таза қымыз әкел, шырақ,
Болайын қайғыдан жырақ,
Бойым еркін, ойым — ұрмақ,
Тілім — бұлбұл, сөзім — бұлақ.

Уайым жоқ, табылды арман,
Түсін сәуле асық жардан,
Көтерді пердесін әбден,
Қызыл гүлім ашылған шақ.

Нұрына күн нұры жетпес,
Қасы — жай, кірінгі — оқ реттес,
Көңілден суреті кетпес,
Жүзі — сиқыр, шашы — тұзақ.

Қара көзі өтіп ойға,
Әсері жайылып бойға,
Тұрғандай шақырып тойға,
Бойымда жоқ сабыр, тұрақ.

Ерішпде қиып сыр бар,
Жаным соған тым ытызар,
Сүйейін дейтұғын шығар,
Лайық па екен денем бірақ.

Тең емес ерніне ернім,
Ерінге, міне, жан, келдің,
Сүйін кел, сені жібердім,
Тұра тұрсын денем аулақ.

Бояу, мінсіз сұлу, шын жар,
Жүрегімде сипатың бар,
Болып ынтық қыламын зар,
Әлемде бармысың шын-ақ.

Көріп көз түріңе қанса,
Барып жан ләззатын алса,
Тәнім құрбан бола қалса,
Мұнан артық болар ма бақ?!

Өлемді түгел мен көрін,
Ешкім мені білмесе,
Мақтаным, пәпсім жоқ болып,
Зияным жапқа тимесе.

Мисыз мына көп жынды
Осы биіп билесе,
Залым жеңіп момынды,
Басылған пәндай илесе.

Партия болып таласып,
Біріне бірін шүйлесе,
Боқ жеген аузын жаласып,
Ылыққан иттей күйлесе.

Түзеттік деп өмірін,
Тозғанын өзі түймесе,
Тамаша етсем көмірін,
Өртенсін деп, күймесе.

Биікті десе аласа,
Жалғанды шынға баласа,
Ұлыққа шағып момынын,
Тамтығын қоймай таласа.

Қиянат қылса иманын,
Арамнан тапса жиғанын,
Айламен төрге сыйғанын
Ұлықтап бәрі қаласа.

Кешегі уағда бүгін жоқ,
Кейде жалын, кейде шоқ,
Балшық қора бұз да соқ,
Батпақта жүрген балаша.

Шынды біреу жақтаса,
Жазасызды ақтаса,
Адалдықты мақтаса —
Арсылдап оны қамаса.

Мінезін көріп шошынсам,
Түзеймін деп қосылсам,
Орнықты деп отырсам,
Сырғанап берсе шапаша.

Қараса да көз ашып,
Көрмесе менен адасып,
Қасында тұрсам жанасып,
Мені жоқ деп санаса.

Сайтанға иген мойынын,
Қулыққа толған қойынын,
Көп жыңдының ойынын
Қылсам-ау сөйтпін тамаша!

Қазақтың жаманы болмас,
Жамаппан аман болмас,
Бірігіп іс қылатұғын,
Түзелер заманы болмас!

Бұл елде адалдық бар ма,
Ондайып байқадыңдар ма,—
Ыстайды несі де болса,
Надана арамдық ар ма!

Ар сатар шайға да болса,
Бір асам майға да болса,
Ізденіп табады, жейді
Арамды қайда да болса.

Жуаны қылады зорлық,
Момынның көргені қорлық.
Теп-тегіс қулық пен ұрлық,
Ал енді қайтпін ел болдық?!

Қобызым неге сарнайды —
Ажалдан хабар береді,
Сыбызғым неге зарлайды —
Деп тұр ием өледі.

Дүниедегі қуаныш —
Бір азғантай жұбаныш.
Оның түбі бір налыс,
Қайғы мен рақат тел еді.

Басқа түскен әрбір іс
Не қызықты, не кейіс,
Ойласаң ол — көрген түс,
Соғып өткен жел еді.

Бақ бермейді есіркеп,
У салады жесін деп,
Иманың мен жаның жеп,
Жерге анарын комеді.

Біле тұра талай жан
Саудаға салып ар, иман,
Алдап берген уынан
Көп жұтқысы келеді.

Сұлу бетін сүйгізсе,
Улатып жанды күйгізсе,
Маңдайын жерге тигізсе,
Ешкім әрі жүр демеді.

Ас бергенін дейді той,
Ол — қасапшы, бұлар — қой,
Көп мисызда болмайды ой,
Бұл не қылған ел еді!?..

Бостандық таңы атты

Бостандық таңы атты, қазағым, көріндер,
Арға ие басының соңынан еріндер.
Таң артынан хақиқат күн шығады,
Ерішшек, жалқаулық одеттен безіндер.

Арамдық, аразды түбімен жойыңдар,
Өтірік, осекті біржола қойыңдар.
Намыс, жігер бойыңа жиып қайрат,
Қажымай адалдық жағыңда болыңдар.

Бірлік пен таланты еңбекке салыңдар,
Өнерлі елдерден өнеге алыңдар.
Күндестіктің өзімшіл көзін құртып,
Ұмтылып ерікті ел болып қалыңдар.

Ар түзер адамың адамдық сапасың,
Ақ жеңін шығады арамның қарасың.
Адал еңбек, ақ жүрек берер шешіп,
Таза ақыл қосылса, әлемнің таласың.
Адамның бәрі бір, болмайды аласы,
Оларды бұзатын нәпсінің таласы.
Ар билейтін заманда нәпсі өліп,
Бірігер еңбекте барша адам баласы.

Адалдың жері жоқ ақырда жеңбейтін,
Тарихта әрқашан адал жан өлмейтін.
Ақ иіліп сынбақ жоқ деген рас,
Нәпсі өлсе өзімшіл, бұған кім сенбейтін?!
Таласпай бөліссе табиғат байлығын,
Қара жер тойғызар адамның барлығын.
Махаббатпен бірлесіп еңбек қылған
Өмірдің көреді бақытты сайлығын.

Бұл өмір таусылмас, жаңарар адамзат,
Арам ой ұтылып, зорлықшыл болар мат.
Адал етсең еңбектің жемісін жеп,
Шалқыған ел-жұртым, боларсың көңлің шат.
Мен өлсем, ұрнағым, артымда қаларсың,
Тілеген мақсұтты өмірден аларсың.
Есіңе алып келгенде қабіріме,
Шаттықпен шалқытып, әшіме саларсың.

Көңіл

Басында жас бала едің сен*,
Ойың бұзылмаған, көңіл!
Періштеден таза едің сен
Қиянат қылмаған, көңіл!

Ата-анаң, махаббатың,
Бояусыз нұр, көрәматың,
Жоғары ғарыштан затың,
Анық шын бұл маған, көңіл!

Жігіттікке жетелеген
Секунд, минут, сағат деген
Жаралыс бұл солай деген,
Балалықты ұрлаған көңіл.

Білем, болам, озамын деп,
Биікке қол созамын деп,
Ақыр бір күн тозамын деп,
Асығыс зырлаған көңіл.

Атақ, мақтап, құмар, пайда,
Өзімшілдік, зұлым қайла,
«Жетесің, қу! — деді, — әйда!»
Боялып сырлаған көңіл.

Бү болды қайта бір туыс,
Тысы толық, іші қуыс
Әлемді қылды бір уыс,
Тереңге зымдаған көңіл.

Балалық, тазалық өлді,
Жүректің ақ нұры сөнді,
Амалсыз осыған көнді,
Дұрыс деп тыңдаған көңіл.

Түзелмес мін емес бұлар,
Әр өмір өз ісін қылар,
Сынарлық тағы мезгіл бар,
Ауыспай тұрмаған көңіл.

* Алпыс бір — мүшел жасында жазылған. (М. М.)

Қырық жылдан жас' өткенде,
Қызудың көбі кеткенде,
Есептер кезі жеткенде
Не болар бұрмаған көңіл.

Келін қайдан, барам қайда,
Не қылғаным болар пайда,
Қалам ба мола боп сайда?—
Деген өй тырнаған көңіл.

Жиырма жыл жүрек тесіп,
Бір олай, бір бұлай десіп,
Алынғанша анық шешіп,
Тынымдан тынбаған көңіл.

Бүгін тауып тілегенді,
Қақиқатқа көңіл сенді,
Қуанып, түрленіп енді,
Боз торғай шырлаған көңіл.

Бүгін менің ұлыс күнім,
Бағымды ашқан қадір түнім.
Жетіліп тұр қызыл гүлім,
Бұлбұлдай жырлаған көңіл.

Көзім көрді дегендей іш,
Табылды, кет, жоғал, кейіс,
Өлімнің шып түбі бейіш —
Анық деп ымдаған көңіл.

Тазалыққа тағы кеттім,
Балалықты қуып жеттім,
Жоғары ғарыштан өттім,
Осыны шындаған көңіл.

Терең ойсыз кей арам тер
Өлімнен соң өмір жоқ дер,
Окініп қайғымен өтер,
Мойышы сынбаған көңіл.

Келем десең, өлім, маған,
Досымсың, жау емен саған,
Есікті аш жолды байлаған,
Жөнелсін ұнаған көңіл.

Бұл ән
Бұрынғы әннен өзгерек,
Бұған
Ұйқасты өлең сөз керек
Өзіне орайлы.

Денең
Жап нұрлы болса жөнделмек,
Өлең
Әнге өлшеп айтса өңделмек,
Ұйқасса қолайлы.

Ән — өлшеуіш,
Өлең — күміс,
Қоспаңыз мыс
Аралас,

Артық алу,
Не кем салу,
Қарш қалу
Жарамас.

Ауыр
Осы әнге тауып сөз салмақ,
Тәуір,
Татымды ұйқас жиналмақ
Тереңнен толғанып.

Сырын
Бұл әннің айтып қарайын,
Түрін
Сипаттап тізіп санайын,
Өлең тап ойланып,

Буыны — сегіз,
Алтау, егіз,
Үшем деңіз
Екеуі,

Кім дәл басты,
Кілтін апты,
Жақсы ұйқасты
Нешеуі?

Қайран
Қайғысыз, қамсыз күндерім,
Сайран

Суықты рақат түндерім,
Сендерден не пайда!

Асқан
Ашпастан мынау жасымыз,
Қашқан
Шалдыққан гүріп басымыз,
Қаласың қай сайда?

Ноқғалы бас,
Ағызып жас,
Қызусыз мас
Желіксіз

Хаққа көніп,
Жалпын сөніп,
Көрге төніп
Еріксіз.

Жастық
Жалынсам жөне келер ме,
Мастық
Денеме қызу берер ме,
Суынған тұла бой.

Маған
Қарама, көңілім, мұңайып,
Саған
Жеткізбес кеткен ол ғайып
Жас өмір, өткен той.

Бұл алшысты,
Түскен тісті,
Тозған түсті
Жасымда

Сөгуші едім,
Онық жедім,
Бәрі менің
Басымда.

Тағдыр
Адамды айдап туғызбақ,
Әрбір
Сүйгенін нәпсі қуғызбақ —
Өмірдің жолы бұл.

Жақсы
Нәпсісін өзі билемек,

Тапшы
Наданды нәпсі сүйрепек,
Мақтанға болып құл.

Ата-анасы,
Айналасы,
Замаңдасы
Қылған іс
Тәлім берер,
Соған ерер
Тағы келер
Бір туыс.

1919.

Қаламым — қарындасым — жан жолдасым!
Жау болды жан аяспас сан жолдасым.
Қайрылып, мейірімденіп қарамайды,
Кеше аласа, бүгін зор, наң жолдасым.

Жарқыран нұрын шашып жанады шам,
Талайлар пайда алады жарығынан.
Су тамып, не жел тиіп сөне қалса,
Көрмей басын таптайды пайда алған жан.

Демеймін мұңымды айтып зарланайын,
Жаралыс солай қылған адам жайын.
Жарық алып жалғанды тексерсең де,
Таза жүрек таппайсың, сол уайым...

1924.

Адамнан артық жандық жаралмаған,
Дейді жұрт айуан жоқ иттен жаман.
Бұл туралы менде бір бөтен ой бар,
Анық ұқсаң айтайын, достым, саған.

Адамның айуаннан айласы мол,
Қит етсе қиянатқа қояды қол.
Мейірім, ынсаң, ақ пейіл, адал еңбек,—
Бұл төртеуін кім қылса, шын адам сол.

Қанеки ондай адам қай жерде бар?
Көбінің сыртында бал, ішінде зәр.
Жарық алып әлемді араласаң,
Ондай жан неше мыңнан біреу шығар.

Өйтпесе өзге адамнан ит ілгері,
Достықты ит ұмытпайды — артық жері.
Қолыңнан сорпа жалап өскен күшік
Өлгенше есігінде жүргендері.

Түнде тыным көрмейді қораға үрін,
Шарқ ұрады ауылды шалып жүріп.
Кетпейді дәмін татқан досын тастап,
Қуалап анда-санда қойсаң да ұрып.

Тоқтамас өзге ауылға сыйласа да,
Кек қылмас иесі ұрып қинаса да,
Жүз жылдық дос бір күнде жау болады,
Көңіліне бір қылығың сыймаса да.

Қарызы бар еді деп мойын бұрмас,
Сол күні-ақ дұшпаныңмен болар сырлас.
Бұрынғы жақсылықтың бәрін ұмытып,
Не қылса бір зияны тимей тұрмас.

Өкпелесе не сөзге, немесе асқа,
Жау шығады дос, жақын қарындасқа.
Ит иесін қаппайды құтырса да,
Адамның шын досы жоқ иттен басқа.

Біреудің асыраулы иті болған,
Күшігінен тамақты берген қолдан.
Сол адамның тап-тату жақын досы
Араз болып кетіпті достық жолдан.

Пәле салып жамандап күнде-күнде,
Өшігін дұспап болып кеткен мүлде.
Ыза менен күншілдік ойын билеп,
Өлтіргелі келіпті айсыз түнде.

Арсылдап ит үрген соң қараңғыда,
Иесі жер шалады барады да.
Бұғып жатқан дұспанын көзі кормей,
Итті ұрады бір таяқ алады да.

Қанжар ала жүгірген жауды көріп,
Қашады қатты аттанды салады да.
Мына жақтан жүгіріп ит те келіп,
Тастайды әлгі жауын жарады да.

Алаңдамай тыңда да, сөзімді тос,
Айтылған сөз емес қой қалжыңмен бос.
Дос ден жүрген кісіңнің көбі дұспап,
Шын досың — жақсылықты ұмытпаған дос.

Кісіге адамишылық неге керек?
Адамдық — өзге айуаннан артық демек.

Ит талаған тобеттеп қалай дейсің,
Аймай, ол келгенді жұлып жемек?

Мейірімсіз қасқырда да күшті өмір бар,
Артылған жерің қайсы онан бөлек?

Үнемі сен жеріңді қайдан білдің,
Бұл дүние кезек берер істі өңгелен.

Онан қорқын обырлық қоймасаң да,
Адам боп, айуаннан болсаңшы ерек.

Жалмағанша жәрдемің тигізсеңші,
Жығылған, жылағанға болып көмек.

Мархаматты теріс деп кім айтады,
Адамшылық сол дейді тамам зерек.

Мейірім жақсы, зұлымдық жаман дейсің,
Қасқырлыққа қайтасың құр дөңгелеп.

Жаны ашың, жәрдем қылмай өткен адам —
Өсің, өшіп құлаған бір бәйтерек.

1924.

Адам немене?

Білімділер сөз жазып зарлағанда,
Ой кезіп жердің жүзіп шарлағанда,

Алдаусыз адам өмірін түзетерлік
Әділет, ынсап, мейірім бар ма адамда?

Әйтпесе мәз боп жүр ме қиянатқа,
Зорлықпен біріп-бірі жалмағанға?

Мен адамнан таза ақыл таба алмадым
Ойланып, өзеленіп қармағанда.

Көрсө қызар, жалмауыз, бөрі алдағын
Көп адамның қылығын барлағанда.

Өнерпаз, білімді елдің мінезі осы —
Аяу, жәрдем, махаббат қалмаған ба?

Немесе бұлар бұрып жоқ болса да,
Әншейін бар деп бізді алдаған ба?

Көрінер ғылымды елдің сырты таза,
Тексеріп терең ойға салмағанда.

Ақымақ пен айуанның иісі аңқиды,
Істерін әбден сынап талдағанда.

Кей-кейде түзелейік, кел деседі,
Кешікпей соғыс ашып, белдеседі.

Айласы артық, қаруы сайы жеңіп,
Мақтанып: «Бар ма біздей ел?!» — деседі.

Тамам жан өзін-өзі «мен» деседі,
Өзгелерді жатырқап, «сен» деседі.

«Біз» дейтұғын бір елді таба алмайсың,
Бұл қайтін әділетпен теңдеседі?!

Ойласаң, барша адамзат туған бауыр,
Бірін-бірі шұқылап қылды жауыр.

Билалық, айуандықтан шыққан ел жоқ,
Бұл сөзім талай жанға тисе де ауыр.

Еуропа білімді жұрт осы күнде
Шыққан жоқ айуандықтан ол да мүлде...

Бақ дәулетті мол берді жаратылыс,
Пайдаланып, қылсайшы жақсы жұмыс.

Табиғаттың таусылмас қасиетін
Жұрттың жүмең жүргені ақылсыз іс.

Қайда кетті жаралыс берген байлық,
Ұстағаны әскер мен қару сайлық.

Жаны ашымай өлсізді аңпа қырып,
Мейірімсіз обырлығы осындайлық.

Мұнысы айуаннан қалай дейсің,
Бір жаңа өнер шықса «пәлі-ай!» дейсің.

Ол өнермен өзгені құлданып аң,
Аямай өз бауырынды қалай жейсің?

Күн көре алмай жақының жатыр өліп,
Шіміркенбей жемтігін жейсің бөліп.

Ғылым деген бұл болса — адыра қалсын,
Демеске бара жатыр ішім толып.

Қанеки, ақ жүрекке қайсың жеттің,
Жеттім деп тамам жанды тентіреттің.

Жиырмансыншы ғасырдың адамынан
Анық таза бір елді көрмей өттім.

Мен ақ жүрек деген сөз босқа шығын,
Қару, күшпен көрсетін қасқырлығын,

Мылтық билеп тұрғанда әділет жоқ,
Алдамай-ақ аулақ өл, жарықтығым.

Қару, әскер тастаудың жөні келмес,
Неге десең, біріне-бірі сенбес.

Тамам адам перінге болмай тұрып,
Ал түзелші дегенге ешкім көнбес.

Айла, күш — айуандықтың ең жаманы,
Боқты боқпен жуғанмен ел түзелмес.

Ар түзейтін бір ғылым табылмаса,
Зұлымдықты жалғанда әділ жеңбес.

Құр айтқанмен қолынан түк келмейді,
Ақ жүректі таза адам бөлсе кем-кес.

Қас түзеймін деп жүріп көз шығарып,
Қалмақ ойын ойнаумен ештеме өнбес.

Жас баланы ұрғанмен шырылдатып,
Ойы толмай тұрғанда ақылы енбес.

Араны ашық жалмауыз, арсыз төбет,
Аулақта жемтік жеуден жиіркенбес.

Адамның сыртқы дене жаралысы,
Нәпсісі айуанмен анық теңдес.

Бөлектігі жалғыз-ақ таза ақылда,
Әлің келсе, жол тан та, осыны емдес!

Епті тышқан

Епті тышқан бидайды таси берген,
Шәкірті де көп екен қасына ерген.
Қақпан құрған адамның айлаларын
Алып тастан жем жеген талай жерден.

Өзге тышқан үйреніп ол өнерден
Талай қиын орыннан тамақ терген.
Бір күні басшы тышқан кезіп жүріп,
Аулып мықтап бекіткен күбі көрген.

Төтті ірімшік иісі мұрын жарып,
Тесік жерін таба алмай болған кәріп.
Бұрын шүмек орнатқан бір жері бар,
Өрқанан тырмалайды соны барып.

Неше күндей қажалап тескен соны,
Іздеген мақсұтына жеткен қолы.
Өмірлік азық қылып жатайын деп,
Жолдасынан жасырған айтпай оны.

Алдынан ұя жасап, жатқан бұғып,
Қарны ашса жеп жүреді кіріп, шығып.
Жолдасының біреуі келе жатса,
Тесікке қояды екен тығын тығып.

Жиылып келді бір күн шәкірттері,
«Сізді бір көрмедік,— деп,— көптен бері,—
Тышқан көп деп тамағын тықты бұл ел,
Ала алмадық қиын боп қойған жері.

Біз аш жүрміз солай боп бірталайдан,
Оңай тамақ табылар енді қайдан?
Көпті көрген айлақес батыр едің,
Тағы да тиер ме екен бізге пайдаң?»

Ол айтты: «Тәуба қылдым сопы болып,
Ұрлық қылған күнә ғой елді торып.
Мұнан былай келмендер маған жақын,
Кеудеме кетті бүгін иман толып.

Қасыма келе берсең күнәң жұғар,
Ұрлықты ойлап ойымнан иман шығар.
Аштан өліп қалуға ризамын,
Енді ұрлыққа болмаймын тіпті құмар!»

Ойласам, сол тышқандай бұзықтар көп,
Сырты сопы, іші арам қылықтар көп,
Пара алып, не қазынашың ақшасын жеп,
Адалымсып жүретін ұлықтар көп.

Бір емес, әр жерде бар осындайлар,
Өз малын өзі ұрлайды кейбір байлар.
Қазына берген ақшаны қалтаға сап,
Елге міндет кеңсеніп нысықайлар.

Бір ұрғы май, бір ұрты қандар да бар,
Қой терісін жамылған жандар да бар.
Жазасызды жалалап атақ алып,
Ақжүрексіп жүретін паңдар да бар.

Арамдықпен жеткізіп көкке қолын,
«Кәмөнес» боп алады жоғарғы орын.
Тартылса анық адал таразыға,
Бір-ақ күнде қайнатар оның сорын!

Бақанас, Байқошқардың көп сабазы,
Жиып ап қыран бүркіт, жүйрік тазы,
Еңбекші ұйым болмай, аңшы болып,
Ойда жоқ бидай менен шөптің азы.

Аңшылық біраз күндік көңіл назы,
Мұныға болар ма екен ақыл разы.
Көп ел жүр малын қойып, жанын тілеп,
Мақналарда құрылғандай тас таразы.

Сендерге батпайды оның қайғы, назы,
Боп жүрсің айдын көлдің қоңыр қазы.
Таусылып аздан кейін азықтары,
Шығар деп зарлап жүрмін қашан жазы.

Аңшылық — әуелінде қандай тәтті,
Еркіндік, кім жек көрер салтанатты.
Бұл күнде қоңды түгыр табылса да,
Аздан соң желдіктерсің жауыр атты.

Айтпаймып сөгейін деп азаматты,
Дей көрме мұны осы шал неге шатты.
Салыпбай біржолата аң құғанға,
Еңбек пен ескере жүр қанағатты.

Толғанып ақын айтар әрбір затты,
Сөзімнің іші жұмсақ, сырты қатты,
Алпыс жыл аңшы болып алжыған шал
Дерсіндер бізге айтады насихатты.

Ойласаң, біздің заман мұнан жат-ты,
Ол дәурен ойран болып, құмдай батты.
Жұмысы бұл уақыттың — адал еңбек,
Заманың көтермейді бұл саяқты.

Қорқыт, Хожа Хафиз түсіме енді де,
Осы әніне салып келді де,
Үш қайтара мұны сайратып,
Деді: «Көкейіңде енді ме?
Бұл өңге мынау жырды сал,
Әпсі мен сөзің ұғып ал!
Ойыңмен қоштасар
Мезгілің таяу.
Жыр жазбасаң, тартар ой
Күнінен күнге жалқауланып, баяу».

— Қайран терең ойым, қартайып тоздың ба,
Ерішпек боп бұйда сөздің ба?

— Сен барша адамнан озам деуші едің,
Мынау кәріліктен оздың ба?
Осымен тоқта жығылмай,
Сыймайтын жерге тығылмай,
Есті жи, тозды ми,
Байқа да сақтан,
Іздегенің болмаса,
Атақ алмақ — асқандық пен мақтан.

Ойдың жауабы осы бұл сөзге қайырған:

— Өлім жоқ қой әзір айырған!

Мен ерішпек боп әлі тозғам жоқ,
Кеміп, бұрынғы өткен жайымнан.

— Қартайып тозған бой, денең...

— Айрылман өлмей мен сенен!

Мида жоқ бұзық қан,

Ақылың таза,

Не себептен боласың

Ойды бұзып, күдер үзіп, наза?

Ойым бұл сөзге:

— Тоқталып тұра алман,

Кемшілік бар сенде құралған,

Сен ұмытшақ боп, жалқау тартқансың,

Қайтіп құтыласың бұлардан?!

Мойында тозған сыныңды,

Жоқтама өткен күніңді!

Сары су миға кеп
Ақ тамыр жақтан,
Сала ма деп қорқамын
Аяғыңа ашылмас қақпан.

Өзің жас кезінде әр іске алаңдап,
Бірін мақтап, бірін жамандап,
Бұл ұмытшақты бойға жиғансың,
Тастап шыдамадың табандап.
Еріншек — ескі жолдасың,
Демедің бойда болмасың.
Сол әдег жүр әлі
Артыңнан қалмай.
Кәрілікке жабасың.
Арт жағыңа назарыңды салмай.

— Бұзық адамдарды ақ жолға салуға,
Қиянатты көрге жабуға
Мен ақыл мен ойды жұмсаушы ем,
Талай қиын істі табуға.
Шалғыншы ойым ақылға,
Ақылым тоқтап мақұлға,
Толғанып, сынға алып,
Танығын тастап,
Анықталған қақиқат
Тура жолға салушы еді-ау бастап.

Қош бол, терең ойым, әлемді шарлаған,
Қиын іске әдейі арнаған,
Бар дене, сезім тапшас жұмбақтың
Толғап, талай сырын барлаған.
Ақылға әкеп сынатқан,
Дұрысын ақыл ұнатқан.
Қайран ой, қайран ми,
Қошгастым жылан,
Кешікпей-ақ қалар деп
Орын қылған сауыттарың құлап!..

10 февраль, 1931.

Кешу сөз

Сәлемім: елден кешу сұрап,
Жалыншып, тілеп, кеттім жылап,
Жақын деп, жат деп талғамай.

Артымнан аяп дұға қылсын,
Елсізде өттім, ойлай жүрсін,
Алғыс айтсын, қарғамай.

Әкемнен өнген бар аулыма,
Көрші, дос, құда, бай ұлына
Сәлемім қағас қалмағай.

Өмірге жоқ қой құмарым да,
Жетпіс үш жасқа шығарымда
Айналды-ау өмір арбадай.

Сәлем де барша аулыма,
Жеңгем мен кәрі баурыма,
Балаға шейін қарғадай.

Келіндер, әйел-еркек бала,
Қалмасын қағас бірі шала,
Тыңдасын, жылап-зарламай.

Айтқамын, өлсем жылама деп,
Туған жан өлмей тұра ма деп,
Жер қояр кімді жалмамай.

Өкініш емес өлім маған,
Өткізіп қолдан қоштаспаған
Жалғыздық — осы арман-ай!

Ішімді жалын қаптағаны-ай,
Шыбын жан тыныш таппағаны-ай,
Қапада дерттің шалғаны-ай!

Жәрдемші ешкім жанымда жоқ,
Басымды сүйер жарым да жоқ,
Жалғыздықта өткен жалған-ай!..

1 март 1931.

Қош, жұртым!

Шарлайсың, ойым, шарлайсың,
Алыста нені барлайсың?
Таяу тұр ажал алдыңда,
Сарынға салып сарнайсың!
Мақсұтың не ендігі?

Бостандық таңын көргенім,—
Кемеліме келгенім,
Қорқытпайды мені ажал,
Арман емес өлгенім,
Кейітер істің кемдігі...

Қазақтың жайнар даласы,
Жетілер оқып баласы.
Шошынтатын мені сол —
Олардың күндес, таласы,
Даддысы сіңген бойына.

Тастандар күндес, мақтанын,
Көрген соң таңның атқанын,
Жөн емес жай жатқаның!
Нұр құйын елдің ойына,
Баста адал жолға елді!

Еңбек жапатын заман мынау,
Ерлерім келді.
Қош: арманым жоқ, жұртым,
Жасарсың.
Мен сапар шегем енді!!!

Мен кетемін, келеді

Тағы өмірге мендей.

Олар мінді көреді,

Қисық жерін жөндей.

Бара-бара айқындалып ақтық істің анығы,
Адасқанмен ақиқатқа қоймақ емес сенбей.

Ақ жүрек пен таза ақыл,

Қылсаң адал еңбек,

Бәрінен де сол мақұл,

Артқыға жол бермек.

Арсыздардың арам ойы түкке тұрмай жойылып,
Аяғында қақиқатты бұл үшеуі жеңбек.

Сен бола көр аққа жақ,

Болам десең адам,

Адал еңбек берер бақ,

Бассаң соған қадам.

Айнымайтын ақ жүрек пен таза ақылды жаншың
Таппасы жоқ бұл өмірде, осынымды ұқ, балам!

Томас

Қалқаман — Мамыр

Бұл әңгіме 1722 жылы біздің Орта жүз қазағы Сырдария бойында жүргенде болған анық іс, біздің кішік қалмақтан жеңіліп, Ақтабан шұбырынды болғаннан бір ақ жыл бұрын.

Қалқаман. Мамырдың ісіне ескі қазақтар теріс көзіменен қараса да, осы күнгі қоңілінің көзі ашықтар жазасыз екенін біліп, дұға қылса керек.

Өлгенді тірілтпесем де, ошкенді жандыргандай болсын деп, биыл, жүз тоқсан жыл болып ұмытылған істі алдыңызға қойдым; бұл әңгіме ақсақалдар аузынан да қалып бара жатыр, сол асықтардың ози кетсе де, ізі жоғалмасын дедім, біздің де ізіміз жоғалтұғынын ойлап.

ШӘКӘРІМ.

Өткен іс ойға күңгірт, көзге тапық,
Көрмесе де, білгенге бәрі қанық.
Мың жеті жүз жиырма екінші жыл
Қазақтың Сыр бойында жүргені анық.

Әнет-Бабаң — Арғынның ел ағасы,
Әрі би, әрі молла ғұламасы,
Орта жүзге үлгі айтқан ғаділ екен,
Сол кезде тоқсан беске келген жасы.

Кішік деген — Бабаңның өз атасы,
Мәмбетей — ол Кішіктің бір ағасы,
Мәмбетсоны, Кішіктің шешесі бір,
Қатаған Тұрсын ханның ханышасы.

Біздің жетінші атамыз Әйтек деген,
Бабаңның бір туысқан інісі екен,
Әйтектің бәйбішесі — жалғыз Олжай,
Тоқалынап — Байбөрі Қалқаман мен.

Бөкең деп атап кеткен Байбөріні,
Бұл сөзім ертегі емес, сөздің шыны.
Бір қыз үшін Қалқаман елден кеткен,
Соның жайын айтайын, тыңда, міне.

* * *

Мәмбетей өсіп-өнді бара-бара,
Сол таптап бір бай шықты жеке-дара,
Ол байдың он бес жасар қызы Мамыр,
Әрі сұлу, әрі есті, еркек шора*.

Онан басқа бала жоқ әлгі байда,
Оны қыз деп еш адам айту қайда,
Байдың көңілі жабырқап қала ма деп,
Жұрт жүрді құда болам дей алмай да.

Қалқаман қыз айттырмай жүреді екен,
Мамырды жас күнімен біледі екен,
Асықтығын айта алмай, іштен жанып,
Құрбымыз деп құр ойнап-күледі екен.

Мамыр жылқы бағады күндіз барып,
Тымақ киіп, қолына құрық алып,
Қалқаман Мамырменен малда жүріп,
Біраз сөз сөйлесіпті кез боп қалып.

Жігіт сонда қызға өзін сүйдірмекке,
Ғашық болса, оны да күйдірмекке,
Жұмбақ-мысал сықылды бір сөз айтты,
Көңліндегі мақсұтын түйдірмекке.

— Әй, Мамыр, адамды алла жаратыпты,
Хауа-Ананы Адамға қаратыпты,
Бірін еркек, біреуін әйел қылып,
Екеуінен көп жанды таратыпты.

* *Еркек шора* — еркек балаша киініп жүрген қыз (Авторлық түсінідірме).

Құдай неге қылмаған Адамды тақ,
Балаларын өзінен өсірін-ақ,
Хауаны жаратудан мақсұты не? —
Сол арасын білуге ақылым шак.

— Әй, Қалқаман, теңі жоқ құдай жалғыз,
Мұқтаж емес жолдасқа, тіпті армансыз,
Адамзатқа көмексіз, махаббатсыз
Өмір қызық дегенді естен қалғыз!

Жоқ болса махаббатлы бір сүйгенің,
Ойланы, керегі не дүниенің?
Сүйсін, жолдас болсын деп жаратты алла,
Бұл туралы білгенім осы менің.

— Тауып айттың. Мамыржан, ұқтым жайып,
Сөйтсе дағы тағы бір сөзім дайып:
Махаббатлы жарым жоқ, жәрдемшім жоқ,
Өлейін бе, қайтейін, кімге айтайын?

Қалқаманның мақсұтын Мамыр білді,
Аз ойланып, үндемей сабыр қылды,
Жылы жүрек өзіне жар тапқандай,
Тынышмады, тулады, жүз құбылды.

Қызарды, бір ағарды байдың қызы,
Бетке шықпай қоя ма жүрек ізі,
Іші ыстық, сыртқы дене суық тартып,
Салқын термен мөлдіреп нұрлы жүзі.

Аздан соң Мамыр айтты:

— Әй, Қалқаман,
Байқадым, сөз аяғы бізге таман.
Қазір жауап берерлік уақытым емес,
Сөйтсе де үміт үзін, өлмек жаман...

Мұны айтып, амандасын Мамыр кетгі,
Күн сайын Қалқаманнан сабыр кетті,
Мамыр бүгін қыздарша киінді деп,
Қалқаманға бір күні хабар жетті.

Қуанды атқан оғым тиді ме деп,
Мен үшін қыз киімін киді ме деп.
Қауіп шіркін тағы да ойлатады,
Менен басқа біреуді сүйді ме деп.

* * *

Ол күнде жерге талас қазақ, қалмақ,
Атысып, ауыл шауып, жылқыны алмақ.
Бір соғыста қалмақты қазақ жеңіп,
Тобықтының бәрі де тойға бармақ.

Той қылған Орта жүзде Сәмеке хан,
Жиылды той болған соң бірталай жан.
Бай, бәйбіше, үлкендер сонда кетіп,
Жас жігіт, қыз-келіншек үйде қалған.

Қазақта бастан* деген бір ырым бар,
Мал сойып, жастар ойнап бір жиылыр,
Қалқаман бастан қыл деп қызға келді,
Азар болса, бір тоқты шығып шығар.

Сойғызды Мамыр сонда тоқтыны әкеп,
Ойнады қыз-бозбала етіпен жеп,
Оңашада Қалқаман Мамыр қызға
Ымдады бір жауабың болмай ма деп.

Айтса да қыздан жауан үміт етіп,
Естімеген кісі боп қалды кетіп,
Сөйтсе дағы сонда айтқан сөзі мынау.
Еш адамға елеусіз өлеңдетіп:

«Аулымның күнбатысы қалың қамыс,
Бүрсігүннен арғы күн болады алыс,
Жас кісіде бар болса жігер, намыс,
Болып кетіп жүрмесін жатпен таныс».

Солайша жауап берді Қалқаманға,
Бұл сөзі байқалмады басқа жанға.

* Бастан — Әке-шешесі үйде жоқта қыз балалар мал сойып, құрбылары жинап ойнайды. (Автор).

Бүрсүгіні қамыстан жолықпасаң,
Мен саған жоқ деді ғой байқағанға.

Қалқаман оймен шешті қыздың сөзін,
Таңтым ден шешуінің анық өзін,
Бүрсүгіні күн бата сол қамысқа
Келін кірді сол ғой деп айтқан кезің.

Ел жата қыз да келді шоқ қамысқа,
Қалқаман айтты сонда көз танысқа:
— Бүгін кешке осынан жолықпасаң,
Кетемін ден неге айттың тым алысқа?

— Әй, Қалқаман, аңғалсың аңқылдаған,
Біржолата келген жоқ Мамыр саған,
Тағдыр бізді қоспады, айып етпе,
Ертең құда түседі біреу маған.

Кеше білдім төбемнен ұрғандығың,
Құдалықтың дап-дайын тұрғандығың,
Бүрсігүннен кешіксең, жауап жоқ деп,
Сол еді сөз ишарат қылғандығым.

Әке берсе қыз болмас кімге қатын,
Қайтейін, сенде-ақ еді махаббатым.
Еркекше киімімнен ұялам деп,
Уақыт өтті, сол болды қатты оғатым.

Алдыңа кешу сұрай келін тұрмын,
Көзге тірі болсам да өліп тұрмын,
Қалқаман, осы саған қоштасқаным,
Денемді емес, жанымды беріп тұрмын.

— Әй, Мамыр, бұл іс оңай, алдамасаң,
Сұрау жоқ өзің сүйіп таңдамасаң,
Ер жеткен қыз еркімен ерге барар,
Молдалардан естідім әлдеқашан.

Мамыр-ау, мені сүйсең, кетпе жатқа,
Құдайға хақ, сөзім жөн шаригатқа,
Басы Бабаң, аяғы шала молда,
Бәріне анық оқыған жамиғатқа.

— Қалқаман, рас болса айтқан сөзің,
Сен үшін келіп тұрмын, көрді көзің.
Сүйген жарым, сүйенген жақыным — сен.
Не қылсаң да біле бер мейлің өзің.

— Олай болса кетейін қазір алып,
Тұрсақ жазым болармыз қапы қалып.
Азар болса мал алар, адам алмас,
Тобықтыны жиярмын бара салып.

— Қыз алған жоқ жақыннан Тобықты әзір,
Өлтірем деп жүрмесін бізді қазір,
Өзімді аяп тұрғам жоқ, сізді аяймын,
Сен сау қалсаң, болар ем мен-ақ пәзір.

— Мамыр-ау, айтып тұрсың әлденені,
Шарифат қосады екен немерені.
Қайғы ойлап, жамап ырым айта берме,
Алаңсыз сүйген болсаң анық мені.

Мамыр айтты:

— Мен сенсіз тірі тұрман,
Үш қайырдым сөзіңді мен антұрған,
Бір құдайға сиынып ал да жөнел,
Жолыңда өлсем разымын, жаным құрбан!

Алдандырдым мен сізді сөзбенен құр,
Тәуекел деп аллаға, тез, жылдам жүр.
Заман қандай болар деп дайындап ем,
Боз жорға атым белдеуде ерттеулі тұр.

Мінді де екі ғашық кетіп қалды.
Ауылға бір сағатта жетіп барды.
Не болса да қылдым деп бір жұмысты,
Бара сала Олжайға кісі салды.

Олжай барды Бабаңа түп ішінде,
Қысылшандық бар еді жүрісінде,
Бабаң басын көтерін Олжайға айтты:

— Неге келдің, асыққан жұмысың не?

— Қалқаман қашып келді Мамырды алып,
Қаны болдық өзгеміз білмей қалып,
Алыс жерге кетсін бе, тоқтасын ба,
Ақыл сұрай келін ем сізге салып.

Бабаң мұны естіп қайғы жеді:

— Бір жамаң түс көріп ем бүгін,— деді.—
Бітімсіз іс кез болып қалар ма екен,
Көкенайдың мінезі қатаң еді.

Көкенай — Мәмбетейдің бастаушысы,
Өзі батыр, мінезі қатты кісі,
Сол кісінің алдынан тараушы еді
Бабаңнан соң бұл елдің көп жұмысы.

Бабаң айтты:

Кете алмас бір жас бала,
Тобықтыға хабар қыл бара сала,
Болар іс болған шығар, малды аяма,
Өзі оңдасын ақырын хақ тағала.

Тобықты, Қанжығалы, Бәсентиін,
Атығай, Қарауыл мен бәрі жиын,
Бабаң хабар айтқан соң ел жиылды,
Сойтсе де сөз аяғы болды қиын.

Мәмбетей жатып алды ырық бермей,
Қалың мал ал, біт деген сөзге келмей,
Қалқаман мен Мамырды өлтірмесе,
Кетеміз деп Бабаңды тіггі көрмей.

Бабаң айтты:

— Өлтірер жұмыс емес,
Таспен атып өлтірмек — бұл іс емес,
Біреудің некелісін бұзбаған соң,
Қанына ортақ болу дұрыс емес.

Көкенай тағы көпбей жатып алды,
Бітім болмай, неше күн жұрт сандалды.
«Қалқаман мен Мамырдың дауындай» деп,
Мақал болып бұл елге сонан қалды.

Бітім болмай, созылды сөз аяғы,
Белгісіз кімнің соры, кімнің бағы.
Бір күні төркініне амандаса
Мамыр келді, тағдыр ғой ол баяғы.

Көкенай бітпей жүрген сөзді ұзартып,
Сол күні келген екен аңнан қайтып.
Анау бір топ жаяу кім деп сұраса,
Ол — Мамыр деп бір қойшы қойғаны айтып.

Ести сала садағын қолына алды,
«Мамырдан аулақ жүр! — деп айғай салды,—
Ұялмай жүзқараның жүргенін!» — деп,
Аямай қақ жүректен атып салды.

Бүкшиіп, иман айтып, қаны қашып,
Қолтығын қолыменен тұрды басып.
Бишара, бір-екі ауыз тілге келді,
Өзін атқан кісімен арыздасып.

— Көкенай, қарғамаймын, сөзіме бақ,
Ісім жөп, бір құдайға көңілім хақ,
Мойныңа менің қаным халал болсын,
Болма енді Қалқаманның қанына ортақ.

Екі қан ауыр болар бір өзіңе,
Сүйсінбе бұл рақымсыз мінезіңе,
Айырған екі ашықты оңа ма екен,
Деп тұрсың алғыс айтар кім өзіңе?

Тілегім келді орнына, арманым жоқ,
Артында Қалқаманның қалғаным жоқ,
Мені сен өлтіргенмен жасармайсың,
Сүйткенмен жас жанымды алғаның жоқ.

Қалқаман, аман бол!..— деп көзің ашты,—
Алла!..— деп, алақанмен бетін басты.
Қоштасып қасындағы қатындармен,
Опасыз бұ жалғанға амандасты.

* * *

Көкенай жиы барып Мәмбетейді,
Өлтірдім теңтегімді өзім дейді,
Бабаңа кісі салды дамыл бермей:
«Ол неге Қалқаманды өлтірмейді!

Жақыным қызымды алды, ұнамаймын,
Қорлыққа тартып алған шыдамаймын,
Егер де Қалқаманды тірі қойса,
Ел болып Кішікпен бас құрамаймын.

Уа, алла! Біз кетеміз қазір ауын,
Менен басқа туысқан алсын тауын!»
Бұл хабар Тобықтыға жеткеннен соң,
Сөзінен елдің бәрі қылды қауын.

Бабаң айтты:

— Ел бітпес оныменен,
Жүрейік шарияттың жолыменен,
Бір еркек, бір қатынның құнын алсын,
Мәмбетей разы болсын соныменен.

Көнбейді Мәмбетейлер оған тағы:

— Ауамыз біз болсақ,— деп,— қор қылмағы,—
Әнет-Бабаң әділет қылмаған соң,
Көз көрмеске жат болып кеттіқтағы.

Көп берген түкке тұрмай қалың малы,
Ем болмады жалынын айтқан жалы,
Тобықты осы сөзге қақ бөлініп,
Болысты Мәмбетейге Қанжығалы.

— Әй, Баба, тәңіріге аян адал ісің,
Сөйтсе де ел бүлінер бір бала үшін,
Болған соң қазақ та жау, қалмақ та жау,
Бұл елдің обалына қалмаймысың.

Болсын да Мәмбетейдің бір айтқаны,
«Еркек тоқты — құрбандық» деген қані?
Қалқаман Тобықты үшін жанды қиса,
Кетпей ме шаһит болып оның жаны!

Сол сөзге аударылды жұрттың бәрі,
Не қылсын көп наданға жалғыз кәрі.
«Кеселі көнке болып жүрмегей!» — деп,
Бабаңның шын кейіген шықты зары.

Салған соң өңкей надан көбдік күшке,
Қалыпты қайран Бабам қиын іске,
«Бір алла, өзіңе аян жүрегім», — деп,
Байлапты өлтірмекке ертең түсте.

Бабаңның нұр жүрегі болды мұздай,
Жазасыз жасқа ешкімнің қаны қызбай,
Мысалы көз алдында тұрған жоқ па,
Қойдыңдар Абайға да не қылғызбай?!

Аллаға Бабаң сонда сиыныпты,
Аққап тер нұр жүзіне құйылыпты,
«Қалқаман жүйрік атпен шауып өтсін,
Көкенай сонда атсын!..» — деп бұйырыпты.—

Өлтірсе, оғы тисе, өзі айтқан жол,
Онан кетсе, тұк те жоқ, бітімі сөл!
Мәмбетей шуылдады разымыз деп,
Осыған тамам Арғын басыпты қол.

Көкенай құлдық дейді бұл билікке,
Мәмбетей шығып тұрды бір биікке,
Мінгізді Қалқаманды алып келіп,
Дейтұғын Ардакүрең бір жүйрікке.

Төгілді көзден жасы көрген жанның,
Шолағын қарай көр деп бұл жалғанның.
Жиналған көп қауымға қарап тұрып,
Қоштасқан сөзі мынау Қалқаманның:

— Ай, жұртым, мен өлемін, сендер қалдың,
Орнына бауыздадың айтқан малдың.

Оз бауырын оққа байлап өлтірді деп,
Қалқындар обалына мына шалдың.

Нарыста нақақ жаншын қате кетпес,
Деймсің қалмақ сені тентіретпес.
Мамырдаң қалған жаншын керегі не,
Ісім ақ, қосылармын, еш нәрсе етпес.

Белділі Мамырдаң соң көп жүрмесім,
Дөм тұшын Орта жүздің жеп жүрмесім.
Жалпы ақ Тобықтының дұшпандары
Рықымсыз, бауырсыз ел деп жүрмесім.

Қош, Баба бата бер! — деп түрегелді,
«А, құдай, сақтай қор!» — деп бата берді.
Жөнелді күрең атпен сырылдатып,
Ажалға көне көрнеу байлап белді.

Көкенай садақ тартты дүрілдетіп,
Қақ жарды ердің қасын оғы жетіп,
Өйгеуір, ұлы дене аман қалды,
Оң жақта қара саннап өтіп кетіп.

Ағының жалын құшын жүріп кетті,
Басына бір төбенің барып жетті,
Бір жеңіп көйлегінің жыртып алып,
Аузына жарасының таңу етті.

Ат қойды а құдайлап көп бозбала,
Ажалдан қақты гой деп хақ тағала,
Той қылып, ат шаптырып ойнаймыз деп,
Жабылды үйге жүр деп бара сала.

Қалқамаң айтты:

— Тоқта, құрбыларым,
Жоққа есен осы күнде менің барым.
Аямай елім оққа байлаған соң,
Кетер ме өлгенімше ойдан зарым.

Ел қылып тобықтыны тұра алмаймын,
Епкіммен ойнап-күліп жүре алмаймын.
Өлерде аямады,— қайда аяйды,
Сендерге енді мойын бұра алмаймын.

Соны айтып, қамшы басты күрең атқа,
Қуса да жеткізбеді жөминатқа,
Ұлы жүз Елібайда пағашысы,
Жөнелді соған қарай Бұхар жаққа.

Қалқаман сол кеткеннен кетіп қалды,
Халқына Әнет-Бабаң хабар салды.
Жаз шыға Қалқаманды іздейміз деп,
Тобықты ат жаратып дайындалды.

* * *

Мың жеті жүз жиырма үшінші жыл,
Қазақ — қалмақ атысқан, мұны да біл.
Қалмақтың бастаушысы Суан Раптан,
Өзі батыр, соғысқа дым айлашыл.

Шеп құрып соғысыпты қазақ — қалмақ,
Қорқаққа оңай емес шепке бармақ,
Бабаңның бес баласы садаққа ұшып,
Бұл соғыста қазаққа түсті салмақ.

Қазақты ол ұрыста қалмақ алды,
Үш есенің екеуін қырып салды,
Жеңілген соң тұра алмай Сыр бойында,
Арқаға қазақ ауып кетіп қалды.

Осы жол бар қазаққа белгілі жол,
Ақтабан — шұбырынды дегені сол,
Жаяу жүріп, табаны ашақ болып,
Қорлық көріп қазақтың шұбырғаны ол.

Сол себептен Қалқаман қалды ізделмей,
Іздемейін деген жоқ, шама келмей,
Ол түгіл, Әнет-Бабаң көшке ере алмай,
Тірідей дөң басында қалған өлмей.

Тұқым бар Қалқаманнан осы күнде,
Шын болса, Ұлы жүздің жүр ішінде.
Өздері Елібаймыз десе керек,
Білмейді кейінгісі бізді мүлде.

Бір болса Қалқаманның нәсілдері,
Отанын осы өлеңді таланты ері,
Осында туысқаны Олжай, Бәкең,
Семипалат облысы тұрған жері.

Хан Шыңғыс деген тауда тұрмыз біз де,
Егерде іздесендер, сонап ізде.
Тобықтыда Құнанбай қажы десе,
Басты кісі — біледі Орта жүзде.

Жолсыз жаза яки кез болған іс

Бұл әңгіме 1780 жыл шамасында осы Шыңғыс тауында Мағай мен Тобықты арасында болған іс.

Шаригатта әкесінің атастырғаны жас қызға неке есепті десе де, өзге дүниелік пайдасын ойламай, жалғыз ғана қызының қамын ойлап берер дегені. Әйтпесе, жас баланы сатып, пайдаланып, еріксіз кем-кетікке беріп, обалына қал демейді. Мен соны ойлап, Еңлік Кебекті соншалық жазалы демеймін.

ШӘКӘРІМ.

Әңгіме алдында аз сөз

Өткен адам болады көзден таса,
Өлді, өшті оны ешкім ойламаса:
Ол кетсе де белгісі жоғалмайды,
Керектісін ескеріп, ұмытпаса.

Ақыл деген денеге егулі дән,
Суғарылса кіреді оған да жан,
Ақылдың өсіп-өніп зораймағы —
Көрген-білген нәрседен ғибрат алған.

Естіп, біліп, көз көріп, ойға салмақ,
Өткен істен адамзат бір үлгі алмақ.
Қызықпақ, не жек көрмек, жиіркенбес,
Бастан кешкен әр істен белгі қалмақ.

Ақылдың кей іс жауы, кей іс досы,
Бұл екі істен болмайды өмір босы,
Досыңды — жау, дұспанды дос көрсетіп,
Көзді байлап нәпсінің қылғаны осы.

* * *

Қалмақ шауып, қазақтан алған кегін
Қалқаман қиссасында жазып едім,
Мың жеті жүз жиырма үшінші жыл
Ақтабан шұбырынды болды дедім.

Сырдан қалмақ қуған соң біздің елді,
Күн түні шұбырын Шуға келді,
Табан тиіп жүре алмай, халі құрын,
Сұрын жатты айнала Саумал көлді*.

Соны Шакшақ Жәнібек** сөз сөйлепті:

— Балалар, осы жолды ұмытпа депті.
Ақтабан шұбырынды мұның аты,
Құдай көсең, алармыз біз де кекті.

Сол жерге тамам қазақ жыласыпты,
Құдайдан артын бер деп сұрасыпты,
Тыныққан соң қалмақтан кек алуға,
Сөз байласып, уағдамен ұнасыпты.

Арғындар сол көшкеннен көше берді,
Батырлары жер шалып, қоныс көрді.
Кішім, Нұра, Сарысу, Қарқаралы,
Шалқар көл, Ұлытаудан алды жерді.

Орнығып қалың Арғын сонда қалды,
Жеті Момын*** олардан өте салды.
Ор, Елек, Ойыл, Қиыл қыстамақ боп,
Жаз жайлауға Мұғажар тауын алды.

Кіші жүз өте көшті Орал жаққа,
Әуелхайыр хан еді мінген таққа.
Мың жеті жүз отыз бір шамасында
Патшаға уағда берген қарамаққа.

Соны естіп Жеті Момын қайта ауыпты,
Осыдан көрерміз деп бір қауіпті.
Мұғажардың күншығыс жағына өтіп,
Ырғыз, Торғай дейтұғын жер тауыпты.

* Саумал көл Шудың құйғанында, Бетпақ шөлдің күнбатыс жағында. (Автор).

** *Шақшақ Жәнібек* — Арғын шақшақ табынан шыққан ақылды кісі (Автор).

*** *Жеті Момын* — Атығай Қарауыл, Қанжығалы, Тобықты әм Бәсентиіннің үш баласы, бәрінің үлкен шешесінің аты — Момын (Автор).

Сол жерде жайлап-қыстап жатып алды,
Қалмақтап барымталап жиды малды.
Ұлы жүзде үлкен хан Өбілмәмбет
Қалмақпен соғысам деп хабар салды.

Орта жүзден де аттанды Сәмеке хан,
Үш жүзден жиылыпты бірталай жан.
Шен құрын қара-қарсы соғысқанда
Қазақ жеңіп, қалмақтан кегін алған.

Сол соғыс — хан Абылай келген кезі.
Қалмақтың сыбағасын берген кезі.
Керек болса оқыңдар «Шежіремнен»,
Жазылған сонда анықтап түгел сөзі.

Сонап кейін қалмақты қазақ қырған,
Жиылып шаба берді ойдан, қырдап.
Тарбағатай — Шыңғыстың жан-жағында,
Көшпелі көп қалмақ бар бұрын тұрған.

Қырылған соң қалмақтар жаман сасқан,
Нор — Жайсаң, Шәуешектен аса қашқан.
Ата қоныс Арқаны босатып ап,
Қазақ келін қалмақтың орнын басқан.

Қалмақты шабысуға Мамай келген,
Босап қалған Шыңғысты көзі көрген.
Барған соң Жеті Момын баласына,
Хан Шыңғыс босады деп хабар берген.

Момынның жартысы айтқан барамыз деп,
Ата қоныс Шыңғысты аламыз деп,
Атығай, Қарауыл мен Бәсентиін
Көшпейді, біз осында қаламыз деп.

Туысқанын қия алмай, жүр деп сен де,
Көп айтқан Кеңгірбай мен Қараменде*
Бос тұрған соң Шыңғысқа Матай қонған,
Біздің ел әне-міне деп жүргенде.

* Кеңгірбай, Қараменде — Тобықтының екі биі; Кеңгірбай — Мұса-бай биі. Қараменде — Дадап биі (Автор).

Тобықты, Қанжығалы көшкен сонда,
Өзге Момын көше алмай қалған онда.
Шыңғысты Матай алды дегенді естін,
Қанжығалы қалыпты орта жолда.

Келгені Тобықтының осы маңға
Мың жеті жүз сексенге тақалғанда.
Елді бастан әкелген Мамай батыр
Орда, Көкен, Аңысу, Доғалаңға.

Әр тытпа да батыр бар екен-саяқ,
Сойтсе де батыры көп Жуантаяқ,
Қыдырды алып, бөктерге таласыпты,
Матай сатай дегенді тындамай-ақ.

Қабекең* де өрлеңті Шидің бойын,
Шобі шүйгін жер ғой деп малға тойын.
Кейде жау боп Матаймен, кейде бітіп,
Есі-дергі Шыңғыста — айтпайды ойын.

Қалқаман мен Мамырды жаздым бұрын,
Оқығандар байқадың оның сырын.
Енді айтайын Еңлік пен Кебек сөзін,
Тағысынан көріңіз мұның түрін.

Еңлік — Кебек әңгімесі

Ту тіккен Тобықтының қолбасшысы
Жуантаяқ Тоқтамыс деген кісі,
Жамағайын жақыны сол кісінің
Бар екен Кебек деген бір інісі.

Ол Кебек мықты болған жас басынан,
Тоқаң да тастамайды өз қасынан,
Жасы бала болса да, жаны отты деп,
Артық көріп не сабаз жолдасынан.

Он бесінде Кебектің аты шықты,
Атты, жаяу бәріне бірдей мықты.

* Қабекең — Кеңгірбай биге қойылған ат, қабан сықылды, бұрыл-майтұғын мықты деген сөзден шыққан.

Көзі өткір, қараторы жігіт екен,
Орта бойлы, тапалдау, кең иықты.

Ел қамы үшін өлуге жапын сайлап,
Соғыс десе тұрмайды қойса байлап,
Жауға бағым, жақынға және әдепті,
Кішіні — іні, үлкенді — ағатайлап.

Ол кезде балгер болған Нысан абыз,
Шын дәулескер бақсының өзі нағыз,
Жын айтты ма, кім білсін, шын айтты ма,
Айтқапы келеді деп қылады аңыз.

Кебек батыр өз бақытын сынамаққа,
Әдейі ізден келінті балгер жаққа.
Оңашада жалынды абызға кеп,
Бал ашын бер деді де біздің баққа.

— Ай, абыз! Аш баланды, қобызың тарт,
Алар ақың бар болса, мойныма арт.
Балыңа не түссе де жасырмай айт,
Жалғыз-ақ сол арасын қыламын шарт.

— Шырағым, бал аштым ден мал алмаймын,
Ол үшін саған ақы сала алмаймын.
Жаман айтсам, жабығып қала көрме,
Жынның сөзін жасырып қала алмаймын...

Соны айтып, қобыз алды Кебекке арнап,
Шақырды жындарының атын зарлап,
«Қара қалмақ», «Қорқыттың күйін» тартып,
Қобызына ән қосып кетті сарнап.

Темір масақ жабырлап тұр сылдырлап,
Екі көзі бақсының тым бұлдырлап.
Ындын қойып тыңдасаң сарнағанын,
Сақтанбасаң алғандай ақылды ұрлап.

Мұңлы қоңыр дауысы шықса зарлап,
Ықтиярсыз кетеді бой шымырлап,
«А?...» — дейді де тыңдайды анда-санда,
Құлағына кеткендей жын сыбырлап.

Екі көзін қан жауып, өңі қашып,
Сұп-сұр болып алартып көзін ашып,
Шүлдір-шүлдір сөйлесіп жыныменен,
Өзін-өзі тоқтатты әзер басып.

Нысан абыз қысылып батқан терге,
Қарады да сөйледі Кебек ерге:
«Ажалың биік қабақ, сұрлау қыздан,
Батырым, ондай қызға көңіл бөлме.

Бұл сөзді өз ойымнан айтпаймын құр,
Жын шіркін осылай деп айтқызып тұр,
Қара жартас түбінде кез келеді,
Шырағым, сондай қыздан сақтанып жүр.

Әдейі ізден бармассың, кез боларсың,
Кез болсаң, алыс емес, тез боларсың,
«Сақтыққа қорлық жүрмес» деген бар ғой,
Сақтанбасаң, артқыға сөз боларсың!..»

Оны естіп Кебек кетті өз жайына,
Батса да балгер сөзі шымбайына,
Ойлапбай, біржолата кетті ұмытып,
Деді де жының сөзін тыңдайын ба.

* * *

Мұнан кейін азырақ заман өтті,
Салқын түсіп, қар жауар мезгіл жетті.
Қарашаның алғашқы қары жауып,
Кебек батыр құс алып аңға кетті.

Қойтастан бір түлкі алды інге тығып,
Ойлады кетейін деп Ханға шығып.
Мұнарда ізге түсіп келе жатса,
Бір түлкі және қашты жатқан бұғып.

Қамшылап күрең атты жамбасына,
Түлкіден бұрын шықты Хан басына.
Жел шығып, боран болып кеткен екен,
Аң қуған аңғал батыр андасын ба.

Құс түлкіні көрген соң кетті ұшып,
Бір жерге жарқ-жүрқ етіп қалды түсіп,
Бораннан байқай алмай өтіп кетті,
Түлкіні жатса-дағы бүркіт қысып.

Таба алмай олай шауып, бұлай шауып,
Құсынап айрылдым деп қылды қауып,
Құс әбден түлкіні жеп тойған кезде,
Алыңғы күн батқан соң өзер тауып.

Бүркітті бөлеуіне бөлеп алды,
Аяң-бұяң еткенше түн боп қалды,
Ел жатпай бір ауылға қонайын деп,
Шыңғыстың бөктерімен қайта салды.

Бораннан байқай алмай барар бетті,
Түн ішінде адасып Кебек кетті.
Осы Хақан өзеннің* аяғында
Қыстаған бір Матайға келіп жетті.

Белдеуге атын байлады Кебек сері,
Боз қырау бүрқыраған аттың тері.
Осы күнгі Боқтыбай қыстап жүрген
Қара жартас Кебектің келген жері.

Сол үйге кіріп келсе «Кеш жарық!» деп,
Жатпақ түгіл, болған жоқ тамағын жеп.
Ол кезде шай болмайды, сусыны құрғ,
Ұсынды қарсақ жон қып, езіп әкеп.

Шал мен кемпір, тағы бір малшы бала.
Бар екен бір бойжеткен қызы және,
Киіз үй, малды айнала шарбақ қорған,
Там қора жоқ, кісісі төртеу ғана.

Құрт ішіп, әбден көңіл жайланған соң,
Бекітіп шарбаққа аты байланған соң,
Үй иесі қонақтан жөн сұрады,
Асын жеп, әңгімеге айналған соң.

* *Хақан өзені.* — Баяғы Шыңғыс хан хақан болғанда осында қонысты; хақан деген — хандардың ханы деген сөз (Автор).

Кебек айтты: «Аң куган Тобықтымыз,
Мен Кебекпін дегенмен білемісіз?»
Атым — Кебек дегенде, жалт қарады
Бағанағы айтылған бойжеткен қыз.

Бай қайтадан сөз сұрап қайырмады,
Әлгі қыз Кебектеп көз айырмады.
Қарағым, қонағыңа төсек сал деп,
Үй иесі жатуға дайындалды.

Тысқа шықты бай, қонақ бәрі бірдей.
Шал айтақтап тыста жүр үйге кірмей.
Кебек келсе, төсек жоқ төр алдында,
Қай араға жатарын тұрды білмей.

Күлімсірен қыз айтты Кебек ерге;
«Қонағым, неге тұрсың құр бекерге,
Мен еңге өз төсегім дайындадым,
Бұрын жатқан жоқ па едің ондай жерге?..»

Тең шешіп, маңлық көрпе алды тауып,
Кебектің де қызға тұр көңілі ауып.
«Анық Кебек сен болсаң, арызым бар,
Бір айтармын», — деді де салды жауып.

Кебек батыр жатқан соң төсекке кеп,
Қыз мінезін ішінен қылады есеп;
«Тапымайтын қонаққа сыр білдірген,
Көрсеқызар жеңісқой ұрғашы-ау», — деп.

Түн ортасы ауғанда шал да жатты,
Қорылдап қатты ұйқыға әбден батты.
Үйдегілер теп-тегіс ұйқтаған соң,
Кебекті келді-дағы қыз оятты:

— Ай, батыр! Сен жатырсың ұйқың қапбай,
Мен жүрген бір сорлымын бағым жанбай.
Көрінгенге көз сүзген көрсеқызар,
Әдепсіз қыз дейсің-ау әлдеқандай.

Өз әлімше сынадым мен де сені,
Сен қалай деп ойладың, айтшы, мені?

Қыздан сорлы бола ма бұ жалғанда,
Кез болмаса өзінің сүйер теңі.

Атым — Еңлік, мына шал — менің әкем,
Малы көп, бірақ еркек баладан кем,
Жасында бұл да өзіндей батыр еді,
Қор болып осы күнде әркімге жем.

Нағашым — Байжігітте ер Қабанбай,
Шешемді де берген жоқ бай таба алмай,
Ес білмейтін есекке кез болыпшың,
Жайды білер жақсыға қосақталмай.

Мені де кедей емес, байға берген,
Күйеуім өткен жазда ұрып келген,
Қасына жатпақ түгіл, жуымадым,
Білген соң шіріктігін келген жерден.

Нышан жоқ бет-аузында сақал-мұрттан,
Бұрын да естуші едім жайын сырттан,
Түн болса ұйқыдан бас көтермейді,
Күндіз асық іздейді ескі жұрттан.

Бетіне тумай тұрып түскен әжім,
Күнге де есіктегі қылды тәжім.
Кер кеткен кеселдіге душар болдым,
Осыдан құтыларлық бар ма лажым!

Оң қолының бармағы тағы шолақ,
Бармақсыз қол ұстауға қандай олақ.
Мен сорлы емей кім сорлы, ойла, батыр,
Күйеуімнің болған соң жайы сол-ақ.

Көп жігіт жүр сыртымнан қылып кеңес,
Мен ұнатсам алмаймын сені демес,
Солардың біреуімен кетер едім,
Байқаймын, бәрі менің теңім емес.

Көрсеқызар, лап бергіш әр елде көп,
Атын атап не керек пәленше деп,
Аз күндік әзіл іздеп жүргенім жоқ,
Өнімсіз іс болмайды өмірге сеп.

Бүгін мұнда кез болдың құдай айдап,
Атыңды естіп жүруші ем сырттан сайлап.
Тасыр болса, талғамай тап берер деп,
Түні бойы сынадым сізді абайлап.

Мен татысам, жігітсің маған татыр,
Міне, осындай інімде қайғым жатыр,
Ойнас емес, өмірлік жолдасым деп,
Беремісін уәде, Кебек батыр?

Кебек мұны естіп көп ойлады,
Асықнай, бір азғана еп ойлады,
Түні бойы қыз мені сынапты ғой,
Мен де мұны сынайын деп ойлады.

— Әй, Еңлік, сөзің рас, нандым саған,
Бәрін ұқтым, жерім жоқ байқамаған.
Артық өмірді азырақ қоя тұрып,
Ойнап-күлсек қайтеді біраз заман?

Қаза келсе, малдыдан мал таймай ма,
Ажал жетсе, батырдан жан таймай ма?
Азар болса, күйеуің жастау шығар,
Жарлы байып, жас өсіп, қартаймай ма?

Жас түзеліп, түрленіп, ер жетпей ме,
Бойындағы балалық бір кетпей ме?
Асыққандық емес пе осы сөзің,
Жақсы әйел жаман ерді түзетпей ме!

Талпынғанмен тағдырды бұра ала ма,
Құдай қоспай басымыз құрала ма,
Аз күн қызық көрелік онан-дағы,
Бұл дәурен бұл қалыпта тұра ала ма?!

Еңлік айтты:

— Таң калдым бұл сөзіңе,
Ұқсамайды түндегі мінезіңе.
Егерде біреу айтса ұнар ма едің,
Талап қылма, талпынба деп өзіңе.

Рас, құдай жазбаса, бітпес жұмыс,
Сөйтсе бе бізге міндет талап пен іс.

Характерсіз отырмақ дұрыс болса,
Неге берген аяқ, қол, тіл менен тіс?

Күйеуімнің жүрген жоқ жасы жетпей,
Ынжықтық қайтуші еді тентіретпей.
Ақыл салып, бармағын сау қылуға
Бендеде күш бола ма күдіреттей?

Талап қылмай бола ма құтылуға.
Оттан қашып кірсем де терең суға?
Пәледен машайық та қашқан жоқ па,
Қайтіп разы боламын берген уға?

Тобықты неге келді мұнда көшіп,
Мұғажардап Шыңғысты көзі тесіп?
Қара қазан, сары бала қамын ойлап,
Келді ғой жайлы қоныс табам десіп.

Бір құдай жер жүзіне шашқан несіп,
Барша жан жүрген жоқ па теріп жесіп?
Аз күндік арам жүріс аужал емес,
Жүрмесең уағдаңды мүлде кесіп.

Айтып, уағда бермесең, әуре етпе,
Тең көрмесең, телміртіп тентіретпе!
Қайда барсаң обалым жібермейді,
Бірақ осы сөзімді ұмытып кетпе!

Қалай айла қылса да бір қоймады,
Жал айтқан жауабына қыз тоймады.
Еңліктің бұл жауабын естіген соң,
Кебек батыр тағы бір ой ойлады.

— Әй, Еңлік, айтқан сөзің сөздің шыны,
Сөйтсе де бір сөзім бар, тыңла мұны,
Соғысқа сылтау таппай отырғанда,
Бүлдірмелік Матай мен Тобықтыны.

Онсыз-дағы біріне-бірі қырын,
Ала ғой деп береді кім жесірін?
Адам түгіл, мал үшін ел шабады,
Қыз болсаң да білесің елдің түрін.

Мен сені алып жөнелсем осы түнде,
Жиылмай ма бар Матай жалғыз күнде!
Тобықтыдан жылқыны тиіп алып,
Басталмай ма бітпестей бүлік мүлде!

Барымта алмай, бітімге көнсе елің,
Қанша мал алса аярым жоқ қой менің,
Қызды қайтар, әйтпесе бітпейміз деп
Жатып алса, табамыз кайтіп жөнін?

Матай алса Тобықты тек жата ма,
Азбын деп жанын аяп, ар сата ма?
Ауыл шауып, мал алып, қан төгілсе,
Ойла, қалып жүрмелік теріс батаға!

— Әй, батыр, бұл сен айтар сөзің емес,
Уайым қыл сектенер кезің емес.
Келер істі жалғыз-ақ алла білер,
Ол сенің өлшеп сатар бөзің емес.

Кімің көзі жетеді күні ертеңге,
Теңін тапқан сені мен жалғыз мен бе?
Ел шабысын кетті ме соның бәрі,
Алып қашып алды ғой талай пенде.

Мал аямай, бейілді салсаң кеңге,
Жарастырар табылар аға, жеңге.
Жер өртеуге жетеді бір шағым қу,
Кім кепіл бола алады осы екі елге?

Бұлт шықпай жауа ма құры желге,
Бізсіз де таласады жалғыз белге,
Құдай жөнін берейін деген болса,
Көнер әлде мал алып біт дегенге.

Сен мені бүгін алып кет демеймін,
Осы екі елдің түбіне жет демеймін,
Шын ішің сүймей, сыртың сүйген болса,
Әуре боп саған уағда ет демеймін.

Шын сүймесең, сүйдім деп айтпа маған,
Шала сүйген болады құр алдаған.

Ындыныңмен ұнатсаң, бер қолыңды,
Саған сөзім қалмады енді айтпаған.

Кебек те отыр еді әзер шыдап,
Сөзін айтып болғанша қызды сынап,
«Сен өлген жерде мен де өлемін» деп,
Қол алысып, біржола кетті құлап.

Кебектің қолын Еңлік қысып алып,
Шөлден сусын ішкендей мейірі қанып,
Бармағынан бір сүйіп, беті тершіп,
Ыстық жасы көзінің кетті тамып.

* * *

Таң жарығы түскен соң шаңыраққа,
Кебек тұрды арқандан ат қоймаққа.
Еңлік үйден арқанды ала жетіп,
Құшақтасып жөнелді жартас жаққа.

Келе жатып қыз айтты:

-- Батыр, саған

Бір сөзім қалған екен айтылмаған,
Тобықты мен біздің ел бітім қылса,
Сонда алып қаш кезінде жақындаған.

Мына жартас табыспақ болсын бізге,
Мені ұмытып, жатып ап күдер үзбе,
Осы араға үш күнде бір келіп жүр,
Ең болмаса жұманы құр өткізбе.

Соны айтты да, от жақты үйге барып,
Су жылытты қазанға қарды салып.
Оятып ап қойшыны, күрт езгізіп,
Сары май салып қойды аяқ алып.

Ат арқандап болды да Кебек өзі,
Қыз артынан қадалып екі көзі,
Еңлікке бір, тасқа бір қарады да,
Сонда түсті ойына балгер сөзі.

«Япыр-ау! Әлде сайтан, әлде жын ба,
Кім бастап алып келді мені мұнда!

Осы көрген түсім бе, иә өңім бе,
Қалжыраған бақсының сөзі шын ба?

Біржолата кім тұрар бұл дүниеде,
Өлім көрмей қоя ма туған пенде.
Қарап жүріп қаңғырып босқа өлгенше,
Еңлік үшін өлгеннің қапысы не!...»

Соны айтып көңілін басты Кебек батыр,
Құдай қосқан іс болмай қоймайды ақыр.
Тамақ дайын ден хабыр бергеннен соң,
Аяңдан үйге тамап келе жатыр.

Бетін жуып, отырды төрге барып,
Құрт берді сары майды және салып.
Қазы, қарта, жал, жая жасап Еңлік,
Бір табақ ет алдына қойды апарып.

Жалынан бір кесті де «бісміллә» деп,
Ұсынды ақсақал мен кемпірге әкеп.
«Иесімен ас тәтті»,— деп Еңлікке,
Шақырып ап, екеуі отырды жеп.

Қойшыға да ұстатты сүйек-саяқ,
Ет артынан сорпа ішті бірер аяқ.
Бата қылып, қол жуып болысымен,
Еңлік атты ерттеді айтқызбай-ақ.

Кебек сонда шалға айтты:

— Ай, ақсақал,
Өзің таңдап түлкінің біреуін ал.
Бағыңа кезі келген бір олжа ғой,
Жығыт тымақ істетіп сандыққа сал.

Еңлік шығып қонағын аттандырды,
Қоштасып Кебек батыр, елге жүрді,
«Қайда жүрсең, аман жүр, батырым»,— деп,
Бел асқанша артынан қарап тұрды.

Ер Кебек тыным алып үйде жатпай,
Еңлікке келіп жүрді дамыдатпай.
Кейде түздеп жолығып, кейде қонып.
Алты ай қыс аттың терін бір құрғатпай.

Екі ел бітгі сойлесіп жазға салым,
Қайтарысып барымта алған малын.
Тамақ үшін қыдырған Матай айтып,
Бұл бітім Еңлікке де болды мәлім.

Кебек келді бір күні қызға тағы,
Ойында бар ел бітсе іс қылмағы.
Еңлік те дайын болды сол арада,
Қара жартас белгілі табыснағы.

Қыз айтты:

— Түнеугі айтқан уағда қайда,
Кел, кетелік кідірмей осындайда.
Азық-түлік, киерлік киімдерім,
Дайындап әкеп қойдым мына сайға.

Қосылған соң кешікпей болдым буаз,
Онан бері қыс өтіп, болды ғой жаз,
Босансам, өз қолыңда босанайын,
Құры бүйтін жүргенге болмалық мәз.

Екеуі тәуекел деп кетін қалды,
Таң атпай-ақ Ордаға жетін барды.
Ағаштан балаған қып, ариша жауып,
Бекінін бір дарада жатып алды.

* * *

Еңлік, Кебек кеткен соң таң тағы атты,
Күн шыққанша кемпір-шал тұрмай жатты.
Қойшы Еңлікті таба алмай іздеп-іздеп,
Қызың қашып кетті деп шалды оятты.

Шал жылап, әлі келді екі көзге,
Қолынан не келеді онан өзге?

Қойшы барып еліне хабар айтып,
Матай келді жиылып осы сөзге.

Жан білмейді Еңлікті кім алғанын,
Қайда кетіп, қалайша жоғалғанын
Алты ай қыстай кім келіп, кім кетпейді,
Қайдан білсін күдікті кім қонғанын.

Түлкіні бір Матайдың көзі шалды,
«Мынаны кім берген?» — деп қолына алды.
Шал айтты: «Мұны берген бір Тобықты,
Атын ұмыттым, бір қонып кетіп қалды.»

Қойшы айтты: «Оның аты Кебек еді,
Онан соң да осында келмеп пе еді.
Ұмытпасам, соны Еңлік аттандырып,
Қонп аман бол, келіп жүр, Кебек, деді».

Қуа қуа осы сөз анықталды,
Матайлар Тобықтыға кісі салды.
Қыз дегенің немене, білмейміз деп,
Тобықты оны елемей жатып алды.

Кебектің қайда екенін ел білмейді,
Не жылқыда, не аңда жүр ғой дейді.
Жалғыз-жарым сыр шашпас құрбы арқылы
Елден Кебек азықты алып жейді.

Сөйтіп жүріп бірталай заман өтті,
Еңлік қашып кеткенге айға жетті,
Қыз алды да, жөн жауап бермеді деп,
Матайлар бір қос жылқы алып кетті.

Тек жатсын ба бұл елдің көп саңлағы,
Жуантаяқ бір ауыл шапты тағы.
Матай — қызды, Тобықты — Кебекті іздеп,
Шатаққа соқты сөйтіп сөз аяғы.

Бір күні Қабекеңе Көбей* келді,
Үйге кіріп келді де, сәлем берді.

* Көбей — Жүзбенбет деген таптан шыққан кісі, әрқашан Кеңгірбай бидің сөзін сол шешкен (Автор).

Қыз да жоқ, Кебек те жоқ, ел — шабысты,
Мен сізден ақыл сұрай келдім деді.

Қабекең сөз айтпайды жұмбақтамай;
«Ай, Көбей! Сұңқар қалай, тауық қалай?
Тоқтамыс жолаушылап кетіп еді,
Сол келгенше өтпей ме уақыт талай...»

Көбей мұны ұқты да, қайтып кетті,
Тобықты кеңес қылған топқа жетті,
«Қабекең екі-ақ ауыз жұмбақ айтты,
Ол сөзінің мағынасы мынау,— депті.—

Еңдікті алып қашқан Кебек батыр,
Оны айтпай-ақ біздің би біліп жатыр.
Тауық деп қызды айтады, сұңқар — Кебек,
Тоқтамысқа қаратып қой дейді ақыр.»

Осылай деп жұмбағын Көбей шешті,
Матаймен байлау қылып сөз сөйлесті.
Кешіктірмей табалық Кебек алса,
Бір ай тоқта, Тоқтамыс келсін депті.

Сонымен тағы да өтгі бір жарым ай,
Тоқтамыс Арғын жақта жүр келе алмай.
Намыс қылып жиылды тамам Найман,
Көнбейміз деп мазаққа мұнан былай.

Матай да соқтыққан жоқ тіпті неген,
Мақал бар «ел құлағы елу» деген,
Қыздың қайны Сыбандар және білді,
Екі елде де адам жоқ есітпеген.

Найманның дым көп болды жиылысы,
Жиылған соң белгілі қылар ісі.
Алдынан бір арылып алайық деп,
Тобықтыға жіберді елші кісі.

— Ел бүлдірмей бітелік, жөнге келсін,
Еңлік, Кебек екеуін ұстап берсін!
Шариғаттың әмірімен өлтіреміз,
Малға бітім қылмаймыз, оған сенсін!

Тентегінің жазасын мойынға алсып,
Егер оған көнбесе, дайындалсын!
Қырылыспай бітпейміз таусылғанш,
Не Найман, не Тобықты бірі қалсын!

Жауапты да тез берсін кешіктірмей,
Ертең бесін намаздың уақыты келмей.
Өзге бітім болар деп ойламасын,
Бітімім жоқ не өліп, не өлтірмей!

Ұйлықты Тобықтылар осы сөзге,
Бітімі жоқ болған соң мұнан өзге.
Найман дым көн, Тобықты аз, Арғын алыс,
Қорықпауға да болмайды көрер көзге.

Бірі ол деп, бірі бұл деп көп кеңесті,
Біле алмай не берерін, не берместі.
Қысылғанда баратын Қабекеңе,
Ақыл сұрай бір-екеу барсын десті.

Кепбай* мен Көбей барды биге тағы,
Сөзін айтты, сәлемін берді-дағы.
Қабекеңнің қабағы қарыс түсіп,
Мінеки, сондағы айтқан бір жұмбағы:

— Әнет-Бабам емес пе менің атам,
Бірақ ондай қабыл ма менің батам?
Көшсем — қоныс, отырсам — көмегім жоқ,
Көрсетемін, қайтемін, тыныш жатам...»

Бұл сөзі — Бабаң айтқан сөздің көзі,
Өзі өлтірмей, амалсыз атқызды өзі,
Жеңілсең, енді барар руың жоқ,
Көрсетпеуге шама жоқ деген сөзі.

Соны естіп, Көбей топқа қайтып келді,
Жұмбағының шешуін айтып келді.
Тобықтылар Найманды ертіп әкеп,
Кебектің жатқан жерін айтып берді.

* Кепбай — Байғара деген таптан шыққан кісі (Автор).

Ұйқтамайды сақтанып Кебек түнде,
Үш айдай бір дарада жатқан мүлде.
Толғатып Еңлік сұлу бір ұл тапқан.
Айы толып, мезгілі жеткен күнде.

Екеуі сол баланы қылады ермек,
Кезек ұйқтап, сақтанып жүрді сергек,
Қыз ояу, Кебек ұйқтап жатыр еді,
Қозыкүрең кісінеп қағады елек.

Еңлік түртіп оятты Кебек ерді,
Атқа қарғын мінгенше жау да келді.
Күрең атқа мінгесін жөнелгенде,
Баласы бесігімен кала берді.

Баласын бір Матай кеп қолына алды,
Кебек қашты, жабылып жау да салды.
Қозыкүрең жартастан қарғығанда,
Ауып кетіп, Еңлік қыз түсін қалды.

Не күшті, ойласаңыз, тағдыр күшті,
Кім тоқтатар әзелде болмақ істі,
Өлсем, бірге өлмекші сертім бар деп,
Мінгестіріп алуға аттан түсті.

Жау жетті де, қамауда Кебек қалды,
Ары-бері қанжармен соғыс салды.
Бірталайын жаралы қылса-дағы,
Көпке топырақ шашсын ба, ұстап алды.

Байлап алып әкелді Ащысуға,
Тамам Найман жиылған қалың дуға.
Қайран жастар қапыда қолға түсті,
Елтіген бөрідей боп жеген уға.

Шеткі Ақшоқты басына алып шықты,
Қалайша өлтіруге кеңес қыпты.
Жас қой деп жаны ашыған бір адам жоқ,
Қолға түскен кісіге қатын мықты.

Кейбіреуі таспенен атпақ болды,
Кейбіреуі дарға да аспақ болды.
Аяғында мойнына арқан тағып,
Атқа байлап сүйретіп шаппақ болды.

Көп Найман екеуіне түр анталап,
Бейне бір соятуғын малға балап.
Еңлік сонда еліне сөз сөйлепті,
Қасындағы жиылған көпке қарап:

— Ай, жұртым, бір-екі ауыз сөз айтайын,
Әйтеуір, өлтіруің түр ғой дайын,
Өлерде үш тілек бар деуші еді ғой,
Құдай үшін беріңдер, мен сұрайын.

Кебекпен мені азғана арыздастыр,
Өлген соң бірге қосып, таспен бастыр,
Мына бала — Тобықты баласы ғой,
Оны өлтірме, Кеңгірбай биге тапсыр.

Үш тілегін алсын деп жұрт кеңесті,
«Бердік!» — деп, екеуінің қолын шешті.
Құшақтасып, сүйісіп, қош айтысып,
Ал енді өлтіре бер, мейлің десті.

Екеуінің мойнына арқан салып,
Екі аттың құйрығына байлап алып,
Матайлап ұран салып, шауып-шауып,
Өлтіріп, бір төбеге қойды апарып.

Тастады бесігімен баласын да,
Обалға өшіккен ел қарасын ба.
Еңлік — Кебек моласы бүгін де бар,
Таймақ пен Ералының арасында.

Надан жұрттың болады діні қатты,
Қабекеңе тапсырмай аманатты,
Шеткі Ақшоқы басында қалған бала
Шырқырап күн батқанда жылап жатты.

Жуантаяқ баланы түнде білді,
Түн ішінде жиылып атқа мінді,

Таң ата келін іздеп таба алмады,
Қисыны біреу ұрлап кеткен сынды.]

Ертеде, міне, осындай қызық өтті,
Әр дәурен заманында қызып өтті.
Алдамшы сұм дүниенің аясында
Әр түрлі жақсы, жаман, бұзық өтті.

Талайдың таудай күшін талқан қылып,
Емі жоқ екпінді ажал бұзып өтті.
Жете алмай мақсұтына Еңлік-Кебек,
Арманда екі ғашық өліп кетті.

* * *

Жігіттер! Бұл өлеңді жазған мәнім,
Емес қой жастықпенен салған әнім.
Қас қайсы, қаза қайсы, таза қайсы,—
Аларсың көп ғибрат байқағаның.

Қыз, қызық, батыр жазар кезім емес,
Жастарды қызықтырған сезім емес.
Ертегі емес, ертеде болған бір іс,
Ойдан жазған, шығарған сөзім емес.

Әншейін әңгіме деп құлақ салма,
Құр ғана қызығы мен қызын алма.
Ғаділ — залым, шафқатлы — мейірімсіз,
Соларды айыра алмай, қаны қалма.

А, құдай! Кінәмді өшір, сауапқа жаз,
Таусылмайды рақметің, не болмайды аз.
Жап кетіп, ағайын, мал қалған кезде
Өлмес, өшпес дәулетім осы қағаз!

Қодардың өлімі

Ой қозғайды, оңаша таудың басы,
Өткеннің ойға түсіп тамашасы.
Қолтығына қабағын түйіп қаран,
Әне түр Қодар өлген күз жартасы.

Тастан тайып өлген жоқ, күздан құлап,
Оны өлтірген ағайын қарындасы;
Ел бұзатын ерсі істі өршітпеске
Дарға асып, таспен атқан өз ағасы.

Ол Қодар барымташы ердің басы,
Жыртылмасын деп жүрген ел жағасы.
Ар сүймейтін бір істі қылғаннан соң,
Аямаған Оджайдың кәрі-жасы.

Ойласаң, бұл істің көп мағынасы,
Не қылған ескі жақсы, соны ойлашы.
«Алтынды ер атқа тисе, отқа жақ» деп,
Өз бауырын өлтірген ел данасы.

Не күнестік, немесе кек қуған жоқ,
Ел бұзбауға ойлаған бұл айласы.
Осы күнгі «жақсының» бір талайы
Ұры-қары, қу-сұмның жан жолдасы.

Қазақ қайтп ел болар, қарағым-ай,
Бұл ұзамай құриды — сөздің расы.
Некалайдың иісі осы елде тұр.
Оңдыра ма сәулесіз өңкей масы.

Арғы атамыз Оджайдан үш ұл болар:
Айдос, Қайдос, Жігітек — міне, осылар.
Қайдостың бір баласы Борсақ деген.
Соның бір тұқымы еді батыр Қодар.

Бар еді сол кісінің бір жақсы ұлы,
Қаза жетіп өліпті сол бір жылы,
Жесір қалған келінін Қодар алып,
Қылмайтын істі қылған құдай құлы.

Жасырмай айта берсем, сөздің шыны,
Құдайға ерегесіп қылды мұны.
«Баламды алсаң, мен де алдым келнімді,
Қане, ата ғой деп қылдым,— дейді,— осыны.»

Осы сөз жайылыпты елге тарап,
Кемітіп, мін қыларлық іске жарап.
Тобықтыны билейтін Құнекеңнің
Бетіне басты осыны төре Барақ.

Әділ деп ел мақтаған Құнанбайды,
Көзінше жан әдепсіз іс қылмайды;
Ұрлық, зорлық, зомбылық — бәрін тыйып,
Арам деп атқызбаған насыбайды.

Ол кезде орыс онша кіріскен жоқ,
Қазақтың еркі өзінің қолында боп,
Тамам жақсы жиылып Құндыздыда,
Арғын, Найман бас қосып жасапты топ.

Құнекең Барақпенен жасы құрбы,
Қатты тату, қалжыңдап ойнап жүрді.
Насыбай атамын деп төре Барақ
Шақшасын тықылдытып үстелге ұрды.

Мұнысын Құнекемнің көзі шалды:
«Ей, төре, неге атасың?— деп-ақ салды,—
Әрі арам, әрі ысырап бір былғаныш,
Бұл құрғырда қалайша сертің қалды?!»

Мінеки, сондағы айтқан Барақ сөзі
(Ойнайтын оңаша емес, көптің көзі):
«Мұны көрсен, қойдым,— деп, отқа салды,—
Көрмейсің өз келінін алса да өзі!..»

Құнекең білмеуші еді Қодыр жайын,
Ойланып, аң-таң қалды қылмай пайым.
Аулақта сұрап еді, Барақ айтты:
«Мұны қылған жат емес, өз Олжайың».

Еліне келе сала сұрастырды,
Әркім-ақ айтып берді анық сырды.

Олжайдың бас адамын жиын алып,
Осы Хан өзенінде кеңес құрды.

Қайлас, сірә, көп жүрмей, жасыңда өткен,
Үлкен ұлы Бөкенші ерте ер жеткен,
Сондастан Қайлас аты аталмайды,
Ол тапты Бөкенші деп атап кеткен.

Сүйіншік — басты адамы Бөкеншінің,
Қараз айтты: «Мына жұмыс бізге бір сын.
Ел бұқарлық іс қылды естілмеген,
Мұнысына не айтасыз ініңіздің?»

Сүйекен айтты сонда: «Ей, көп халық!
Мынау іс бола берер бетке салық.
Кейінгіге жүкстырмай кеселдерін,
Екеуінің көзін де жоғалтатылық!»

Жоң көрін осы сөзге бәрі ұнасты,
Ешкімге білдірмеске баталасты.
Қодырды алдап ұстап әкелуге
Жүмеады Олжайдағы құрбыласты.

Ол жүрген өз келінін алып қашып,
Жастар барын қосылды араласып,
«Молдадан бәтуа сұран ел жіберді»,—
Дегенге панды Қодар қара басып.

Семейге кеткеніне бес күн болды,
Деді олар, келетұғын мезгіл толды.
Соны айтын алдандырып отырғанда,
Асығын ат терлетіп біреу келді.

Қараса, Керей жорға Жұмабай ол,
Күнекеңнің атшысы айласы мол.
«Бес-ақ күнде әкелдім бәтуа,— дейді,—
Шүйіншімді аламын — жұмысым сол.

Мен барған соң молдалар көп кеңесті,
Аяғыңда мәнісін әбден шешті,
Құрым ілін би үйін жеті айналса,
Оған неке қиюға мүмкін десті.

Бізге қисық болса да істің басы,
Дұрыс көрді Семейдің ғұламасы.
Бетімізге енді ешкім баспайды деп,
Қуаныш жүр Олжайдың кәрі жасы.

Тез әкел деп қуанды Құнанбай да,
Деп отыр шарағатшыл Барақ қайда...»
Үйретінді сөзді айтып тамылжытты,
Айлакестің керегі осындайда.

Өтірік шарағатты айтты жайлап,
Қуаныш Қодар ер де оттай жайнап;
Шүйіншім деп қанжарын алдап алып,
Келген соң Қодекенді алды байлап.

Сүйекең Қүнекеңе айтты сонда:
«Мұндайға не жаза бар тура жолда?
Қылайық шарағаттың бұйырғанын,
Өзгеміз емеспіз ғой сіздей молда.»

Қажы айтты: «Бұлар сөйтін қаза таппақ —
Жиылып осы қауым таспен атпақ.
Зинақордың жолы осы шарағатта.
Жаназасыз солайша шіріп жатпақ!»

Екі антқа жаны ашысын кім елжіреп,
Беттеріне түкірді бәрі де кеп,
Борсақтың басты адамы батыр Қиял
Болмады: «Таспен атнай, дарға асам! — деп.

Екеуін өлтірмеймін құр қинамай,
Бейнетті көрсетемін бұған талай!»
Екі атанға арыспен арқан артып,
Жүрді қиын жылқы айдар шатқа қарай.

Анау жартасқа апарды елден таса,
Терең құз Хан өзенге қойған аша.
Қатын сонда Қиялға жалыныпты:
«Қодарды бір сүйгіз, — деп, — тым болмаса...»

Ауызға сөйлеме деп қойып қалды.
Екеуінің мойнына арқан салды,

Арманға артын атанды тұрғызғанда
Жанырылып, бір сөзылыи көп қиналды.

Жанын айнап кім қылады бұған жәрдем,
Қиналғаны ұнайды оған да арман,
Бү атанғай сүресін қалған кезде
Өлім той деп босатып алды дардан.

Қатып оңат, ол бір қу сүйекке есең,
Байқаса, ынықпынды. Қодарға кеп:
Бір өлі жас құрбысы жүгіріпті,
Бір кісіге өлі өлім болмайды деп.

Тайлакбай сөз кезінде жастау бала,
Жақсыларға сөз айтты тұра сала:
«Күнекем мен Сүйекем, мынаны өлтір,
Бәбен болсын демесең шың масқара!»

Қосырған есі кірді көзі жайнап,
Жаппанды тұрған көңке ағатайлап,
Алып шығып, жартастап домалатты,
Көп оғып арғына мықтап байлап.

Барып оған түскен соң таспен атты,
Көңке шейін тышырлап тулап жатты.
Әбден өліп болған соң отын әкеп,
Екеуінің сүйегін отқа жақты.

Дубровский әңгімесі

*Сөз алдынан**

Өлшеусіз көп жасаған дүние кәрі,
Тағы талай жасамақ мұнан да әрі.
Иесінен басқаға мәлім емес
Қанша тұрмақ, қаншама тұрғандары.

Сол есепсіз жылдарда көп жан өткен,
Кезімен бірі келіп, бірі кеткен.
Әуел баста адамзат аңша жүріп,
Әлсізін азық қылды әлі жеткен.

Қарулары — жұдырық, тіс, тырнағы,
Нашардың мықтыдан жоқ құтылмағы.
Күшке қарсы әлсіздер айла іздепті,
Зорлықтың ойлатқаны ол баяғы.

Сол себептен шығыпты ағаш қару,
Не шанышып, не тоқнақтап басты жару.
Бұрынғыдай дым оңай бола алмапты
Қарулыға қарусыз қарсы бару.

Онан соң тастан қару шығарыпты,
Өткір таспен бас кесіп, іш жарыпты.
Темір қару шыққан соң тіпті өзгеріп,
Дүниені басқа өмірге аударыпты.

Көңдік, көмек іздеткен осы темір,
Бұл шыққан соң бұрынғы іс болды көмір.
Көп жеңіп, азғаналар айла ойланып,
Өтіпті соныменен талай өмір.

Онан соң өнер шықты отпен атқан,
Зеңбірек, бомба, мылтық тарсылдатқан,
Бір минуттың ішінде жоқ қылады
Ғаскерді әлденеше толып жатқан.

* «Дубровскийдің» өлеңмен аудармасына Шәкәрімнің өзі жазған арнау жыр. (М. М.)

Отты қару шыққан соң тілті өзгерді,
Айла тауып, асырды әр өнерді.
Көп, көмек, күш пен ерлік түкке тұрмай,
Өнерсізді өнерді қыра берді.

Аң заман, ағын заман, тас заман деп,
Бұл үшеуін айтады бас заман деп.
Басында адам да аңна ымдасса да,
Сөйлей сөйлей ымбалды тастаған деп.

Ата, нана, мама деп сөз басталған,
Сөйтсе сөйте сөз қосып, ұғып алған.
Ерлі етті, тілі орамды жаратылып,
Адамнан аңна ымдасу сөйтін қалған.

Сөйлескен, айла ойласқан, ақылдасқан,
Күлшініп бар хайуанды адам басқан.
Күшестікпен көре алмай біріп-бірі,
Алмайын, алысқан, арналысқан.

Адамзат бір-біріне болған дұшпан,
Қарындас қанын ішін қырылысқан.
Қырда күс, дарияда балықтай боп,
Ақырында шар мініп аспанға ұшқан.

От арба, пароход пен көктегі шар,
Динамит, бомба, пушка, көп мылтықтар —
Қабағыңды қаққанша қанша адамды
Жоқ қылуға даңдайын тұр осылар.

Бұлар керек адамды қырмақ үшін,
Өзі билеп, салтанат құрмақ үшін.
Отсыз, күшсіз, сүйексіз қызыл тіл бар
Оларға ел қырғызбай тұрмақ үшін.

Тура тисе түзелмес тіл жарасы,
Оны ұға ма адамның бір парасы.

Арсыздықпен айтқан дау жауап емес,
Тапқан сөзге ешкімнің жоқ таласы.

Өзі өлмейді, дәл тисе оңалтпайды,
Тілдің ізін еш нәрсе жоғалтпайды.

Айттым, жазып, бастырдым, қалды жазу —
Мен өлсем де сөз тірі, тек жатпайды.

Бірақ ондай бек жүйрік, дым тәтті тіл
Неше мыңнан біреуге бітеді,— біл.
Анда-саңда біреуді әзер берген
Бұрынғы өткен есепсіз бұлдыр көп жыл.

Айтқан сөзі ауруға ем, жанға құмар,
Тауып айтқыш тәтті тіл сайраушылар:
Байрон, Пушкин, Лермонтов, Некрасов,
Хожа Хафиз, Науаи, Физули бар.

Осындай орамдылар әр елде көп,
Бәрін айтып не керек пәленше деп.
Неге айтты, не деп айтты, кімді айтқаны,
Сөзін ұқ та, соны ойла,— осында — кеп*.

Мен сізге айтпақшы едім бір ертегі,
Пушкиннің жазған сөзін ертедегі.
Оны айтпай, онан да ескі заманды айттым.
Адамның солайша деп түзелмегі.

Мақсатым ғибрат үшін айтып кетпек,
Адамға үлкен міндет талап етпек.
Орыс айтты, оны ұғып болмас демей,
Жаһат қылса әр іске адам жетпек.

Олар-дағы бірінен бірі көрген,
Сөзі ұнап, шәкірт боп соңына ерген.
Ойланып, бірін бұзып, бірін түзен,
Керектісін кітап қып сыза берген.

Өкінбей, өлем демей, өрге басқан,
Ерінбей, еңбек қылып егін шашқан,
Жалықпай жартас қазып, кен шығарған,
Талықпай тас бұлақтың көзін ашқан.

Қанып тұр бүкіл ғалам сол бұлақтан,
Аңсаған ғылым іздеп әр тараптан.
Бұлақтай жаратқанға жалбарынып,
Әр шығанға рақмет деп шулап жатқан.

* Кеп — гәп (Аудармашының түсіндірмесі).

Жазбаймын дәл өзінше Пушкин сөзін,
Қазақтың шағылдырып надан көзін,
Ғылымнан көзілдірік кимеген ел
Туралап көре алмас деп күннің көзін.

Сөйтсе де кете қойман шетке басып,
Айтармын алыстамай, інын жанасып,
Әншейін ертегі етіп отыр демей,
Жүрекке тыңдағайсың ақылдасып.

Жазған жоқ Пушкин мұны ермек үшін,
Мақсұты бізге ғибрат бермек үшін.
Қиянатшыл, зорлықшыл, парақордың
Мінезінің сүгіретін көрмек үшін.

Шып махаббат не екенін білдірмекке,
Үдешіл, әділетті сүйдірмекке.
Жақсы мінезді айтқанда жанды ерітін,
Залымдықтан жирентін күйдірмекке.

Ақылсыз мал мен мансап кім екенін,
Сырты адам, іші шошқа сүм екенін,
Алла сүймек, ар сүймек, адам сүймек
Ұқтырар адамдықтың шыңы екенін.

Орыс сөзін айтты ден, кейбір қауым
Ұрмай, соқпай болар-ақ менің жауым.
Немі айтты деп сұрамас, кім айтты дер,
Білмей жүріп өзінің ауру-сауын.

Ал айтайын, айықтар ұға тұрсын,
Ақылсыз мас мақтаны тыға тұрсын—
Қыз-қызық, батыр-балуан керек қылған
Ойсыз құлақ, мисыз бас шыға тұрсын!

* * *

Жер айналмай тұрмайды дүние жай,
Келер, кетер адамзат із қалдырмай,
Сол өткен көп заманның бір кезінде
Болыпты Троекуров деген бір бай.

Осы бай Русияның шетінде екен,
Күнбатыс зағрана бетінде екен,
Өлшеусіз жер, санаусыз ақшасы көп,
Сөйтсе де тағы жұтпақ ниетінде екен.

Бұл кезден ол заманның заңы қызық,
Бар еді бір әдеті тіпті бұзық:
Қадірлі, қолы жеткен мықтылардың
Құлы боп жүруші еді тамам мұжық.

Дейтұғын Покровский қыстағы бар,
Жазылған құлы болып көп мұжықтар,
Тамам бастық соңынан итше ереді,
Ұлығы ол заманның ақшақұмар.

Аңға құмар жан екен жасынан бай,
Қайың орман, шың тау бар, аңы да сай,
Бес жүз иті бар екен әр тұқымнан,
Аңқұмарлар қоя ма ит асырамай.

Сол көп ит бір қаладай сарайда екен,
Ит дәрігері Тимошка малай екен;
Әр иттің жататұғын үйі бөлек,
Тамақ жеп, орны-орнына тарайды екен.

Бай өзіне тең көрмес жердің жүзін,
Итінен-ақ білдің ғой байлық ізін.
Әкеліп француздан бір молда қыз,
Оқытты Мария деген жалғыз қызын.

Бай өзі оқымаған надан екен,
Тәкаппар, мақтан сүйгіш адам екен,
Малы көпке пәле жоқ деп ойлайтын,
Зорлықшыл, әр мінезді жаман екен.

Андрей Дубровский деген бір бай,
Дәулеті емес оның дым анандай;
Мінезі Троекуров сықылды емес,
Жаралған бір-біріне тіпті ұқсамай.

Кистеневка қыстағы мұның жері,
Шын мирас атасының еңбек тері.

Мінезі араз екі бай тату екен,
Аңға шықса айрылмай жүргендері.

Дубровский мал сүймей, адам сүйгіш,
Қиянат, залымдықты көрсе күйгіш,
«Мал сақтама, ар сақта» деп ойлайды,
Адамдық, әділетті ерте түйгіш.

Арынан аямайды дәулет, пұлын,
Аяғыш қызметкерін, күң мен құлын,
Жіберді Петрбордан оқытуға,
Дейтұғын Владимир жалғыз ұлын.

Көп қуған Троекуров аңның жайын,
Мылтығы, иті, құсы — бәрі дайын.
«Дубровский келмесе, разы емен», — деп,
Аңға шықса шақыртар көрші байын.

Надин бай Троекуров ғылымға олақ,
Сөйтсе дағы қадірі елге мол-ақ,
«Сүйек қайда көп болса, ит сонда» деп,
Үйінен үзілмейді мың сан қонақ.

Мал не қылыш ақылдың жоқ пен барын,
Мақтандырмай қоя ма тойған қарын.
Аңға шықпақ болды да Троекуров,
Ит көрсете апарды қонақтарын.

Тимошка шықты алдынан бөркін алып,
Қонақтар ит мақтасты қайран қалып,
Итке берген тамағын айтып болмас,
Астына мамық төсек қойған салып.

Қонақ итін мақтаса — көңіл қошы,
Троекуров байдың да тілегі осы,
Сөз-сөйлемей түр еді Дубровский,
— Сен неге сөйлемейсің? — деді досы.

— Маған міндет емес қой ит мақтамақ,
Жаңа көрген қонақтар алсын сабақ.
Ит түгіл қызметшіңе табылар ма,
Мұндай орын, мұндай ұй, мұндай тамақ!

Бұл сөзге бір қызметкер ашуланды:
— Иттен кейін көрдің бе сен адамды?
Біз түгіл, сен сықылды бір алпауыт
Мұнда тұрса қуанар!— деп-ақ салды.

Троекуров қуанып карқ-карқ күлді,
«Сөз таптың!»— деп арқаға қақты құлды,
Мақтаншақтың малайы тасыр болып,
Ұқпағанын Андрей іші білді.

«Ас пісті»,— деп хабарға біреу жетті,
Ішті, жеді, мас болды, өлеңдетті,
Андрей Дубровский ішінде жоқ,
Бағана өз үйіне қайтып кетті.

Жіберді Троекуров бір малайын,
«Тез келсін, арақ пенен тамақ дайын,
Шақырғанда келмесе Дубровский,
Табамын деп айт,— деді,— оның жайын»

Андрей өзі бармай бір хат берді,
Сол хатты малай алып қайтып келді,
Конвертті қолына алып Троекуров,
Хатшысына оқытып, сөзін көрді:

«Бір итшің жұрт көзінше сөкті мені,
Қарсы айтып, былшылдады әлденені,
Соны әкеліп жықпасаң аяғыма,
Өмірімде көрмеймін енді сені.

Құлтадың соның сөзін өзің дағы,
Надандықтың белгісі ол баяғы,
Итшің түгіл, көтермен өз сөзінді,
Мен біреудің құлы емес байлардағы.»

Есітіп ашуланды дарақы бай,
«Апыр-ай, мынаның,— деп,— ызасын-ай.
Апарып аяғына жықсам керек,
Жарлығын ол «тақсырдың» қата қылмай.

Қарашы, бұйрық беріп отырғанын,
Жүргенге еркелетіп құтырғанын,

Кіммен дүснәп болғанын байқамайды-ау,
Білмей қалар түбімен жұтылғанын!

Индирал, заседатель бәрі менде,
Мәңгі қарсы келеді қандай пенде!
Малым барда бетіме кім шыдайды,
Борышқор ондай кедей маған тең бе!?

Қап, бөлем, бір қылармын саған», — депті,
Тақтады ашуланып және тепті,
Ол келмесе, суалын қалмаймын деп,
Қонағын ертіп алып аңға кетті.

Аң алмай, жолы болмай, қырсық шалып,
Күні бойы бір көжек әзер алып,
Андрейдің егінін таптап-таптап,
Кешке келді үйіне қайта салып.

Сойтін жүрін бірталай мезгіл өтті,
Күннен-күнге суысып байлар кетті.
Сыртынан Троекуров ианаттап,
Ол хабар Андрейге күнде жетті.

Аңдысып, іштен жау боп ерегесті,
Әркім-ақ бұл екі бай араз десті.
Троекуров құлданған көп мұжықтар
Ағашын Андрейдің ұрлап кесті.

Андрей бір күн тоғай аралапты,
Мұжықтың бірін ұстап жаралапты,
Атын алып, өзіне дүре салып,
Троекуров бай бар деп қарамапты.

Мұны естіп Троекуров ашуланып,
Мұжықтың баршасына хабар салып,
Андрейдің қыстағын шабамын деп,
Отырды атын ерттеп дайындалып.

Сол кезде арба келді үш ат жеккен,
Ішінен біреу түсті шенді шекпен,

Шабашкин дейтұғын бір заседатель;
— Келдің,— деп бай сұрайды,— не себептен?

Бас ұрып, бөркін алып тұрды байға,
Үлкенсіп, ұлықсымақ қалды жайға,
Иттейін еркелеген жылмаң қақты,
Бай көрсе парақорлар қандай майда!

— Қызметпен шығып едім бүгін тысқа,
Қуандым сізбен үйде жолығысқа,
Жанымды жолыңыздан аямас ем,
Жұмсасаң біз құлыңды бір жұмысқа.

— Жұмыс көп олай болса саған,— деді,—
Бітірсең асар сенің бағаң,— деді,—
Андрей Дубровский көрші байдың
Бар жерін алып берші маған,— деді.

Шабашкин жылмаңдады одан да әрі;
— Бар ма екен жер бекіткен қағаздары?
Не қылсаң қолға түсір документін,
Онан соң болсын міндет маған бәрі.

— Ақшаны көп беремін жетсең сертке,
Айла тап не қылсаң да осы дертке,
Андрей өз аузынан айтып еді,
Жанды деп документім қалың өртке.

— Олай болса, бұл жұмыс оңай маған,
Түп-түгел әперейін жерін саған,
Закон — түйе, бұйдалап жетелерміз,
Несі адам осындайға жол таппаған?!

Задатке деп аузына аз май жағып,
Алған сайын тым шешен судай ағып:
— Екі жұма бұл істі күтіңіз,— деп,
Амандасып жөнелді, құйтың қағып.

Жүр еді Дубровский өз жайында,
Бармайды бұрынғыдай дос байына.

Сізді ертең мекемеге шақырды деп,
Бір обыр хат тастады маңайына.

Ашып көріп оқыса әлгі хатты,
Ұлықтар мөрін басқан инабатты,
«Кистеневка өзіңнің мүлкің емес,
Отырсың,— деп жазыпты,— не себепті?»

Андрей оқыды да, қалам алды,
Почтаға жауап жазып, бір хат салды;
«Жерімде еш адамның ақысы жоқ,
Өзіме неше атамнан мирас қалды.»

Мұны оқып заседатель қуанды көп,
Законға шорқақ екен Андрей деп.
Қағазбен анда-санда бір шақыртып,
Қылады келмегенін үлкен себеп.

Іс қой деп Дубровский ескермеді,
Сүйеніп ақтығына, сескенбеді,
Айналып әрнемеге кетті ұмытып,
Арты қалай болар деп тексермеді.

Февральдың тоғызында біреу келді,
Қолына пәбеске деп қағаз берді,
«Конвоймен алғызамын,— деп жазыпты,—
Мұнан соң келмесіңе болмайды енді.»

Андрей атын жегіп, жүріп кетті,
Артынан Троекуров қуып жетті,
Көзіне көзі түсіп кетіп еді,
Мысқылдап, күлімсіреп мазақ етті.

Келді де Троекуров сотқа кірді,
Секретарь* стул іздеп зыр жүгірді.
Төрдегі члендер мен заседатель
Қалиағын қолына алып шұлғып тұрды.

Ескерген Андрейді бір адам жоқ,
Не қылсын, ұлықтардың қалтасы тоқ.

* Секретарь — хатшы (Ауд.).

Сүйеніп стенаға тұрып қалды,
Бейне бір қағып қойған қазықтай боп.

Секретарь сот билігін оқыды әкеп:
«Еш даусыз, Кистеневка — байдікі,— деп,—

Андрей Дубровский жерден шықсын,
Тұрмасын қулықпенен пайдасын жеп.

Қол қойған талай байлар мұны растап,
Андрей қазір кетсін жерді тастап!»
Қағазды Троекуров байға әкелді,
«Қол қойыңыз, тақсыр,— деп,— әуел бастап.»

Кердеңдеп, кекірейіп жетін барды,
Сияға малыш қойған қаламды алды.
Оқымаған надан бай нені жазсын,
Иректеп крест таңба азар салды.

Андрейге қол қой деп келгендерге,
Жауап бермей аз тұрды қарап жерге.
Ақ ісін қара жеңіп кеткендігі
Оңалтпас оқтай тиді қайран ерге.

Қайраттанды көзінен оты шығып,
Бір қағып секретарьды кетті жығып,
Оқ тиген арыстандай аласұрды,
Әр ұлықты әр жерге қуып тығып.

Жан шыдамай көзінің қарасына,
Қашып кірді үстелдің арасына,
Қарауылшы солдаттар жиылып кеп,
Азар алып барынты шанасына.

Кімнің жаны ашымас бұл күйіне,
Қарғыс айтнай қала ма сот ісіне,
Мекемеде тұрғанда жын соқты деп,
Андрейді апарды өз үйіне.

Сонымен күндер өтті, жұма да өтті,
Бұл істің болғанына айға жетті,
Адасып ақылынан Дубровский,
Ас ішу мен ұйқтауды ұмытып кетті.

Кейде төгіп жіберіп көздің жасын,
Кейде қатты қысады қолмен басын,
Егоровна дейтұғын бір кемпір бар,
Сол ойына салады ішпек асын.

Уақытымен жатқызар төсек салып,
Стақанмен шай берер қолына алып,
Тамақ ішер мезгілің болды ғой деп,
Нан салады аузына майға малып.

Ерте өлген Андрейдің бөйбішесі,
Қатын жоқ, бала оқуда — қалды несі,
Әлгі айтқан Егоровна деген қатын
Асыраған жалғыз ұлдың сүт енесі.

Дубровский ешкімге сөз қатпайды,
Кемпірден басқа жанды жолатпайды.
Жыңды шалды күзетіп, тынымы жоқ,
Байғұсқа күн батса да таң атпайды.

* * *

Петрбор — патша тұрған үлкен қала,
Ғылым, өнер оқитын үй бар және,
Университет деген медреседен
Оқып жүр Владимир деген бала.

Оқыған, өнер білген, өр көкірек,
Жайнаған жаңа өспірім отты жүрек.
Өрттен қашып ойланбас, қайта айналмас,
Оқығанын бойына көрген тірек.

Сабақтас құрбысымен салып сауық,
Ойнайды қонақ қылып, уақытын тауып.
Алдынан алтынды өмір сәуле беріп,
Жүр еді еш нәрседен қылмай қауіп.

Бір күні біреу бір хат ұсыныпты,
Сөзіне оқыған соң түсініпті,
Қонақ боп отыр екен құрбылары,
Айта алмай, өңі қашып қысылыпты.

Білген соң қысылғанын қонақтары,
Бар ғой деп бір оңаша іс қылары,

Бірі ол деп, бірі бұл деп сылтау айтып,
Әдеппен рұқсат алып кетті бәрі.

Бір тұрды Владимир, бір отырды,
Ешкімге білдіре алмай ішкі сырды,
Киінің, шамаданын қолына алып,
Отарба вокзалына қарай жүрді.

Мінді де отарбаға жүріп кетті,
Бірталай бұл ортада уақыт өтті.
Біраз күн темір жолмен жүрді дағы,
Дейтұғын Құмды бекет жерге жетті.

Кез болды отарбадан қалатұғын,
Ат керек енді жалдап алатұғын,
Поштабай стансадаи ат сұрады,
Кистеневка қыстаққа баратұғын.

Қарады староста бұл балаға:
— Жүрмісің ақша шашып құр далаға,
Бес күндей, ат әкеліп, тосып жатыр,
Сені алып барамыз деп сол қалаға.

Сол кезде Антон жәмшік кіріп келді,
Екенін Владимир біліп келді,
Арбаға Владимирді отырғызып,
Ысқырып атын айдап жүріп берді.

Шал Антон бишік бұлғап, божы қақты,
Зыр желді көрмедегі ат, шеткі ат шапты,
Өткенін қанша уақыт пайым етпей,
Владимир тым терең ой ойлапты.

Ат быр-быр, арба күр-күр, қоңырау шылдыр.
Тау, ағаш кейін қалып, қақты бұлдыр,
Блардан Владимир түк сезбейді,
Әкетпес әлдеқайда көңіл құрғыр.

Түпсіз ой, түпсіз қиял неше мыңдап,
Бірі бұйт, бірі сүйт деп тұрады ымдап,
Тұңғыық тұманданған алдыңғы өмір,
Тұрғанын біліп болмас не дайындап.

Қайрайды кейде ыза боп жауға тісін,
Ойлайды кейде реттеп, қылмақ ісін,
Ашқан көзі жұмулы есепті боп,
Көрссе де көрмегендей түктің түсін.

Осындай ұйқылы-ояу бір ой басты,
Қайғы, үміт, қайрат, ыза араласты,
«Әнеки, Покровский қыстақ!» — деген
Антонның дауысымен көзін ашты.

Қараса, тау ішінде біраз қала,
Бақшалы, көк шатырлы үй бар жөна.
Жасында ойпағаны түсті есіне,
Бір қызбен Мария деген жаң-жас қана.

Әдепті, махаббатты, әм құрбылас,
Күлгенде нұрлы жүзі қылады мас.
Сөзі бал, әр мінезі майда еді-ау деп,
Көзінен шығып кетті еріксіз жас.

Елжіреп, күйгендей боп тұрады іші,
Антоннан келді жайын сұрағысы,
Тоқтатты өзін-өзі қайта ойланып,
Кетер деп теріс ойлап мына кісі.

Бұл бақша Мариянікі емес пе еді,
Мені білсе, аман ба демес пе еді?
Бақшада бар ма, жоқ па деп тұрғанда,
Етегі ақ көйлектің елестеді.

Қадалып ақ етекке көзі талды,
Сол ма, сол емес пе деп көп қадалды,
Антон жәмшік ысқырып жібергенде,
Әлдеқайда ап кетті, бақша қалды.

Келген соң Кистеневка қыстағына,
Көрісті үйге кірмей, тыстағыға.
Жасында асыраған Егоровна
Жылады, келіп қолын ұстады да.

— Тиді ме жазған хатым, қарағым, — деп, —
Пошташы айтып еді саламын деп,

Қайғыдан дертті болды Дубровский,
Бар жерін Троекуров аламын деп.

Жазып ем білгенімше жайдың бәрін,
Андрей нашарлады көрсең халін,
Тұруға Троекуров қол астында,
Разы емес көрші мұжық, көп құлдарың.

Сол кезде біреу шықты есікті ашып,
Өлген кісі сықылды қаны қашып,
Белі ілмиген, көзінің оты сөнген,
Бір тұрып, бір жығылып азар басып.

Құшақтан Владимир Андрейді:
— Аман ба, халің қалай, әке? — дейді,
Қадалып екі көзі баласына,
Басымен құр ымдайды, үндемейді.

Осындай Дубровский болған ғаріп,
Сұраса, айта алмайды сөз қайтарып,
Көзінен қанды жасын сорғалатып,
Жатқызды төсегіне азар барып.

* * *

Бір күші Троекуров іші пысып,
Үйінде отыр еді арақ ішіп,
Шабашкин жылмаң қағып кіріп келді,
Тағзыммен қолтығына бөркін қысып.

— Ей, тақсыр, жұмысыңыз әбден бітті,
Сот законның кесімді күні күтті.
Андрей апелляция* бере алмады,
Сол үшін жерді сізге сот бекітті.

Жаңа алған жеріңізге бармайсыз ба,
Есептеп көрін, біліп алмайсыз ба?
Егін салып, пішенін орып алып,
Не болмаса біреуге жалдайсыз ба?!

* *Апелляция* — билікке разы болмай берген наразы арыз. (Ауд.).

Не демейді мас болған қызу кісі,
Ашуланып, шықырлап кетгі тісі,
«Жоғал, көзге көрінбей!— деп ақырды,—
Онда жоқ сен сықылды иттің ісі!»

Білген соң мас екенін кетіп қалды,
Байға мастық тағы да бір ой салды,
Жалынса, жерін қайтып берейін деп,
Ат жегіп Андрейге жетіп барды.

Андрей терезеден оны көрді,
Көзі оттанып, көңілін ашу керді.
Айтуға — тіл, тұруға қуаты жоқ,
Қолымен құр есікке ымдай берді.

Сұп-сұр болып, көзінің оты жайнап,
Жұдырығы түюлі, тісін қайрап,
Үмтылғанда орнынан ұшып тұрып,
Жып қаққандай жығылды бір ойбайлап.

Владимир жүгірді көзі шалып,
Өкпесіне қарады қолын салып,
Байқаса, дем алыстан дәнеме жоқ,
Ақырды келе гөр деп доқтыр алып.

Қакпаға кім келгенін білмейді бұл,
Бар сөзі: «Доқтыр әкел, тез хабар қыл!»
— Троекуров бай сізді шақырып тұр,—
Деді де хабар айта кірді бір құл.

— Жоғалтсын жылдам көзін менен аулақ,
Бір іс көріп кетейін демесе нақ,
Қоймаспын өшімді алмай құдай қосса,
Тұрармыз бұл арада біріміз-ақ!

Оны естіп Троекуров қалды кетіп,
Балаға Егоровна келді жетіп:
— Мінезін антұрғанның білмейсің бе,
Шырағым, қатты айттың ғой өкпелетіп.

— Кіріспеңіз бұл іске, ей, ана, сіз,
Білерміз қылар істі біз өзіміз,

Арымнан жанымды аяп тұра алмаймын,
Онан-дағы доқтырды тез әкеңіз.

Егоровна кеткен соң сол жұмысқа,
Арада уақыт өтті тіпті қысқа,
«Атам — онат, доқтырды шақырма»,— деп,
Артынан Владимир шықты тысқа.

Қызметкер, көрші мұжық бәрі жылап,
Сорлылар шуылдады туы құлап.
Андрей жатқан үйге кіріп келсе,
Аппақ боп төсегінде жатыр сұлап.

Өлмей, өспей тұра ма адам нәні,
Мұзға айналып қалыпты ыстық тәні,
Басы түсін кетінті кеудесіне,
Ашулы оң қолының алақаны.

Бас иілмек — тағдырға көндім демек,
Пәрменіне мойынды бердім демек,
Алақаны ашылған ишараты —
Несін алдым, мен ақтан өлдім демек.

Құл-құтан қала берді өңкей ғаріп,
Таба алсын ажалға айла қайда барып.
Шығарып өз заңынша жаназалап,
Қасына қатынының қойды апарып.

Серт қылды Владимир жыламасқа,
Жылап жүр жұрт жиылған онан басқа,
Аулақта қайғы басып, ой ойлауға
Қаңғырып бала кірді дөң ағашқа.

Кейде қайғы молайып, кейде жойып,
Мұндайда болушы емес ойға тойып.
Қайтерін, не қыларын байлай алмай,
Отырды бір ағашқа көтін қойып.

Ой шалып шар тарапты жыбырлады,
Жел шуылдап, жерде гүл сыбырлады,
Аққан өзен көрсетін о да өмірді,
Менше ақшы деп бұлаңдап бұлдырлады.

Сүйсінсе кейде жарық күншуаққа,
Қаптайды қара бұлт мұңайтпаққа,
Аз уақыт алаң-ашық болса-дағы,
Күн төмендеп барады жоғалмаққа.

Ғибрат етіп алланың дүниесін,
Ойланып отыр еді әрнемесін,
Кеш болғанға ишарат бергендей боп,
Перде қылып тау тартты көлеңкесін.

Білген соң кеш болғанын кетті қайтып,
Қайғы үстіне қайғыны тым молайтып,
Үйге келсе, қорасы толған кісі,
Даңылдап тұр әрбірі бір сөз айтып.

Тарантас толып жатыр пар ат жеккен,
Қараса көбі төре шенді шекпен,
Сұрады Владимир бір құлынан,
Келді деп бұлар мұнда не себептен.

Таныш, шулап жүгірді құл, қызметкер;
— Өзің өлтір немесе сатып жібер.
Сендердің қожайының Троекуров,
Соған құл бол деп келді бұл төрелер.

Біз көнбейміз қорлықты көрсек-тағы,
Шыбын жанды сен үшін берсек-тағы,
Басқа байды білмейміз, қожамыз — сен,
Өз соңыңнан қалмаймыз өлсек-тағы.

Тоқтау айтып жұбатып мұжықтарға,
Владимир сөйлесті ұлықтарға:
— Не себепті құлымды қорқытасыз,
Законда осылайша қылық бар ма?

Бір шенеунік сөйледі жауап беріп:
— Оязнай сот жіберді бұйрық беріп,
Андрейді жер-суын, барша мүлкін
Троекуров бай алмақ жиып-теріп.

Мұнда саған орып жоқ тұрмағыңа,
Құл түгіл, сен не емессің қырдағыңа,
Соттың ісі — бекіткен патша әмірі,
Мүмкін емес құлшылық қылмағыңа.

Сонда бір дауыс шықты құл ішінен:
— Сот-мотыңды қоя тұр, шенеунік сен.
Өлтірсең де қожамыз — Владимир,
Троекуров итінді білмеймін мен.

Исправник* шақырды старшынды;
— Бізге қарсы сөйлеген қандай жынды,
Қазір ұстап әкел! — деп бұйрық қылды, —
Үйретемін оған, — деп, — «білмейтінді».

Старшын құл ішіне кіріп кетті,
Қамшы мен таяқ, жұдырық барт-бұрт етті.
— Ұмтыл, ұста, жігіттер, не тұрыс бар,
Өлтір өзін! — деген бір дауыс жетті.

Соны айтып тамам мұжық ду жүгірді,
Ұлықтың бәрі қашып үйге кірді,
Ішінен есікті іліп алса-дағы,
«Шап, қират, бұзып кір!» — деп шулап тұрды.

Владимир тоқтатты құлдарды кеп:
— Жанжалдасқан жұмысқа болмайды сен. —
Алдап-сулап қайтарды мұжықтарын, —
Қоя тұр, патшаға өзім барамын, — деп.

Түн болды, приказнойлар қонды бәрі,
Парақордың бола ма бетінде ары, —
Ішіп алып, мас болып жатып алды,
Дайын екен зәкөске, арақтары.

Владимир ішкі үйге кіріп кетті,
Басқара алмай, әр түрлі қиял етті,
Жалғыз түнде айырып бар мүлкінен,
Антұрған Троекуров түпке жетті.

Соны ойлап, ұйқтай алмай қайта шықты,
Арақ мас қып қонақтың бәрін жықты,

* Исправник — сот кесімін орындаушы қызметкер (Ауд.).

Алдыңғы үйге шам алып кіріп келсе,
Пұшпаққа қашып барып біреу бұқты.

Барып еді, екен ден бөтен кісі,
Өзінің Архип деген теміршісі,—
Қолында қайран алған балтасы бар,
Мағлұм емес қылғалы жүрген ісі.

Владимир сұрады:

— Бұл ісің не?

Қараңғыда балта алып жүрісің не?

Архип айтты:

— Қырамын приказнойды,

Бар да жат, онда сенің жұмысың не!

Оны қой ден, қолына панар берді,
Панарды ұстап баланың соңына ерді.
Екеуі үйдің маңын шолып жүріп,
Ояу жүрген Гриша құлды көрді.

Ұйқтай алмай қорада ол да ояу тұр,
Не қыларын біле алмай сандалып жүр.
— Неге жүрсің ұйқтамай?— деп сұраса,
Дейді:

— Бүгін келе ме ұйқы құрғыр!

Оған айтты:

— Бар-дағы құлдарды оят,

Үй ішінде қалмасын біреу оғат.

Егоровна бар болса, оны да әкел,

Осы жерге жиылсын бар жамағат.

Архипке айтты:

— Ат жегіп, дайындап тұр!

Гриша тамам құлды оятып жүр.

Бірін қоймай, бәрін де жиып алды,

Қылатұғын іс бар деп не қылса бір.

Архипке айтты:

— Арғы үйге барып келші,

Ояу қонақ бар ма екен, шалып келші.

Егер де ояу кісі көрінбесе,

Сыртқы есіктің құлыбын салып келші.

Архип барып құлынты салып келді,
Әр мұжық бір қолтық шөп алып келді,
Басқышқа салам менен шөп толтырып,
От қойған соң дүрілдеп жанып берді.

Мұжықтың кейі қорқып, кейі састы,
Владимир құлдарға амандасты.
— Мен кетемін, бәрің де аман бол деп,
Дайындаулы арбаға қадам басты.

Қымсынып, қысылмайды түсін бұзып,
Кемпір мен Гришаны отырғызып,
Антон көшір атты айдап бір ысқырып,
Көзден ғайып болды да, кетті сызып.

Бір мүйнетте зорайды от лапылдап,
Еден, тіреу қирады бек шатырлан,
Әр терезе түбінде бір шенеунік,
«Ойбай! Өлем! Құтқар!»— деп түр қақылдап.

Архип мазақ қылады: «Олай ма,— деп,—
Жанып, күйіп жан беру солай ма,— деп,—
Ар-иманын параға сатқан адам
Жаза тартпай құтылу оңай ма!»— деп.

Терезеге жиылды приказнойлар,
Пиаланы қиратып шықпақ ойлар,
Сол кезде күтір етіп үй құлады.
Астында қала берді үйткен қойлар.

Қуанды Архип қолын шапалақтап,
«Тауықтарым пісті,— деп,— отқа қақтап».
Бір мысық жанған үйдің төбесінде.
Түсе алмай, мияулап жүр көзі алақтап.

Соны көріп малайлар тұрса күліп,
Архип тұра жүгірді оны біліп,
Саты қойып шатырға басып шығып,
Мысықты құтқарынты қайрат қылып.

Аямай өртке түскен адам қанын,
Мысық үшін қатерге салды жанын,
Парақордың хайуаннан төмендігі
Сол жерде, көрдіңіз бе, байқалғанын.

Енді мен де бұл үйді нетемін деп,
Амандасты Архип те кетемін деп,
Жөнелді Владимир кеткен жаққа,
Не қылсам да соларға жетемін деп.

Бұл істі Троекуров ертең білді,
Ұлыққа шаһардағы хабар қылды,
Кім өліп, кім құтылды,— білеміз деп,
Ұлықтар сол араға көп жиылды.

Жоқ болды үш құлымен Владимир,
Тағы да Егоровна деген кемпір.
Приказной, исправник, заседатель —
Тірі кісі қалмапты олардан бір.

Біреу айтты бәрі де жанды ғой деп,
Бірі айтты Владимир қалды ғой деп,
Ішінен Троекуров бай ойлады,
Кім де болса әдейі от салды ғой деп.

Біле алмай анық хабар іші пысып,
Тергеді қалған құлдың бәріп қысып,
Протокол, дознание*, акті жасап,
Тергеу боп жүрді бұл іс сотқа түсіп.

Мұнан соң өтіп еді біраз заман,
Қорқынышты бір хабар шықты жаман:
Бір жолкесер әр жерде елді талап,
Қаһар қылған кісісін қоймайды аман

Бұрынғы жолкесерден мінезі жат,
Білмейді кім екенін еш адамзат.
Пәлен байға пәлендей іс қылам деп,
Күні бұрын білдіріп жазады хат.

* *Дознание* — анықтама (Ауд.).

Сақтанса да қалмайды оның жаны,
Тіпті болмай қалмайды сол айтқаны,
Қайдағы зорлықшыл мен залымды алып,
Момындарға тимейді түк зияны.

Талай байдың талапты көп ақшасын,
Талқан қылып қоймасын, иә қақпасын,
Соқтықса, сорлы қылмай тоқтамайды,
Өртейді үй, егішін, бау, бақшасын.

Бір ісі тағы да бар таң қаларлық,
Разбойникке* ұқсатпай аңғарарлық,
Талағанын тап-тақыр құрытпайды,
Күн көргішін тастайды малданарлық.

Бұл жерде тұра тұрсын бұл сөзіміз,
Басқа әңгіме айталық сіздерге біз,
Тыңдаушының ойынан шықты ма екен
Баяғы Мария деген бір жастау қыз?

Сабаққа оқысын деп беріп еді,
Бұл кезде он жетіге келіп еді,
Әкесіндей антұрған надан емес,
Ғылым, әдеп, тәрбие көріп еді.

Оқытқан молда қыздың Мими аты,
Француз жұрты еді оның заты,
Сол қызбен Троекуров көңіл қосып,
Жасырын болған екен махаббаты.

Некесіз бір ұл тапты Мими қатын,
Бұлардың әркім білді жаманатын,
Өз балам деп жазғызып Троекуров,
Қойыпты Александр ұлдың атын.

Сол бала тоғыз жасқа келіп еді,
Оқытуға мезгілі болып еді,
Мәскеуден бір учитель әкелдіріп,
Оқуға французша беріп еді.

Дефорж — учительдің дейді атын,
Айтады француз деп арғы затын,

* Разбойник — кісі тонаушы бұзақы (Ауд.).

Оқытып Марияға бай көріпті,
Билетін әм куәлік, алған хатын.

Бұл өзі жап-жас жігіт жүзі нұрлы,
Ғылымнан хабары бар неше түрлі,
Өзгесін Троекуров ұнатса да,
Ойлайды бозбала деп қандай сырлы.

Білмейді французша байдың өзі,
Наданның тіпті топас келер сөзі,
Марияны тілмаш қылып жігітке айтты:
«Жүрмесін қызымда боп екі көзі!»

Қысылды қыз ұялып көрер көзге,
Білмеді не дерін де осы сөзге,
Сөйтсе де аз ойланып, айла тауып,
Айтыпты мағынасын қылып өзге.

— Айтып тұр әкем сізге нанамын деп,
Сөзіне айтқан сайын қанамын деп,
Еңбегін құдай қосса зая қылман,
Білдірсе білмегенін баланың деп.

Переуат қылды солай Дефоржге,
Ол айтты:

— Бала оқыта келдім сізге,
Аз күнде-ақ Александр ғалым болар,
Алаңсыз нана тұрсын бай да бізге.

Дефорж қызға қарап бір тоймайды,
Әңгіме айтыспаған сөз қоймайды.
Тұрса да іші жылып Марияның,
Жалдаулы бір қызметкер деп ойлайды.

Троекуров байдың бар бір мінезі,
Кей қылығы адамды қылар мезі,
Қисынсызды қызық деп істейтұғын
Бір мінезін айтуға келді кезі.

Бір үйге шынжырлаулы аю байлап,
Үстіне кіргізеді біреуді айдап,

Аю қарсы ақырын тап бергенде,
Азар жаны қалады а құдайлап.

Бір пұшпақ бар қалатын шынжыр жетпей,
Кірген кісі құтылмас соған кетпей.
Арсаң қағып адамды аю қуса,
Бай тұра ма қуанып ермек етпей?!

Дефоржді кіргізді айтпай барып,
Аю оған ұмтылды көре салып,
Сасқан да жоқ Дефорж, кашқан да жоқ,
Тарс койды қалтасынан мылтық алып.

Троекуров бұл кім деп мылтық атқан,
Кіріп барса, аюы қанға батқан.
Марияны тілмаш қып бай сұрады,
Мылтық сақтап жүрсің деп не сәбәптан.

— Мылтық сақтау — әдетім, салақ жүрмей,
Бұл үйге кірдім аю барын білмей,
Мазағың ба, жоқ мені сынадың ба,
Неге алдадың кір, кір деп түк білдірмей?

Мұнан саған қалайша пайда түсті,
Мен — көтерер кісі емен мазақ істі,
Бұл қалжыңды төлетпей қоймас едім,
Тоқтатып тұр бір себеп мұнан күшті.

Мария тұр переуаттап жігіт сөзін,
Намысқор, ер жүрек деп ұнатты өзін,
Бұрынғыдай жалдама жалшы демей,
Көрген сайын қызықты әр мінезін.

Бай да мақтап, батыр деп құрмет етіп,
Марияның ішін ол да елжіретіп,
Дефорж скрипка, гармонь тартып,
Жүріпті ән қосуға қызды үйретіп.

Орыстың бір мейрамы болған екен,
Көп қонақ байға келіп қонған екен,

Төре, қара — бозбала, қыз-келіншек,
Көрі, жасы сол үйге толған екен.

Ән салған, арақ ішкен, өлеңдеткен,
Кейі айық, кейі мас боп, есі кеткен.
Дуылдан, сауық салып отырғанда,
Қақпаға біреу келді үш ат жеккен.

Пафнутыч Антон деген бұл да бір бай,
Ұрысты Троекуров келдің деп жай,
— Кешіккен себебім бар, кешіңіз,— деп,
Ілді құлдық ұрып, кешу сұрай:

— Арбам сынып, ұстаға алып бардым,
Түзеттіріп алдым да, бері салдым,
Кистеневка орманын шыр айналып,
Тура жолмен жүре алмай, кешке қалдым.

— Арбаң сынып қалғаны болсын себеп,
Айтуға кешіккенім сол үшін деп,
«Тік жолмен жүре алмадым» деген сөзің,
Емес пе көпе-көрнеу алдаған еп?

— Ұмыттың ба Андрейден алған жерің?
Қуәсі мен емес пе ем салған сенің.
Егерде Владимир ұстап алса,
Сүйегім, етім түгіл, қалмас менің.

Тірі жүр Владимир елді шауып,
Мен сонан тік жүруге қылдым қауіп,
Әкесі өш ала алмай өтіп кетті,
Қоя ма мені өлтірмей, алса тауып?

— Мен де есіттім осындай бір өсекті,
Анық-ақ ол антұрған бізге кекті.
Ел шауып Владимир тірі жүрсе,
Ұлықтар ойламайды-ау іздемекті.

Бір қатын Анна деген түрегелді:
— Мен анық білемін,— деп жауап берді,—
Тірі жүр Владимир Дубровский,
Сөйлестім, қонақ қылдым, көзім көрді.

Балама оқудағы салып ем хат,
Екі мың теңге беріп әм қаражат,
Ақша мен хатты анарған піркәзшігім.
Тонатып, алып келді бір жаманат.

Ойлап едім ап-аман барады деп,
Жақын жер ғой, оны кім алады деп,
Айрылып ақшасынан өзі келді,
Разбойник Владимир талады деп.

Білмедім қайтерімді құр сандалып,
Кеткен соң бар ақшамның бәрін алып,
Балама күй-жайымды түгел жазып,
Жібердім ақшасы жоқ бір хат салып.

Бұл іске кеткеннен соң бір жұма өтіп,
Үйіме бір жандарал келді жетіп,
Мен сіздің байыңыздың досы едім деп,
Мұңайып көңіл айтты әдеп етіп.

Қара мұрт, қара шашты, өткір көзі,
Ішімді елжіретіп әрбір сөзі,
Орта бойлы, иықты, жүзі нұрлы,
Отыз бес шамасында, жастау өзі.

Байымның әр мінезін айтқан сайын,
Кәдірлеп, түрлі тамақ қылдым дайын,
Ақшамды Владимир талағанын,
Ұқтырдым әңгіме қып соның жайын.

Жандарал өңі қашып айтты маған:
«Ақшанды піркәзшіктің өзі ұрлаған,
Алмайды Владимир жетім малын,
Анығын білдіремін қазір саған.

Шақыршы, піркәзшігің келсіп,— деді,—
Ұқтырсын, жөнін айтып берсін,— деді,—
Егер де ұрлағанын тана қалса,
Жазасын осы арада көрсіп»,— деді.

Піркәзшік келіп еді шақырғанға,
Қысылды шыныңды айт деп ақырғанда.

Шапшаң айт, ақша қайда, антұрған деп,
Қоймады құр жалынып бас ұрғанға.

«Рас саған Владимир жолыққаны,
Оп-оңай бір олжаға молыққаны,
Жетімнің малы скен деп қайта берген,
Тана ғой шын жүзқара болып қане!?

Мені кім деп отырсың, анық қара,
Көзіме көзің тіктеп салып қара,
Ақшаны қазір әкеп орнына сал,
Жаныңнан күдер үзсең танып қара!»

«Ой, тақсыр, не қылсаң да ерік сізде,
Ұрладым шайтанға еріп, ақша бізде,
Кеш мейлің, өлтір мейлің, жазалымын,
Сіз аулақ, өз обалым өзімізде...»

Тапқызып, түгел санап ақшаны алды,
«Байғұсым, мә ақшаң»,— деп бере салды.
Арбаға піркөзшікті байлап алып,
Жандарал амандасып кетіп қалды.

Артынан бұл қалай деп ойға салдық,
Анық-ақ Владимир сол деп қалдық,
Таңулы бір ағашқа, жап-жалаңаш
Жатқанын піркөзшіктің тауып алдық.

Бай айтты:

— Анна, менің сөзім тыңда,
Келмейді Владимир тіпті мұнда,
Разбойник жандарал боп жүре алмайды,
Кім білсін әлде сайтан, әлде жын ба?

Және бір дәлелім бар ол демеске,
Келген жоқ Владимир отыз беске,
Ол біздің Мариядан бес жас үлкен,
Мінеки, жаңа шықты жиырма үшке.

Бұл сөзге тамам қонақ таласты кеп,
Бірі — сол, бірі емес деп бәрі сөйлеп,
Қашқынның түсін жазған қағазды алып,
Оқыды исправник мынадай деп:

«Өткір қара көзі бар, қоңыр шашты,
Орта бойлы, қара мүрт, қара қасты.
Мұрны түзу, сақалын қыратұғын,
Жиырма екі жасынан биыл асты».

Қонақтар күлді мұны мазақ қылып,
Жазыпсың деп белгісін таза-ақ қылып,
Қара мүрт, қара көзді толып жатыр,
Бәрін ұстап қинаңдар азап қылып.

Күлісті, арақ ішіп, сауық салды,
Елбіреп, есі шығып, қызып алды,
Өңкей мас түнде үйіне не қайта алсын,
Бәрі де байдікіне қонып қалды.

* * *

Пафнутыч Антон деген айтылған бай,
Мастың ішін көрмеді жатуға жай.
Бала оқытқан француз Дефоржға
Қасынан келді жатар орын сұрай.

Бұл байдың ақшасы көп қойындағы,
Іштен салған дорбада мойындағы,
Үйге қойсам, разбойник талайды деп,
Қорқынышы сол еді ойындағы.

Француздың бөлмесіп берік көріп,
Жатар орын сұрады еріп келін,
Орысша ұқтыра алмай, қолмен ымдап,
Азар ұғып, жағқызды ерік беріп.

Шам сөнді, жалаң қабат терезесі,
Қатты қорқып шығыпты байдың есі.
Терезе анау, есіктің ілгегі жоқ,
Ұры келсе, қалар деп неменесі.

Французды оятты тұрыңыз деп,
Малайларға бір әмір қылыңыз деп,
Есік пен терезені мықтап жапқыз,
Жарамайтын салақтық мұныңыз деп.

Орысшаны ұға алмай аң-таң қалды,
Французша айта алмай бай сандалды.
«Қайырлы ұйқы болсын!»— деп өз тілінде,
Бір айтты да, бүркеніп жатып алды.

Оятса да оянбай қалды жатып,
Бай мыңқылдап ұрсып жүр бұтып-шатып.
Арақ ішіп, ақылы кеткен сорлы,
Ол да ұйқтады сілесі әбден қатып.

Көзін ашса, шошынып бір мезгілде,
Француз кеудесіне мінген мүлде.
Бір қолында алтыатар, ақшаны алған,
Қорыққаннан бай айтты:
— Тақсыр, бұл не?

— Сендей ит бұл не екенін не қылады,
Жалғаншының жазасы табылады,
Таны, мен — Владимир Дубровский,
Біреуге айтсаң, мойының шабылады.

Сен итті өлтірмеймін осы жолы,
Алалдың әрқашан-ақ жетер қолы,
Біреуге мен туралы сыр білдірсең,
Жапыңнан күдеріңді үз, ұмытпа соны.

* * *

Мәскеу мен Покровский арасында,
Кішкентай Каф станса қаласында,
Жолаушы жас француз отыр еді
Бекеттің көлеңкелеп панасында.

Көңілге алған барарлық бар ғой беті,
Ертерек бір шаһарға кірмек неті.
Еріккен соң ысқырып ән салады,
Кешігіп, келмей отыр аттың реті.

Староста қатыны байына айтты:
— Ысқырғанын бұл жігіт тым ұзартты,
Мазамызды алғызбай, жөнелтсеңші,
Бағанағы тройка міне қайтты.

Байы айтты:

— Жекпеге тың атым жоқ,
Ол ықырса, сен биле, барабан соқ,
Қазынаның бір ұлығы келіп қалса,
Ат қайда деп бетіме баспай ма шоқ!

Біраздан соң қоңыраудың үні келді,
Не төре, не жандарал міні келді.
Сап-сары ала киінген бір офицер:
— Ат бар ма?— деп сұрайды кіріп енді.

— Ей, тақсыр, сізге деген атым дайын,
Мен сізді неге бөгеп, тоқтатайын!
Жөл-хатыңыз бар болса көрсетіңіз,
Кінегеме көшіріп сөз жазайын.

Төре айтты:

— Танимысың өзің мені?
Аз кідірсең, үйрету керек сені!
Қағазым жоқ, барамын алыс шетке,
Атты жек, былшылдамай әлденені!

Староста жөнелді шықпай үні,
Қызметкердің немене көрген күні.
Әлгі офицер сұрады бәйбішеден:
— Мынау кім?— деп бұрынғы жолаушыны.

— Кім екенін білмеймін, жайын, сырын,
Французға ұқсаттым киім түрін,
Ат сұраса, бермейді староста,
Бағана келіп еді сізден бұрын.

Офицер соған қарай қадам басты,
Қол бөріп, французша амандасты:
— Жол болсын, қай тарапқа барасыз?— деп,
Сөйлесіп бір азғана жөн сұрасты.

— Шақырған Троекуров деген бір бай,
Бала оқыт деп, өзге іске мойын бұрмай,
Ат бермей, староста бөгет қылды,
Әйтпесе кетер едім мұнда тұрмай.

— Мақтайдды алыс жерде әркім байын,
Өрпес, бай кісіде тамақ дайын,
Мінеуін, беретұғын жалыунасын,
Тексеріп біліп не едің байдың жайын?

— Қон жаман сөз естідім ол туралы,
Төкешар, алдым, таптық дейді халі,
Үш мың сом жылда бермек жалыунасы,
Барамын біраз шыдап соны алғалы.

— Жо, мыраң, ашылды енді жүрген ісің,
Сөзің мыңда көрінді жылы түсің.
Сіре, байға иаразы бола қалсаң,
Ақылдасар бар ма еді таныс кісің?

— Ешкімді танымаймын мен бұл жақта,
Деп келемін «бір құдай, өзің сақта!»
Бір досы Мәскеудегі хабар айтып,
Келемін бақытымды сынамаққа.

— Жон, жігітім, еркін ғой қайда барсаң,
Зорламайды және ешкім бармай қалсаң,
Билет, жол-хат, куәлік қағазыңды
Сатар ма едің он мың сом ақшаны алсаң?

Жас француз бұл іске нана алмады,
Қалжың ғой деп сөзіне қана алмады,
Он мың сомға қағазды қайтеді деп,
Мазағы ма, шыны ма, таба алмады.

Төре айтты:

--- Қабырғаңа әбден кеңес,
Сөзім шын, білген кісі жалған демес,
Жанға айтпайсың еліме қайтамын деп,
Үде берсең, он мың сом дөнеме емес.

— Шыны алсаң, беремін жиып бәрін,
Неше түрлі бар еді қағаздарым,
Қалжың болса, қалмаңыз жолыңыздан,
Құр мазақтап, көңілімді қылма жарым.

— Міне, шын!— деп он мың сом санап салды,
Жиып-терін көрді де, қағазды алды.

Тез қайтуға, ешкімге білдірмеске
Ант алды да, офицер кетіп қалды.

Француз сол сағатта болды бір бай,
Ақшаны алып салған соң көңілі жай,
«Құдай-ау, өңім бе бұл, түсім бе!..» — деп,
Ат жалдап қайтып кетті көп тұра алмай.

* * *

Бұл тоқтасын, арт жаққа шегінейін,
Шала айтылған бір сөзім қалды кейін,
Троекуров көп қонақ қондырды деп,
Айтып едім бағана соған шейін.

Таң атқан соң қонақтар тарасыпты,
Антон байды қайда деп қарасыпты,
Түс көрген бе, не қиын іс көрген бе,
Түнде шошып ақылдан адасыпты.

Сөз сұраса, аузын да аша алмайды,
Жүрсе, аяғын анықтап баса алмайды,
Ақшасынан айрылған сорлы байғұс,
Қорқып, сырын ешкімге шаша алмайды.

Бұлар кетті сонымен жай-жайына,
Дефорж бек жұғымды өз байына,
Сөзіне, мінезіне тұтқын болып,
Мария әбден түсті ыңғайына.

Екеуі еркін алып бір оңаша үй,
Марияға үйретеді нотадан күй,
Ісі таза, ішінде шын махаббат,
Бірінді-бірің сүйсең, соларша сүй.

Бір күні отыр еді күй үйретіп,
Тоқтатты бас ауруын сылтау етіп,
Дефорж қызға бір хат берді-дағы,
Кідірмей үйден шығып қалды кетіп.

Қараса Мария оқып хатын ашып:
«Кеткем жоқ, — деп жазыпты, — сізден қашып,

Кешік сағат жетіде бақшаға кел,
Айтатұғын сөзім бар амандасып».

Бай жаттыр қонағымен дәурен сүріп,
Араң ішін, шуласып, иттей үріп,
Сағат жеті болуға таянғанда,
Мария бақша жаққа кетті жүріп.

Түнде жүріп келеді бір жалғыз қыз,
Рахық болды демейміз осыны біз.
Сойтсе де махаббаттың лебі тартып,
Алып кетіп барады ықтиярсыз.

Барын кірді бақшаға есен-аман,
Кешікпей жігіт келді қызға таман:
— Сырымды айтнай кеткенім мақұл емес,
Мария, айрыларлық болды заман.

Шошынбай сөзім тыңда, есінді жи,
Разымып, құрмет қылдың, көп көрдім сый.
Учитель французбын деп жүруші ем,
Мен едім Владимир Дубровский.

Рақымсыз ит әкеңнің зорлығынан,
Кеудемде қайғы, шердің молдығынан,
Жүрмеген жер, көрмеген тұсым да жоқ,
Разбойник боп ел шаптым қорлығынан.

Момынға залалым жоқ жалғыз тиын,
Кегім кеткен кердеңнің бердім сыйын,
Жалғыз-ақ ит әкеңе қыла алмадым,
Маған сенің барлығың болды қиын.

Талай бардым жасырын қанжар алып,
Өлтіргім кеп кетуші еді салып қалып,
Бір сені ойлап, буыным босап кетіп,
Қыпыма қоюшы едім қайта салып.

Әкеңде ақым менің мың сан емес пе,
Мойнында және әкемнің жаны емес пе,
Жалғанда бір адамның қанын ішсем,
Жұтарлығым сол иттің қаны емес пе!

Жарық күнім, михрабым осы кегім,
Онсыз өмір сұрместей көкірегім,
Махаббатың, нұр жүзің құрметі үшін
Пида болып, кешіліп кетті тегін.

Әкең түгіл, тие алмай тиыныңа,
Сен үшін түстім өмір қиынына,
Өш алар талай кезім келмеп пе еді,
Өзің ойлап қарашы сыйымына.

Ол түгіл, саған жақын жүрген адам,
Оның маған инедей малы арам.
Ант еттім қабағыңды шыттырмасқа,
Ием солай бол деді, бар ма шарам.

Хат алдым жолдасымнан біліндің деп,
Тез қайтпасаң, қармаққа іліндің деп,
Әнеки, хабар беріп ықырып тұр,
Кешіксең, жазым болып сүріндің деп.

Ұмытпа мені, Мариям, қош-аман бол,
Енді мұнда тұруым болмайды жол.
Қысым көрсең, қабыл ал жәрдемімді,
Осы сөзге уәде бер, тілегім сол.

Сөз айта алмай Мария жылап еді,
Махаббаты оның да құлап еді,
Өксіп тұрып «Уәде!» деп азар айтты,
Қолын ұстап, жалынып сұрап еді.

Владимир тоғайға кетті кіріп,
Қыз келді өз үйіне қайта жүріп,
Үй ішінде көп дауыс даңылдаған,
Кіріп барды есікте біраз тұрып.

Қараса, исправник төре сонда,
Бай айтты:

— Әй, Мария, келші мұнда.

Дефорж деп жүргенің — Владимир,
Деп отыр мына төре, сөзіп тыңда.

Владимирге ұқсай ма біздің молда,
Бөлмесінде бар ма екен, бардың ба онда?

Бакша жикқа барғанда, не қайтқанда
Дефорж жолықты ма саған жолда?

— Мен оны білмеймін, — деп азар айтты, —
Аурумын, — деп жататын жерге қайтты,
«Дефоржды тез тауып алып кел!» — деп,
Троескуров құлдарға хабар айтты.

Құлдар оны таба алмай жүр сандалып,
Көресіз айт деп, әр жерге хабар салып,
Төреден Троескуров бай сұрады:
— Сен бұл сөзді айттың кімге нанып?

Исправник айтады:

— Бұл сөз анық,
Жанға айтыңыз бұл сөзді, жасыралық,
Антон байдың ақшасын тартып алып,
Қорқытқан өлтірем деп, білсе халық.

Дефоржды таба алмай құлдар келді,
Алданғанын бай да анық біледі енді.
Исправник, шенеунік, барша төре
Тігітін қаран жүріпті тамам елді.

* * *

Сонан соң өткен екен қыс пенен жаз,
Бұрынғы іс ұмытылғандай болды біраз,
Бұл байға отыз шақырым жерде тұрған
Бар еді Верейский деген князь.

Ол князь мұнда тұрмай, шетке кеткен,
Жеріне бір майорды күзетші еткен,
Тұрған жер, туған елін көрейін деп,
Сол жылы қаласына келіп жеткен.

Кішкентай қаласының көрді жайын,
Ерігіп іші пысты тұрған сайын,
Қонаққа Троескуров байға келді,
Көруге амандасып көрші байын.

Бұл князь келіп қалған елу жасқа,
Жас бөгет пен жас қызға қарамасқа,

Марияны көрген жерде ақ қуаныпты,
Қызы сұлу байменен араласқа.

Білдірмеуге жасыиың толғандығын,
Ер ортасы қартандау болғандығын,
Жас та болса қиынға патша жұмсап,
Ұқтырды ерте нұры солғандығын.

Өзі князь, әрі бай, шешендігін,
Досы да көп, уәдеге бекемдігін,
Сөз ішінде байқатпай отырмайды,
Қатынсыз, әзір салтаң екендігін.

Аздан соң қайтатұғын уақыт жетті,
Бізге де қонақ бол деп тілек етті.
Марияны қасына алып Троекуров,
Қонаққа үш күннен соң о да кетті.

Күтіпті бар әлінше князь-дағы,
Лайық қой шақырған соң сыйламағы.
Үйіне бай қайтқан соң, князь келіп,
Түйткусіз араластық болды аяғы.

* * *

Аулақ үй, терезесін қойған ашып,
Іс қылып Мария отырса кесте басып,
Алдына терезеден бір хат тастап,
Көрінбей кетіп қалды біреу қашып.

Сол кезде ішкі есіктен біреу келді,
Әкеңіз шақырады сізді деді.
Қасында Верейский отыр екен,
Мария әкесіне келіп еді.

— Айтайын бір қуаныш саған,— деді,—
Бұл князь келіп отыр маған,— деді,—
Сұрайды қатындыққа сені алуға,
Әлбетте, разымын ғой, балам,— деді,—

Үйін де, мінезін де, көрдің жайын,
Сән десең, байлық десең, бәрі дайын.

Өзіңнің ішіңе ұнап тұрған шығар,
Көп айтып мұны мақтап не қылайын.

Мария қып-қызыл боп кетті терлеп,
«Өлтірген жақсы еді,— деп,— мұнан жерлеп».
Ұсынып Верейский қызға қолын,
Жалынды разымын деп айта көр деп.

Үндемей, қолын да алмай, мойын бұрмай,
Кеткісі келді қыздың онда тұрмай,
— Мен де ырза, қызым да ырза,— деді әкесі,—
Әншейін ұялып тұр сөз қайырмай.

Және айтты:

— Жұмыс бітті, мен бердім,— деп,
Марияның князь сүйді қолынан кеп,
Ұрғанын төбесінен сонда біліп,
Көзінен ағып кетті жас мөлдіреп.

— Бар, балам, көзінді сұрт, көңілінді бас,
Күйеуге берілмей қыз үйде отырмас.
Айта ма өзге қыз да ұнаттым деп,
Қуанса да көзінен төгеді жас.

Қыз шықты шұбатылын азар үйден,
Сандалып сырты жалын, іші күйген,
Еріксіз, сүймесе де малға сатып,
Болар ма қыздан сорлы шалға тиген?!

Мария қайтіп шыдасын жаны күймей,
Қайғыны үсті-үстіне қоя ма үймей?!
«Монастырьға барайын» деп те ойлайды,
Отуге өмірінше байға тимей.

Есіне Владимир түсті тағы,
Бар еді шын қысылса құтқармағы,
Бағана терезеден берген хатты
Оқыды, қалтасынан алды-дағы.

Қараса, жазу екен жалғыз-ақ жол,
Болса да сөзі қысқа, мағынасы мол:

«Сағат он, бұрынғы орын, түнде» — дейді,
Түк те жоқ онан басқа, бар сөзі сол.

Мария жүріп кетті сағат онда,
Ескі орын — бақша ғой деп барды сонда.
Жолықты күтіп тұрған Владимир,
Уәдеден таяр ер ме мұндай жолда.

— Жайыңды айтпасаң да бәрін білдім,
Хат беріп, сол себептен хабар қылдым,
Тоқталып күтіп тұрмын пәрманыңды,
Князьді өлтіруге неше ұмтылдым.

— Ей, мырза, еш адамда кетпейді есең,
Жарайды ол князьді өлтірмесең.
Мені көріп қызықты, жазалы ма,
Қанына ортақ болма мені десең.

— Ендеше, князь қалсын есен-аман,
Қарсы келер халім жоқ, жаным, саған,
Әкеңнің зорлығынан құтқарайын,
Разымын соны рұқсат қылсаң маған.

— Рас, әкем бермек болды зорлықпенен,
Білмейді ішімді анық, сондықпенен,
Жылармын, жалынармын, ұқтырармын,
Зорлыққа қоне қойман қорлықпенен.

— Дұрыс қой айтқаныңа көнсе иіліп,
Тоқтаса жүрегіне нұр құйылып,
Егер де зорлығынан қайтпай қойса,
Қоясың сонда маған не бұйырып?

— Шын айтып, шын жыласам, әкем тоқтар,
Болса да қанша залым, қанша сотқар,
Аямай, ықтиярсыз бермек болса,
Уәдем сол — не қылсаң да мені құтқар.

— Жаным-ау, сен білмейсің оның жайын,
Қайраттан, қатаң сөйле айтқан сайын,
Жалынған жылағанды тыңдамаса,
Дегейсің: «Құтқарушы кісім дайын!»

Ол кім деп сұрай қалса ол ит жегір,
Дегейсің — Дубровский Владимир,
Кеудемде бұл шыбын жан аман тұрса,
Қоймасын болса-дағы жаны темір.

Құшақтап Марияны біраз тұрды,
Тамағына қыздың да аузы кірді,
Жүрегін өрт алды ма, қуанды ма,
Кім білер сол кездегі ішкі сырды.

Тамаққа ыстық демнің лебі тиіп,
Луыздан алған шығар бір-бір сүйіп,
Марияның «жетер енді» дегенімен,
Екеуі азар алды есін жиып.

Елжіреп Владимир еріп кетті,
Жүзігін Марияға беріп кетті.
«Қысылсаң сал осыған жүзікті», — деп,
Қуысын қу еменнің көріп кетті.

* * *

Үйге келін ойланды Мария қыз:
«Әкеме айтсам, ұқпайды, тым ақылсыз,
Сүймеймін ден хат жазып білдірейін,
Есті болса тоқталар князіміз...»

Князьға бір хат жазды көп ойланып;
«Ей, мырза, тұшынбайсың мені алып,
Махаббатсыз өмірдің несі қызық?» —
Деп жазды да, жіберді хатын салып.

Вережский оқыды жазғандарын,
Троекуров байға да айтты бәрін,
Не болса да тез болсын десті-дағы,
Бүрсігүнге байлады той қыларын.

Таңертең Вережский келді қызға;
— Жазыпсың сүймеймін деп хатыңызда.

Мен сізден айрылуға шыдамаймын,
Болмас істі ойланып көңіл бұзба.

Соны айтып Вережский кетіп қалды,
Кешікпей әкесі де жетіп барды:

— Дайындал, ертең түсте ұзатамын,
Өзге ойды ойлама,— деп айтып салды.

— Аяй гөр, айналайын жаным әкем,
Өзіңе ақ жүрегім мәлім, әкем.
Махаббатсыз бір шалдың қойнында өлсем,
Болар кімнің мойнында қаным, әкем.

Әке, мені көруге бүгін тойсаң,
Өлтіріп, жақсы еді ғой көзім жойсаң,
Еріксіз шал қолында піріткенше,
Разымын тірідей-ақ көме қойсаң.

Бай айтты:

— Сен басында неге айтпадың,
Үндемедің, сүймеймін деп айтпадың,
Тойым дайын, сенің де байың дайын,
Керек емес былшылдап көп айтқаның.

— Әке-ау, мені берем деп еш ойлама,
Өлтірсең де көнбеймін, көп ойлама,
Сен берсең де бермейтін кісім дайын,
Құтқарушы таба алмас деп ойлама.

Айтайын, ұғып отыр оның атын,
Естіп пе едің разбойник жаманатын?
Жәрдемшім Владимир Дубровский,
Боламын қыса берсең соған қатын.

«Қызым жыңды болды» деп бай ойлайды,
Бұл сөзді ескермей-ақ той тойлайды.
Құлыптап Марияның сыртқы есігін,
Күзетпенен сақтады, бос қоймайды.

Қайғының тартты Мария қатты сызын,
Болмады ерітер қан іште мұзын,
Жылаумен ұйқы көрмей таң атқызып,
Шақырды қоңырау қағып жалшы қызын.

Ол айтты «Той жұмысы бітті бәрі,
Дап-дайын ұзатуға тұрғандары,
Еш адам сөйлеспесін қызыма деп,
Әкеңнің тіпті қатты қылған кәрі».

Қамауда қайран сұлу қалды жатып,
Қайғыға қайғы үстіне тағы батып.
Александр дейтұғын жас інісі,
Ым қақты терезесін тырсылдатып.

Ашты да, амандасты інісіне,
Інісі айтты:

— Сектенбе, жүрексіме.
Әкем сізді шығармай қойғаннан соң,
Жараймын ба деп келдім бір ісіңе.

Марияның сонда ойына жүзік түсті:
— Тапсырайын мен саған оңай істі.
Бақшада қу еменнің қуысына
Сал жүзікті, бітерсің шын жұмысты.

Жөнелді жүзікті алып Александр,
Бақшаға жетіп барды бұлдыр-салдыр,
Қуысқа салып қайта бергенінде,
Бір малай көріп қалды құрып қалғыр.

Малай барып қуысқа қолын тықты,
Не қылса да жүзікті алып шықты,
Бала барып, «бер-берлеп жүзігімді»,
Малайдың алқымынан алып сықты.

Бар еді иалдау орыс бақша баққан,
Ол көрді ана екеуін ұрысып жатқан,
«Нең бар,— деп,— антұрған, бұл байбатшада?!»
Малайды келістіріп қойды жақтан.

Жетелеп алып жүрді байға таман,
Ол білсе қалмайды деп жаның аман,
Сол жерге Троекуров келген екен,
Сөзді естіп бақшадағы даңылдаған.

Қараса, ап-аласа сары малай,
Қулықты қылса керек бұрын талай,

Бай сұрады:

— Сен кімнің құлысың— деп,—
Жазықсыз жас баланы ұрдың қалай?

Ол айтты:

— Андрейдің құлымын,— деп,—
Мақтанбаймын біреудің ұлымын,— деп,
Балаң көрін сабады ұстап алып,
Қара жидек ұрлаған ұрымын,— деп.

Бала айтты:

— Мұныңды ешкім ұға ма екен,
Еменге қара жидек шыға ма екен?
Мен салған жүзікті ұрлап бара жатыр,
Құр қуысқа ұры қол тыға ма екен!

Бай қарады таңырқап баласына,
Жүзік деген сөзінің таласына.
— Қайдан алдың жүзікті, қайда бардың,
Неге келдің бақшаның ағашына?

— Мария апамның жүзігі,..— деді-дағы,
Тануға ыңғайланды сөз аяғы,
Әрнемені бір айтты жөн сөйлемей,
Қиын болды анығын байқамағы.

Қысса-дағы баласы шынын айтпай,
Той қысталаң, болмайды үйге қайтпай,
Бақшашыға малайды тапсырды да,
Троекуров қайтыпты сөзді ұзартпай.

Сол кезде исправник тағы келді,,
Малайды қағыстырып көп тексерді,
Шатпақтап малай жөн сөз айтпаған соң,
Есерсоқ жынды ғой деп қоя берді.

Босанған соң тоқтамай кетті малай,
Білген жан жоқ кеткенін оның қалай,
Жақын жерде бар еді бөден ағаш,
Дедең қағып жөнелді соған қарай.

Тоғайға жетісімен малай бала,
Қатты ысқырып жіберді бара сала,

Орманнан және біреу ысқырған соң,
Соған қарай жүгірді жүзікті ала.

* * *

Той бітті, қызды ұзатар болды заман,
Тарқады тойға келген жақсы-жаман,
Қатындар келіпді алып шығамыз деп,
Жиылып аяңдады үйге таман.

Түзетіп киіндіріп, шашын тарап,
Айнаға ықтиярсыз тұрды карап.
«Қош, балам, бақты бол!» — деп Троекуров,
Марияға жақын келді жанасалап.

Жығылды есі кетіп, әке-әкелеп,
Сүйретіп тамам қатын жүр жетелеп,
Еріксіз пәуескеге салды әкесі,
Не қылсын, тойымсыз ит ондайды елеп?!

Зарлатып ықтиярсыз алып кетті,
Шіркеуге дайындаулы барып жетті,
Некесін қиямын деп өз заңынша,
Алтардан* бір кәрі поп** шыға кепті.

Мариядан поп сұраса разылығын,
Жауап жоқ, айтқан сөздің бәрі шығын,
Майлаулы әлдеқашан поптың аузы,
Бітірді өзі қылып өз қылығын.

Еріксіз параменен некелетті,
Ілгері озып халықтың көбі кетті,
Поптан бата алам деп аз айланып,
Күйеуге де жүретін уақыт жетті.

Пәуескеге князь бен қызды салған,
Күрілдетіп әкетті онан да әрман,
Орта жолға барғанда, он бес кісі
Пәуескені жан-жақтан қамап алған.

Біреу бар перде киген, өзгеден жат,
Көк темір үсті-басы неше қабат.

* *Алтарь* — шіркеудің төр жағы (Ауд.).

** *Поп* — орыс молдасы (Ауд.).

— Түс!— деді,— пәуескеден!— Марияға,—
Мен келдім, неге отырсың, болдың азат!

Білді де князь атты мылтық алып,
Тік тимей, иығына тиді барып,
Екі атқызбай мылтықты жұлып алып,
Бекітіп қол-аяғын, қойды салып.

Князьға түс-тұсынан қылыш ойнап,
Ұрғызбай Владимир тұр қой-қойлап,
Көшірін, көмектерін тегіс байлап,
Арбаға Владимир келді бойлап.

— Жаным-ау, жерге түспей неге отырсың,
Жіберген жүзікті ал деп балаң құрсын,
Кешіктім сол баланың кеселінен,
Дей көрме бағанадан қайда жүрсің.

Мария айтты:

— Ішім толған жалын мен шоқ,
Тағдырдан тиді маған жазылмас оқ,
Айналып құр сүйекке болма әуре,
Байқаймын, енді маған тіршілік жоқ.

Маған ұзақ өмір жоқ, әзір бармын,
Алланың әмірі сол, не қылармын,
Еріксіз көріп қалдым шіркеу алдын,
Мені ая, бір күнәға жолығармын.

Қамығып, бір мені ойлап, жанып-күйме,
Қайғыны әдейі іздеп үстіңе үйме,
Шынымен мекі жақсы көрген болсаң,
Қоя бер өз жолына, бұған тиме!

Болмасам да болдым ғой бұған қатын,
Сорлықның шығарма енді жаманатын,
Берерсің, мені ойласаң, тілегімді,
Жүріп кет, қош-аман бол, асыл затым!

Тұрды да Владимир аң-таң қалып,
Есіте алмай сөз аяғын, кетті талып,
Қансырап жарасынан талды ғой деп,
Әкетті жолдастары сүйреп алып.

— Қош! — деді біраз ғана есін жиып,
Ауыздан айрыларда бір-ақ сүйіп,
Қарасы үзілгенше қарап тұрып,
«Аһ!..» — деді, Мария талды жанып-күйіп.

* * *

Қара орман ортасында балаған бар,
Жиылған неше рудан талай жан бар.
Түріпен, жүрісінен, қаруынан
Айтарлық разбойник деп байқағандар.

Крепс* балағанның айналасы,
Қазған ор терең қылын оның қасы,
Үстінде креністің зеңбірек тұр,
Жарасып өз әлінше тамашасы.

Біреу отыр зеңбірекке аттай мініп,
Күзетші өз жұмысын өзі біліп,
Алақтап жан-жағына салақсымай,
Күңгіреніп өлең айтып ермек қылып.

Шықты да балағаннан қартаң қатын:
— Степан,— деді,— бұл қай салтанатың?
Батырға үйде жатқан ұйқы бермей,
Отырсың өлендетіп, қайда ұятың!

— Кеше гөр, Егоровна,— деді Степан,
Қорғанды шалып жүрді барып әрман,
Үстінде кереуеттің Владимир,
Сүп-сүр боп жатыр еді жараланған.

Степан асығысып, шаба желіп,
Батырға хабар берді жылдам келіп:
— Тоғайдан бір ықырған дауыс шықты,
Тұр білем, шалғыншылар хабар беріп.

Келген соң сигнал** үні құлағына,
Орнынан Владимир тұрады да,

* Крепс — бекінетін қорған (Ауд.).

** Сигнал — белгі дауыс (Ауд.).

Реттеп, дайындайды батырларын,
«Бәрің де бармысың?» — деп сұрады да.

Тоғайға кеткен екеу жер шалғалы:
«Көп солдат келді,— деді,— бізді алғалы...»
Ыңғайлап Владимир зеңбіректі,
Андып тұр атайын деп қозғалғалы.

Жүгірді бір топ солдат бұған таман,
Қолында қаруы көп жарқылдаған,
От басып зеңбірекке жібергенде,
Солдаттың бірталайы қалмапты аман.

Қалғаны шуылдады қырған қойдай,
Жүгірді бір офицер тағы қоймай,
Кеудеден Владимир атып еді,
Жығылды шалқасынан, салып ойбай.

Басшысыз солдат қашты, бұлар қуып,
Қырып жүр жердің жүзін қанмен жуып.
Өлгені өліп, қалғаны қашып кетті,
Қолға тірі түскенін қойды буып.

Сол жерде бар жолдасын жиып алды,
Еш адам қалмасын деп хабар салды,
Бірдей қып өз қолынан үлестірді
Ел шауып есебі жоқ алған малды.

— Рұқсат бер енді маған, батырларым,
Дос болған жан аяспас жақындарым,
Мен кештім, сендер де кеш қатем болса,
Бар шығар байқамаған қапылдарым.

Миллионшік бай болдыңыз әрқайсыңыз,
Сіздерге керегі не енді мұның?
Қоямын бұл мінезді мұнан былай,
Біржола уәде беріп, айтқан шыным.

Сендер қашқын емессің бәрің-дағы,
Жалғыз-ақ атым менің мәлім-дағы,
Дүниеде енді көрер қызығым жоқ,
Жарылды бітпес жарам жанымдағы.

Аман бол, жолдастарым, мен кетемін,
Дертімді мұнда кімге емдетемін,
Көз көрмес, құлақ сезбес орын тауып,
Жайымды жан білместей жерде өтемін.

Жоғалды Владимир сонан кейін,
Ізdedі ұлық сенбей көпке дейін,
Разбойник, талау, шабу тоқталыпты,
Жел тынды, күн басылды дегендейін.

Кетті деп зағраница — бөтен елге,
Жайылды ұзын өсек талай жерге,
Жаны ашыр ма, ақылы жанасар ма
Біздің қазақ сорлының мұндай ерге!?

Залым, кім, парақор кім, жазасыз кім,
Қайсысы ақ жүректі, қайсысы сұм,
Кекті кім, кекті жеңіп кешірген кім, —
Білдің бе күшті екенін махаббаттың!

Крез патша

Баяғы атақты Айса тумай тұрып,
Крез деген хан болған дәурен сүріп,
Өктемдікпен зорайтқан патшалығын,
Маңдағы нашарлардың бәрін қырып.

Байлығы, салтанаты жаннан асқан,
Ешкімнің обалына қарамастан,
Онан артық адам жоқ өз ойында,
Аспандағы күнменен өр таласқан.

Рұмда бір есті болған Салон атты,
Данышпан, тура сөзді, инабатты.
Сол келді деп есітіп хан шақыртып,
Біраз ғана сөйлесіп жауап қатты.

Крез хан сұлу еді, жүзі нұрлы
Кигені тым әдемі неше түрлі.
Салонға айтты: «Дүниені араладың,
Сұлу кісі көрдің бе өзім құрбы?»

Ол айтты: «Сенен артық талай жан бар,
Мәселен, өтеш, тоты хайуандар.
Қанша әдемі киініп қораздансаң,
Сонан артық болмайсың, мұнымды аңғар!»

Ішінен хан ыза боп ашуланды,
«Есті деп неге айтты бұл есалаңды?...»
Қазына, әскер, дәулетін аралатып,
«Көрдің бе мендей,— деді,— бақты адамды?»

Салон айтты: «Атынада» бір кедей бар,
Не қылсаң да болмайсың сен оған пар.
Таза еңбекшіл, асқа да қанағатшыл —
Халқына қиянатсыз қызмет қылар!»

Шыдамай Крез айтты қатты ыза боп:
«Кедейді бақты деудің қисыны жоқ,
Қуарған сүрі бақты бола ма екен,
Онан менің емес пе тамағым тоқ!»

Салон айтты: «Ол кедей балаларын
Оқытып зор ғылымды қылды бәрін,
Таза еңбекшіл кедейден артық емес
Мактан үшін мал жиып тойған қарын.

Ей, Крез! Сенен менің ойым бөлек,
Бұл дүние — шыр айналған бір дөңгелек,
Өлімнің сағатына кірмей тұрып,
Еш адам мен бақтымын демеу керек!».

Салонды қоя берді өз жайына,
Өзінің көнбеген соң ыңғайына.
Аздан соң оның сөзін ұмытып кетті,
Басында батса-дағы шымбайына.

* * *

Крездің бір баласы асқан мықты,
Бір күні киік аулап аңға шықты,
Қолындағы мылтығы қапы атылып,
Қаза жетіп, өз оғы өзін жықты.

Сол күнде парсы ханы атақты Кир.
Жаннан беті қайтпаған шын қайратты ер,
Крездің астанасын шабамын деп,
Қамады: «Не соғыс,— деп,— не алым бер!»

Намыс қып соғысқанда әскер сайлап,
Оқ жауды екі жақтан нажағайлап.
Кир жеңіп, талқан қылып үй, қазынасын,
Крездің өзін ұстап алды байлап.

Өлтір деп жендеттерге Кир бұйырды,
Қаланың ортасына алып жүрді.
Крезді бәйтерекке байлап қойып,
Астына отын үйіп, от қойдырды.

Қарады Крез сонда маңайына,
Құлаған алтындаған сарайына,
Таланған қазынасы мен өлген әскер,
Тағы да көзі түсті талайына.

Сонда айтты: «Қайран Салон, келмедің ғой,
Сөзіңе бұрын ыңды бермедім ғой,
Данышпан, қасиетті жан екенсің,
Аман бол, енді менің өлгенім ғой!»

Бұл сөзді Кир есітіп аң-таң қалды,
Ағаштан от сөндіріп, шешіп алды,
«Әлгіде айтқан сөзіңнің жайын ұқтыр,
Не себептен шақырдың Салон шалды?»

Мәнісін Крез айтты бастан-аяқ,
Бір сөзін қалдырмады некен-саяқ.
Мен де осындай болуым мүмкін бе деп,
Кир отырды ішінен Крезді аяп.

Тыңдап болып Кир түсті терең ойға,
Ұқсаған өлік жатыр қырган қойға.
Бүтін әлем біз үшін жаралып па,
Бұл лайық емес екен деді бойға.

Сол ойменен Крезді босаттырды,
Екеуі бір-біріне кешу қылды,
Дос болып, шығыныңды төлеймін деп,
Амандасып еліне қайта жүрді.

Мінеки, нәпсіге ерін елді жеген
Зарлайды қарғыс айтып талай, неген.
Өлген кісі тіріліп бір сөзінен,
Салонның күні бүгін аты өшпеген.

Аты қалды деп оны мақтамаймын,
Мен мақтанды артқыға сақтамаймын,
Өлік түгіл, тіріге мақтан теріс,
Оны түзу дегенді жақтамаймын.

Салонның өзі өлсе де сөзі дұрыс,
Жастарды соны ұғуға қақпалаймын,
Адамның зор кеселі осы мақтан,
Бұл құрғырдан ешкімді ақтамаймын.

Дәйектемелер

Өз заманында зор даңққа жеткен, Абайдан соңғы кезеңде әдебиетіміздің абыройлы ақсақалы саналған Шәкәрім өнернамасы екі ғасыр шегінде бүкіл қазақ халқының рухани игілігіне айналған еді. Шәкәрім ақын ғана емес, тарихшы, философ ретінде де кеңінен танымал болды. Ғұлама қаламгердің әуелде қолжазба түрінде көптеп тараған шығармалары жаңа ғасыр басында жеке-жеке кітап болып жариялана бастайды. 1911 жылы Орынборда «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі», «Мұсылмандық шарты» атты еңбектері шығады. Семейде қазақ тарихындағы тұңғыш ұлттық баспа — «Жәрдем» матбуғасы ашылған соң, 1912 жылы «Қалқаман — Мамыр» (поэма мен өлеңдер), «Жолсыз жаза» (поэма), 1913 жылы «Қазақ айнасы» (өлеңдер) атты кітаптарын бастырады. Революциядан соңғы жылдарда Шәкәрім еңбектерін жарыққа шығару ісіне әдебиет пен өнердің белгілі қайраткерлері атсалысады. Мұхтар Әуезов 1922—1923 жылдарда Ташкентте «Шолпан» журналының 2—3, 4—5, 6—7—8 сандарында «Ләйлі — Мәжнүнді», Сәбит Дөнентаев және басқа азаматтар 1924 жылы Семейде «Қазақ тілі» баспасында «Дубровский әңгімесін» жариялауға септеседі. Шәкәрім қысасты қазаға ұшырағаннан соң да бірталай уақыт бойы оның есімі, шығармалары баспа бетінен түспейді. Сәкен Сейфуллин 1934 жылы «Ләйлі — Мәжнүнді», Бейсембай Кенжебаев 1935 жылы «Дубровский әңгімесін» қайыра бастырады. Яғни, Шәкәрім шығармаларының әжептәуір бөлігі сол ескі күндердің өзінде-ақ баспа бетінде таңбаланғанын көреміз.

Әйткенмен, Шәкәрім туындыларының басым көпшілігі қолжазба күйінде қалды. Бұл мол мұра негізінен Қазақ ССР Ғылым академиясы кітапханасының қолжазбалар бөлімінде (№ 1620, № 1588,

№ 1616, № 1623) және Республикалық А. С. Пушкин атындағы орталық кітапхананың сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде (№ 188, № 210) жинақталған. Сонымен қатар мұндай көшірмелердің, қолжазба дәптер, кітаптардың бірталайы әлі күнге дейін халық арасында таран жүргені байқалады. Әрине, қандай күйде, қайда сақталмасын, ескі қолжазбалардың бәрі де мәнді, бірақ нақтылық дәрежесі, ғылыми құндылығы бір деңгейде болмаса керек. Біздің байыптауымызша, дәл бүгінгі күні ғылымға белгілі көшірмелердің ішіндегі айрықша құндысы — ақынның бел баласы Ахат 1936 жылы Республикалық көпшілік кітапханасының (РҚК) сирек кітаптар мен қолжазбалар қорына тапсырған екі томдық жинағы (№ 188, № 210). «Бұл әңгімелерді мен Шәкәрімнің өз қолжазбасынан көшіргенмін. Шәкәрімнің шығармалары осылар ғана емес, басқа көп, ірі жазбалары болатын... Өзінің қолымен жазылған барлық шығармалары Қытайға кеткен баласының қолында болу керек», — деп жазады Ахат Шәкәрімұлы. Ғылым назарынан тысқары қалған себепті бұл екі томдық қолжазба ешқандай жанаға ұшырамай, азбай, тозбай, өте жақсы сақталған. Және Абайдың Мүрсейіт қолынан шыққан көшірмелері сияқты, Шәкәрім мұрасының ең сенімді, ең деректі нұсқасы деп танылуға тиіс. Өке сөзінің бүкілхалықтық қазына екенін анық түйсінген, қандай қиындықтарға қарамастан ондаған жыл бойы асыл мұраны аялап сақтаған Ахат Шәкәрімұлы 1959 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясы кітапханасының қолжазбалар қорына Шәкәрімнің тағы бір мол топтамасын тапсырады (ҒА КҚ, № 1620). Бұл да құнды түпнұсқалардың бірі болмақ. Сонымен қатар осы қордағы, ақын өмірінің соңғы жиырма бес жылында туған мұралар жинақталған № 1588—16 санды ескі дәптердің мәні зор.

Жас оқырманға арналған «Жолсыз жаза» жинағын іріктен топтағанда, біз ең алдымен ақын сөздерінің ғылыми дәйекті текстің ұсынуға тырыстық. «Қалқаман — Мамыр», «Жолсыз жаза» нозмалары және бірқанша өлеңдер жоғарыда аталған басылымдар бойынша алынды. Сонымен қатар баспа тарапынан кеткен жеке-леген жаңсақ сөз, емле қателері осы шығармалардың қолжазба нұсқалары негізінде түзетілді. Ал бұрын жарияланбаған өлеңдердің басым көпшілігі бізге мәлім ең ескі әрі деректі көшірме — Республикалық кітапхана қорындағы Ахат Шәкәрімұлының қолжазба кітаптары негізінде (РҚК, № 188, № 210) жарияланып отыр. Әлбетте, олар да басқа қолжазба жинақтармен (ҒА КҚ, № 1620, № 1588, № 1616; № 1623) салғастырылды. Сонымен, қатар, араб графикасындағы жазбаларда өлең өлшемі сақталмай, текст көбіне қосар жол немесе біртұтас тіркеме арқылы берілетін-

діктеп, ақын поэзиясының өзгеше құрылымын танып-бағамдаудың біраз күшке түскенін ескерте кеткен жөн. Текстологиялық жұмыстардың көптігін былай қойғанда, тыныс белгілерін түгендеп қойып шығудың өзі құрастырушыға үлкен жауапкершілік жүктейтіні тағы түсінікті болса керек.

Өлеңдер

«Жаз келер қысты күнгі қысым өтіп...»— Республикалық кооперативтік кітапханасының сирек кітаптар мен қолжазбалар бөліміндегі Ахат Шөкәрімұлының көшірмесі бойынша (№ 210, 35-бет) беріліп отыр.

«Жаз пығып, жаманшылық жоғалғанда». (Сонда).

«Жиырма үш жасымда...»— Республикалық кітапхана қолжазбалары қорынан (РКҚ, № 210, 35—36-беттер).

«Жастық туралы»— РКҚ, № 188, 49—50-беттер.

«Көрілік туралы»— Сонда, 48—49-беттер.

«Жұмбақтар»— РКҚ, № 210, 70—72-беттер.

«Жер жүзі жабылғанда ғылым жаққа...», «Жас өтті тынымсыз...», «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі», Орынбор, 1911.

«Ашу мен ысап», «Анық пен танық», «Ер қоспақ пен сөз сөйлемек», «Ашылған көз тұра ма бір зат көрмей...», «Мақтау мен сөгіс»— «Қалқаман — Мамыр» жинағы (Семей, «Жәрдем» матбұғасы, 1912) бойынша.

«Галаи пен ақыл»— «Қазақ айнасы» жинағы (Семей, «Жәрдем» матбұғасы, 1913) бойынша.

«Жасымнан жетік білдім түрік тілін...»— ГА КҚ, № 1623—2, 74 бет.

«Өзіме», «Көкіректе толған шер, көңіл қою...», «Бір аллаға сиынған арам өлмес...», «Жуандар», «Бай мен қонақ», «Өлген көңіл — ындысыз өмір», «Өлімнің хақ екенін көрсең де...», «Өмір», «Қалжыңшыл қылжақбас», «Сөз сынап, өлең өлшемек», «Шаранамен туып ең», «Достыңыз зор...», «Нәсихат», «Бояулы суыр», «Піскен мен шикі», «Қаншыр мен бөдене», «Ақылшы торғай», «Қасқыр, түлкі, бөдене», «Ажалсыз әскер»— «Қазақ айнасы» жинағы (Семей, «Жәрдем» матбұғасы, 1913) бойынша берілді.

«Ескі ақындық»— Ғылым академиясы кітапханасының қолжазбалар бөлімі, № 1588—16, 67—68-беттер; Республикалық кітапхананың қолжазбалар қоры, № 188, 60—61-беттер.

«Мен қорқамын, қорқамын...»— РКҚ, № 210, 18-бет.

- «Жапанда жалғыз жаттым елден безіп...» — Сонда, 20-бет.
- «Жан жүрегім, жаным жеп...» — Сонда, 18-бет.
- «Шымды жерде көресіз кара топырақ...» — РКҚ, № 188, 13-бет.
- «Пайғамбар Мұса жолықса...» — Сонда, 18—19 беттер.
- «Шын асықтың әрбірі...» — Сонда, 20—21-беттер.
- «Жаз ауысып, күз болды...» — Сонда, 22—23-беттер.
- «Күндегі таныс Күн мен түн...» — Сонда, 23-бет.
- «Анық асық — әулие...» — Сонда, 23—24-беттер.
- «Тәңіріні іздеп бір мұңғыл...» — Сонда, 24-бет.
- «Өртейін деп отқа көмдім...» — Сонда, 26—27-беттер.
- «Жар көрмеген надандар...» — Сонда, 28-бет.
- «Сикыр сөзбен арбаса...» — Сонда.
- «Кетті — келді...» — ҒА КҚ, № 1588—16, 28/2-бет.
- «Таза қымыз әкел, шырақ...» — Сонда, 34/2—35/1 беттер.
- «Әлемді түгел мен көріп...» — Сонда, 38/2—39/1 беттер.
- «Қобызым неге сарнайды...» — 49/2—50/1 беттер.
- «Қазақтың жаманы болмас...» — «Қазақ айнасы» жинағынан.
- «Бостандық таңы атты...» — ҒА КҚ, № 1620, 270-бет.
- «Көңіл» — РКҚ, № 188, 11—12-беттер.
- «Бұл ән...» — РКҚ, № 210, 88-бет.
- «Қаламым — қарындасым, жан жолдасым...» — Сонда, 20-бет.
- «Адамнан артық жандық жаралмаған...» — РКҚ, № 188, 77-бет.
- «Кісіге адамшылық неге керек...» — ҒА КҚ, № 1620, 20-бет.
- «Адам немене?» — РКҚ, № 210, 40—42-беттер.
- «Епті тышқан» — РКҚ, № 188, 93-бет.
- «Бақанас, Байқошқардың көп сабазы...» — РКҚ, № 210, 29 бет.
- «Қорқыт, Хожа Хафиз түсіме енді де...» — ҒА КҚ, № 1588—16, 101-бет.
- «Кешу сөз» — Сонда, 105/2-бет.
- «Қош, жұртым!» — ҒА КҚ, № 1620, 280-бет.
- «Мен кегемін. келеді...» — Сонда, 275-бет.

Поэмалар

«Қалқаман — Мамыр» — 1912 жылғы осы аттас басылым (Семей, «Жәрдем» матбұғасы) бойынша беріліп отыр. Ғылым академиясы қорында поэманың оннан астам қолжазба нұсқасы бар. Бұлардың бәрі де осы кітап негізінде ел аузына тараған жырдың әр түрлі көшірмелері екені байқалады.

«Жолсыз жаза» — 1912 жылғы осы аттас басылым (Семей,

«Жәрдем») бойынша жарияланып отыр. Поэманың соңын ала берілген: «Ертеде, міне, осындай қызық өтті..», «Талайдың таудай күшін талқан қылып...» деп басталатын екі шумақ Ғылым академиясы кітапханасының қорындағы № 1588—2 қолжазба негізінде (24-бет) қосылды.

«Қодардың өлімі» — Республикалық кітапхана қорындағы Ахат Шәкәрімұлы қолжазбасы бойынша (№ 210, 67—68-беттер).

«Дубровский әңгімесі» — А. С. Пушкиннің «Дубровский» повесінің өлеңмен жасалған аудармасы. 1924 жылғы басылым бойынша (Семей, «Қазақ тілі» баспасы).

«Крез паташа» — Шәкәрім 1924 жылы Лев Толстойдың адамгершілік, ізгілік, бауырластық идеясына құрылған «Ассирия патшасы Ассархадон», «Үш сауал», «Крез патша» әңгімелерін тәржімалайды. Мұның алғашқы екеуін прозамен аударса, соңғысын өлеңге көшірген. Ахат Шәкәрімұлының қолжазбасы бойынша (РКК, № 210, 16—17-беттер) беріп отырмыз.

Мұхтар Мағауин.

Мазмұны

Абайдың інісі	5
-------------------------	---

Өлеңдер

«Жаз келер, қысты күнгі қысым өтіп...» . . .	27
«Жаз шығып, жаманшылық жоғалғанда...» . . .	28
Жиырма үш жасымда...»	29
Жастық туралы	34
Кәрілік туралы	38
Жұмбақтар	41
«Жер жүзі жабылғанда ғылым жаққа...» . . .	44
«Жас өтті тынымсыз...»	45
Ашу мен ынсап	49
Анық пен танық	55
Ер қоспақ пен сөз сөйлемек	57
«Ашылған көз тұра ма бір зат таппай...» . . .	59
Майтау мен сөгіс	61
Талап пен ақыл . (2007)	62
«Жасымнан жетік білдім түрік тілін...» . . .	64
Өзіме	65
«Көкіректе толған шер, көңіл қаяу...»	67
«Бір аллаға сиынған арам өлмес...»	70
Жуандар	71
«Қазақтың көп жұмысы не десеңіз...»	73
Өлген көңі — ындысыз өмір	76
«Өлімнің нақ екенін көрсең де...»	81
Өмір	82
Қалжыңшыл қылжақбас	83
Сөз сынап, өлең өлшемек	84

«Шаранамен туып ең...»	85
«Достыңыз зор...»	86
<u>Нәсихат</u>	87
Бояулы суыр	89
<u>Піскен мен шикі</u>	91
Қаншыр мен бөдене	94
Ақылшы торғай	96
<u>Қасқыр, түлкі, бөдене</u>	98
Ажалсыз әскер	103
Ескі ақындық	104
«Мен қорқамын, қорқамын...»	108
«Жапанда жалғыз жаттым елден безіп...»	109
«Жан жүрегім, жаным жеп...»	110
«Шымды жерде көресіз қара топырақ...»	111
«Пайғамбар Мұса жолықса...»	112
«Шын асықтың әрбірі...»	114
«Жаз ауысып, күз болды...»	115
«Күндегі таныс Күй мен түн...»	116
«Шынан өзге құдай жоқ...»	117
«Аппақ асық — әулие!...»	118
«Төңіріні іздеп бір мұңғыл...»	119
«Өртейін деп отқа көмдім...»	120
«Жар көрмеген надандар...»	121
«Сиқыр сөзбен арбасаң...»	122
«Кетті — келді...»	123
«Таза қымыз әкел, шырақ...»	124
«Әлемді мен түгел көріп...»	125
«Қазақтың жаманы болмас...»	127
Бостандық таңы атты	129
Коңіл	130
«Бұл он...»	132
«Қаламым — қарындасым — жан жолдасым...»	134
«Адамнан артық жандық жаралмаған...»	135
«Кісіге адамшылық неге керек?...»	137
Адам немене?	138
Елгі тышқан	141
«Бақанас, Байқошқардың көп сабазы...»	143
«Қорқыт, Хожа Хафиз түсіме енді де...»	144
Кешу сөз	146
Қош, жұртым!	147
«Мен кетемін, келеді...»	148

Поэмалар

Қалқаман — Мамыр	151
Жолсыз жаза яки кез болған іс	168
Қодардың өлімі	191
Дубровский әңгімесі	196
Крез патша	244
Дәйектемелер	247

Құдайбердіұлы Шәкәрім

**К 74 Жолсыз жаза: Өлеңдер мен поэмалар./Құраст.
М. Мағауин.— Алматы: Жалын, 1988.—256 бет.**

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бастапқы тұсындағы қазақ әдебиетінде эпика, лирика һәм аударма жанрларын дамытуды көп еңбек сіңірген ақын — Шәкәрім Құдайбердіұлы.

Ол ұлы ұстазы Абай ағасындай реалист суреткер еді. Бұл кіншікә енген туындыларда ақынның демократиялық, халықтық және адамгершілік асыл көзқарасы бейнеленген.

ББК84Қаз7—5

Шакарим Кудайбердиев

ПОЭМА О ЛЮБВИ

Стихи и поэмы

(На казахском языке)

Редакторы — *Е. Дүйсенбаев*

Суретші — *М. Әлин*

Көркемдеуші редактор — *Р. Қойшығұлова*

Техникалық редактор — *Н. Құшнарева*

Корректор — *С. Ыбыраева*

ИБ № 4199

Теруге 24.06.88 жіберілді. Басуға 31.10.88 қол қойылды. УГ28101. Форматы 84×108¹/₃₂. Кітап-журналдық қағазы. Қаріп түрі «Тип Бодони». Шығынқы басылыс. Шартты бояу көлемі 13,75. Шартты баспа табағы 13,44. Есептік басылу табағы 11,66. Тиражы 40 000 дана. Заказ № 2864. Бағасы 1 с. 20 т.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитетінің «Жалын» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай проспекті, 143-үй.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитетіне қарасты «Кітап» полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің Кітап фабрикасы, 480124, Алматы қаласы, Гагарин проспекті, 93-үй.

ФОТОНАБОР

